

Вісник

**Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

**Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія**

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 2 (53) 2022

Харків
«Право»
2022

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 12 від 21.06.2022 р.)

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян (голова) та ін. – Харків : Право, 2022. – № 2 (53). – 216 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (*голова редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); *члени редколегії за спеціальністю «Філософія»:* **О. С. Александрова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Дієго Феліпе Арбеласе-Кампілло** – доктор філософії, професор (Університет Амазонії, Колумбія); **Магда Джулісса Рохас-Багамон** – доктор філософії, доцент (Університет Сурколомбіани, Колумбія); **Алекс Веліз Бургос** – доктор філософії (Університет Лос-Лагоса, Чилі); **Б. Б. Буяк** – доктор філософських наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, Україна); **Міліта Венажиндене** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **Іоліта Гряблікайте** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **В. І. Додонова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **І. І. Коваленко** – кандидат філософських наук, доцент (*відповідальний секретар*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. В. Куцупал** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Хуан Гільєрмо Мансілла-Сепульведа** – доктор філософії та літератури (Католицький університет Темуко, Чилі); **Бьярн Мелкевік** – доктор права, професор (Університет Лавалля, Канада); **О. С. Поліщук** – доктор філософських наук, професор (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна); **Едуардо Р. Сагієр** – доктор філософії (незалежний дослідник, Аргентина); **Вілма Тамуліне** – доктор філософії, доцент (Вільнюський технічний університет ім. Гедімінаса, Литва); **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); *члени редколегії за спеціальністю «Політологія»:* **Хорхе Ієсус Вілласміл Еспіноса** – доктор політичних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук у галузі політології, доцент (Університет Нортвестерн, США); **Аркадій Жуківський** – абілітований доктор у галузі політології (Інститут політичних наук, Вармінсько-Мазурський університет, Польща); **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна); **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Україна); **Ягіл Леві** – доктор наук у галузі політології, професор (Відкритий університет, Ізраїль); **Джейсон Ройс Ліндсі** – доктор наук у галузі політології, професор (Державний університет Сант Клауда, США); **Люціан Люстін** – доктор наук у галузі політології (Астонський університет, Велика Британія); **І. В. Машишина** – кандидат політичних наук, доцент (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Т. Л. Нагорняк** – доктор політичних наук, професор (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Рейбер Парра** – доктор суспільних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Ніколай Петро** – доктор наук у галузі політології, професор (Род-Айлендський університет, США); **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Україна); **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор (Военно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка, Україна); **Октай Ф. Тапрісієр** – доктор наук у галузі політології, професор (Близькосхідний технічний університет, Туреччина); **О. В. Шевчук** – доктор політичних наук, професор (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна); **Штефан де Шнігелсіре** – доктор наук у галузі політології, головний науковий співробітник (Гаазький центр стратегічних досліджень, Нідерланди); *члени редколегії за спеціальністю «Соціологія»:* **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна); **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ентоні Гарі Дворкін** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Х'юстона, США); **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Маріанна Ключко** – доктор наук у галузі соціології, професор (Державний університет Огайо, США); **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, Україна); **Мішель Маффесолі** – абілітований доктор у галузі соціології, професор (Університет Сорбонна, Франція); **В. В. Меньшиков** – доктор соціологічних наук, професор (Даугавпільський університет, Латвія); **К. Г. Михайльова** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна); **О. Ю. Панфілов** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. І. Подшивалкіна** – доктор соціологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна); **О. А. Філіппова** – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна); **Хабібул Хак Хондекер** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет ім. шейха Засда, ОАЕ).

Збірник наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого».

Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія зареєстровано як наукове фахове видання, категорія «Б» (наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 № 886).

Збірник наукових праць зареєстровано та проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних баз: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також баз даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Адреса редакції: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Пушкінська, 77, Харків, 61024, Україна. Тел.: 704-92-38, 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; сайт: <http://fil.nlu.edu.ua>

*Рекомендовано к печати и к распространению через сеть Интернет ученым советом
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого
(протокол № 12 от 21.06.2022 г.)*

Вестник Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого. Серия: философия, философия права, политология, социология : сб. науч. тр. / редкол.: О. Г. Данильян (председатель) и др. – Харьков : Право, 2022. – № 2 (53). – 216 с.

Учредитель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого (НЮУ им. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

О. Г. Данильян – доктор философских наук, профессор (*председатель редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); М. П. Требин – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); А. П. Дзельан – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); Ю. Ю. Калпновский – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); *члены редакллегии по специальности «Философия»:* Е. С. Александрова – доктор философских наук, профессор (Киевский университет им. Бориса Гринченко, Украина); Диего Фелипе Арбелаес-Кампильо – доктор философии, профессор (Университет Амазонии, Колумбия); Магда Джулисса Рохас-Бахамон – доктор философии, доцент (Университет Сурколмбьяны, Колумбия); Алекс Веліз Бургос – доктор философии (Университет Лос-Лagos, Чили); Б. Б. Буяк – доктор философских наук, профессор (Тернопольский национальный педагогический университет им. Владимира Гнатюка, Украина); Милита Венажиндене – доктор философии, доцент (Университет Витовта Великого, Литва); Йолита Грябликайте – доктор философии, доцент (Университет Витовта Великого, Литва); В. И. Додонова – доктор философских наук, профессор (Киевский университет им. Бориса Гринченко, Украина); И. И. Коваленко – кандидат философских наук, доцент (*ответственный секретарь*, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); С. В. Куцепал – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); Хуан Гильермо Мансилья-Сенульведа – доктор философии и литературы (Католический университет Темуко, Чили); Бьянн Мелкевик – доктор права, профессор (Университет Лавалья, Канада); А. С. Полищук – доктор философских наук, профессор (Хмельницкая гуманитарно-педагогическая академия, Украина); Эдуардо Р. Саггер – доктор философии (независимый исследователь, Аргентина); Вилма Тамулинене – доктор философии, доцент (Вильнюсский технический университет Гедиминаса, Литва); Е. Н. Юркевич – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); *члены редакллегии по специальности «Политология»:* Хорхе Инсус Вилласмиль Эспиноса – доктор политических наук, профессор (Университет Сулли, Венесуэла); Джордан Ганс-Морзе – доктор наук в области политологии, доцент (Университет Нортвестерн, США); Аркадиуш Жуковский – habilitированный доктор в области политологии (Институт политических наук, Варминско-Мазурский университет, Польша); В. В. Кривошеин – доктор политических наук, профессор (Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара, Украина); Г. М. Куц – доктор политических наук, профессор (Харьковский национальный педагогический университет им. Г. С. Сковороды, Украина); Ягил Леви – доктор наук в области политологии, профессор (Открытый университет, Израиль); Джейсон Ройс Линдси – доктор наук в области политологии, профессор (Государственный университет Сент-Клауда); Льюиан Люстин – доктор наук в области политологии (Астонский университет, Великобритания); И. В. Машишина – кандидат политических наук, доцент (Донецкий национальный университет им. Василя Стуса, Украина); Т. Л. Нагорняк – доктор политических наук, профессор (Донецкий национальный университет им. Василя Стуса, Украина); Рейбер Парра – доктор гуманитарных наук, профессор (Университет Сулли, Венесуэла); Николай Петро – доктор наук в области политологии, профессор (Род-Айлендский университет, США); И. А. Полищук – доктор политических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); С. Ю. Рымаренко – доктор политических наук, профессор (Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины); А. П. Романюк – доктор политических наук, профессор (Харьковский национальный экономический университет имени Семена Кузнеця, Украина); В. Ф. Смолянюк – доктор политических наук, профессор (Военно-дипломатическая академия имени Евгения Березняка, Украина); Октай Ф. Танрисвер – доктор наук в области политологии, профессор (Ближневосточный технический университет, Турция); А. В. Шевчук – доктор политических наук, профессор (Черноморский национальный университет им. Петра Могилы, Украина); Штефан де Шпигельейре – доктор наук в области политологии, главный научный сотрудник (Гаагский центр стратегических исследований, Нидерланды); *члены редакллегии по специальности «Социология»:* Э. А. Афонин – доктор социологических наук, профессор (Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Украина); Л. Н. Герасина – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); Энтони Гарри Дворкин – доктор наук в области социологии, профессор социологии (Университет Хьюстона, США); Г. П. Климова – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); Марианна Ключко – доктор наук в области социологии, профессор (Государственный университет Огайо, США); Н. М. Лисица – доктор социологических наук, профессор (Харьковский национальный экономический университет имени Семена Кузнеця, Украина); Мишель Маффесоли – habilitированный доктор в области социологии, профессор (Университет Сорбонна, Франция); В. В. Меньшиков – доктор социологических наук, профессор (Даугавпилсский университет, Латвия); К. Г. Михайлева – доктор социологических наук, профессор (Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия», Украина); А. Ю. Панфилов – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); В. Л. Погребная – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); В. И. Подшивалкина – доктор социологических наук, профессор (Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Украина); А. А. Филиппова – кандидат социологических наук, доцент (Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, Украина); Хабибул Хак Хондкер – доктор наук в области социологии, профессор (Университет им. шейха Заеда, ОАЭ).

Сборник научных трудов «Вестник Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого». Серия: философия, философия права, политология, социология» зарегистрирован как научное специализированное издание, категория «Б» (приказ Министерства образования и науки Украины от 02.07.2020 № 886).

Сборник научных трудов зарегистрирован и проиндексирован в Google Scholar и следующих международных наукометрических баз: Index Copernicus International (Польша), Academic Research Index (Япония), Information Matrix for the Analysis of Journals (Испания), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралия), International Innovative Journal Impact Factor (Индия), Cosmos Impact Factor (Германия), Bielefeld Academic Search Engine (Германия), а также баз данных «Научная периодика Украины» и «Библиометрика украинской науки» Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Адрес редакции: Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, ул. Пушкинская, 77, Харьков, 61024, Украина. Тел.: 704-92-38, 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; сайт: http://fil.nlu.edu.ua

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No. 12 of 21.06.2022)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology : The collection of scientific papers / Editorial board: O. Danilyan (Ed.-in-Ch.), et al. – Kharkiv : Pravo, 2022. – Issue No. 2 (53). – 216 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU), Ukraine

EDITORIAL BOARD:

Oleg Danilyan – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Mykhailo Trebin** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Olexander Dzoban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Yuriy Kalinovsky** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Editorial Board members majoring in philosophy**: **Olena Aleksandrova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Doctor of Philosophy, Prof. (University of the Amazon, Colombia); **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Surcolombian University, Colombia); **Alex Véliz Burgos** – Doctor of Philosophy (University of Los Lagos, Chile); **Bogdan Buyak** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Temopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ukraine); **Milita Vienažindienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Jolita Greblikaite** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Vira Dodonova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Inna Kovalenko** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Svitlana Kutsepal** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Juan Guillermo Mansilla-Sepulveda** – Doctor of Philosophy and Literature (Temuco Catholic University, Chile); **Bjarne Melkevik** – Doctor of Law, Prof. (Laval University, Canada); **Olexander Polishchuk** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Khmelnitsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine); **Eduardo R. Saguier** – Doctor of Philosophy (CONICET, Argentina); **Vilma Tamuliene** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Gediminas Vilnius Technical University, Lithuania); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Editorial Board members majoring in political science**: **Jorge Jesus Villasmil Espinoza** – Doctor of Political Science, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Jordan Gans-Morse** – Ph.D. in Political Science, Associate Prof. (Northwestern University, USA); **Arkadiusz Żukowski** – Dr. Habil. (Political Science), Full Professor (University of Warmia and Mazury, Poland); **Vitalii Kryvoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine); **Halyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine); **Yagil Levy** – Ph.D. in Political Science, Full Prof. (Open University of Israel, Israel); **Jason Royce Lindsey** – Ph.D. in Political Science, Prof. (St. Cloud State University, USA); **Lucian Leustean** – Ph.D. in Political Science (Aston University, United Kingdom); **Iryna Matsyshyna** – Ph.D. in Political Sciences, Associate Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Tetiana Nahorniak** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Reyber Parra** – Doctor of Humanities, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Nicolai Petro** – Ph.D. in Political Science, Prof. (University of Rhode Island, USA); **Ihor Polishchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Serhii Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine); **Oleksandr Romaniuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Yevheniy Bereznyak Military Diplomatic Academy, Ukraine); **Oktay F. Tanrisever** – Ph.D. in Political Science, Prof. (Middle East Technical University, Turkey); **Oleksandr Shevchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Petro Mohyla Black Sea State University, Ukraine); **Stephan De Spiegeleire** – Ph.D. in Political Science, principal scientist (The Hague Centre for Strategic Studies, Netherlands); **Editorial Board members majoring in sociology**: **Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Anthony Gary Dworkin** – Ph.D. in Sociology, Prof. (University of Houston, USA); **Halyna Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Marianna Klochko** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Ohio State University, USA); **Nadiia Lysytsia** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Michel Maffesoli** – Dr. Habil. (Sociological Sciences), Prof. (Sorbonne, France); **Vladimirs Mensikovs** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Daugavpils University, Latvia); **Kateryna Mykhailova** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy», Ukraine); **Oleksandr Panfilov** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Viktorii Pohribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Valentyna Podshyvalkina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine); **Olha Filippova** – Ph.D. in Sociological Sciences, Associate Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine); **Habibul Haque Khondker** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Zayed University, Abu Dhabi, UAE).

Collection of scientific papers «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University». Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology» is registered as a scientific professional publication, category «B» (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 No. 886).

The collection of scientific papers is registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany) as well as databases «Scientific Periodicals of Ukraine» and «Bibliometrics of Ukrainian Science» of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine et al.

Address of the editorial team: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Pushkinska St., Kharkiv, 61024, Ukraine.
Tel.: (057) 704-92-38, (057) 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; website: http://fil.nlu.edu.ua

ЗМІСТ

Філософія

<i>ДИШКАНТ Т. М.</i> Проблеми сучасності через кризу духовного виміру	11
<i>БАУЛІНА Т. Е.</i> Діджиталізація риторики в ХХІ ст.....	23
<i>КРИКУН В. Ю.</i> Поняття «маніпулювання»: сутність та контексти.....	34
<i>ТРОФИМЕНКО В. А.</i> Кіберпростір як предмет філософського і філософсько-правового аналізу	46
<i>МЕЛЯКОВА Ю. В., КОВАЛЕНКО І. І.</i> Інтерсуб'єктивізм правових тіл у просторі судового перформансу	56
<i>ВЛАДЛЕНОВА І. В., СМОЛЯГА М. В.</i> Рефлексія електорального вибору: множинність підходів та методів.....	77
<i>ЮРКЕВИЧ О. М.</i> Про необхідність логічної експертизи у законодавчому процесі (науково-теоретичне обґрунтування)	88
<i>ПАВЛЕНКО Ж. О., АНТОНОВ А. О.</i> «Гібридна війна»: аналіз визначень поняття	106
<i>НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДЄЄВА О. П., КАРНАУШЕНКО С. Д.</i> Логічна сутність абдукції як методу побудови версій	120

Політологія

<i>ГЕРАСІНА Л. М., ТРЕБІН М. П., ВОЛЯНСЬКА О. В.</i> Макроколивання міжнародної системи під впливом глобальної турбулентності та гібридних війн.....	133
<i>ПОЛИЩУК І. О.</i> Напад Росії на Україну як претензія на авторитарну зміну світового порядку.....	156

Соціологія

<i>КЛИМОВА Г. П.</i> Політична ідеологія: соціально-філософська концептуалізація	166
<i>ПРОХОРЕНКО Т. Г.</i> Трансформація форм професійної мобільності фахівців під впливом глобалізації.....	182
<i>ПІДКУРКОВА І. В.</i> Чинник ідентичності в процесі формування Латиноамериканського регіону	195

НАШІ АВТОРИ	204
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	206
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»	207

СОДЕРЖАНИЕ

Философия

<i>ДЫШКАНТ Т. Н.</i> Проблемы современности в связи с кризисом духовного измерения	11
<i>БАУЛИНА Т. Э.</i> Диджитализация риторики в XXI веке	23
<i>КРИКУН В. Ю.</i> Понятие «манипулирование»: сущность и контексты	34
<i>ТРОФИМЕНКО В. А.</i> Киберпространство как предмет философского и философско-правового анализа	46
<i>МЕЛЯКОВА Ю. В., КОВАЛЕНКО И. И.</i> Интерсубъективизм правовых тел в пространстве судебного перформанса	56
<i>ВЛАДЛЕНОВА И. В., СМОЛЯГА М. В.</i> Рефлексия электорального выбора: множественность подходов и методов	77
<i>ЮРКЕВИЧ Е. Н.</i> О необходимости логической экспертизы в законодательном процессе (научно-теоретическое обоснование)	88
<i>ПАВЛЕНКО Ж. А., АНТОНОВ А. А.</i> «Гибридная война»: анализ определений понятия	106
<i>НЕВЕЛЬСКАЯ-ГОРДЕЕВА Е. П., КАРНАУШЕНКО С. Д.</i> Логическая сущность абдукции как метода построения версий	120

Политология

<i>ГЕРАСИНА Л. Н., ТРЕБИН М. П., ВОЛЯНСКАЯ Е. В.</i> Макроколебания международной системы под влиянием глобальной турбулентности и гибридных войн	133
<i>ПОЛИЩУК И. А.</i> Нападение России на Украину как претензия на авторитарную смену мирового порядка	156

Социология

<i>КЛИМОВА Г. П.</i> Политическая идеология: социально-философская концептуализация	166
<i>ПРОХОРЕНКО Т. Г.</i> Трансформация форм профессиональной мобильности специалистов под влиянием глобализации	182
<i>ПОДКУРКОВА И. В.</i> Фактор идентичности в процессе формирования Латинскоамериканского региона	195

НАШИ АВТОРЫ	204
ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ	206
ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ В СБОРНИКЕ НАУЧНЫХ ТРУДОВ «“ВЕСТНИК НАЦИОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”. СЕРИЯ: ФИЛОСОФИЯ, ФИЛОСОФИЯ ПРАВА, ПОЛИТОЛОГИЯ, СОЦИОЛОГИЯ».....	207

CONTENTS

Philosophy

<i>DYSHKANT T. M.</i> The problems of modernity due to the crisis of the spiritual dimension.....	11
<i>BAULINA T. E.</i> Digitalization of rhetoric in XXI century.....	23
<i>KRIKUN V. YU.</i> The concept of «manipulation»: essence and contexts	34
<i>TROFYMENKO V. A.</i> Cyberspace as a subject of philosophical and philosophical and legal analysis	46
<i>MELIAKOVA YU.V., KOVALENKO I. I.</i> Intersubjectivism of legal bodies in the space of judicial performance	56
<i>VLADLENOVA I. V., SMOLYAGA M. V.</i> Reflection of electoral choice: multiplicity of approaches and methods	77
<i>YURKEVYCH O. M.</i> On the need for logical expertise in the legislative process (scientific and theoretical rationale).....	88
<i>PAVLENKO ZH. O., ANTONOV A. A.</i> «Hybrid war»: analysis of definitions	106
<i>NEVELSKA-HORDIEIEVA O. P., KARNAYSHENKO S. D.</i> The logical essence of abduction as a method of construction of versions	120

Political Science

<i>HERASINA L. M., TREBIN M. P., VOLIANSKA O. V.</i> Macrofluctuations of the international system under the influence of global turbulence and hybrid wars.....	133
<i>POLISHCHUK I. O.</i> Russian attack on Ukraine as a claim for authoritarian change of world order	156

Sociology

<i>KLIMOVA G. P.</i> Political ideology: socio-philosophical conceptualization.....	166
<i>PROKHORENKO T. G.</i> Transformation of the specialists professional mobility forms under the influence of globalization.....	182
<i>PIDKURKOVA I. V.</i> Factor of identity in the process of formation of the Latin American region	195

OUR AUTHORS204
AUTHOR INDEX206
REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION
OF SCIENTIFIC PAPERS «THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI NATIONAL
LAW UNIVERSITY. SERIES: PHILOSOPHY,
PHILOSOPHY OF LAW, POLITOLOGY, SOCIOLOGY».....207

ФІЛОСОФІЯ

УДК 130.11

DOI: 10.21564/2663-5704.53.258163

Дишкант Тетяна Миколаївна, кандидат філософських наук
доцент кафедри філософії Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

e-mail: tattysh@i.ua,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5026-7913>

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ ЧЕРЕЗ КРИЗУ ДУХОВНОГО ВИМІРУ

У статті розглядається, що собою являє така сутнісна характеристика людини і її діяльності, як дух. Визначено, що поняття «дух» має двояке значення – у разі прямого співвіднесення з людиною йдеться про нього як про іманентно притаманну людині розумну волю, що забезпечує прагнення до перетворення себе і світу. Якщо ж говорити про діяльність, то дух виступає як її ідея, тобто як те, що не дозволяє звести діяльність до простої функціональності. У зв'язку з виявленою двоякою можливістю спрямованості духу, духовність визначається як спрямованість людини до вищих цінностей, до яких прийнято відносити добро, істину, красу, свободу і справедливість, тобто до того, що і визначає людяність у людині.

Ключові слова: *дух, духовний вимір, вертикаль цінностей, цілісність, парадигма постмодернізму.*

Постановка проблеми. *У сучасний період, коли, з одного боку, ущільнення техносередовища, як результат симбіозу науки і виробництва, повністю занурює людину в матеріальний (об'єктивний, чуттєво сприйманий) світ, а з іншого – постмодерна культура, яка оголосила війну метанарративам і, тим самим фрагментуючи реальність, поміщає ту ж саму людину в світ безосновних симулякрів, ставлення до поняття «дух» і похідних від нього понять, за великим рахунком, скептичне. У кращому випадку духовна куль-*

тура редукується до інформаційно-пізнавального та соціального аспектів. Відбувається спрощення поняття «людина», а соціальний простір втрачає своєрідну глибину і об'ємність. Таким чином, значення, які мають концепти «духу» та «духовності» в сучасному житті, є одними з найнагальніших питань нашого часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема духу та духовності постає тією невичерпною, споконвічною проблемою, розв'язати яку неможливо, але забуття якої призводить спочатку до спрощення розуміння сутності людини, а потім і до відмови від самого поняття суб'єктної, автономної людини як такої. Як сказав у своєму знаменитому вислові М. Фуко: «Людина – це винахід недавній. І кінець його, можливо, недалеко... людина зникне, як зникає обличчя, накреслене на прибережному піску» [1, с. 404].

Незважаючи на те, що роздуми про людину як істоту духовну велися ще з античних часів, ця наступність зазнає розриву з набуттям сили ідей постмодернізму. Але багато сучасних філософів, вбачаючи в такому стані справ катастрофічні наслідки, повертаються до роздумів про дух і духовність – їх сутність та значущість в індивідуальному і суспільному житті людини. Ці поняття розглядаються представниками різних філософських шкіл. Фундаментальні розробки концепції духовного початку людини, наприклад, іманентно присутні в будь-якому екзистенційному напрямку. Серед сучасних зарубіжних дослідників можна виділити роботи М. Шелера, Х. Плеснера, А. Камю, М. Гайдеггера, С. С. Хоружего та ін. Прояви духовної особи описано у працях, де філософія межує з психологією, та досліджені у В. Франкла, У. Джеймса, А. Маслоу, Г. Олпорта та ін. Із розвитком нейронаук та інформаційних технологій поняття «духовності» та дотичних із ним понять «особистість», «душа», «свідомість» аналізують через парадоксальне зіставлення їх із функціонуванням штучного інтелекту, «думаючих» машин (Д. Хофштадтер, Т. Нагель, Т. Метцингер та ін.).

Серед вітчизняних вчених, які досліджували окремі аспекти духовності як складової складної інтегративної сутності людини, слід зазначити роботи С. Б. Кримського [2], Н. В. Хамітова [3], Л. М. Сідак [4], Л. Буєвої [5], Ж. Юзвака та ін. Про деструктивний вплив відсутності духовності через аналіз статистичних даних деструктивної поведінки (самогубство, пияцтво, наркоманія, ненажерливість) розмірковують, наприклад, В. О. Лозовой і А. І. Понеділок [6]. Багато сучасних праць присвячено прояву духовності в такому вигляді діяльності, як виховання й освіта, – Г. П. Шевченко [7], І. Д. Бех [8], Т. Д. Дем'янюк [9] тощо. У цій статті духовний вимір розглядається з точки зору діяльності людини взагалі як спрямованої активності.

Метою цієї статті є аналіз понять «дух» та «духовність», а також наслідків негативного, або в кращому випадку зарозумілого ставлення в сучасному

дискурсі до духовного виміру людини і суспільства, для розуміння, чи є подібне ставлення нешкідливим для перспектив людства, чи загрожує будь-якими негативними наслідками.

Виклад основного матеріалу. Дух можна розглядати двояким чином. По-перше, як сутнісну характеристику самої людини, що забезпечує можливість перетворення, розвитку її самої. У цьому відношенні можна сказати, що дух тотожний вольовому чиннику в людині, без якого її суб'єктність не відбулася б. «У неї не вистачило духу зробити це», – кажуть про людину, яка не проявила себе через вчинок, і сутність даного «Я» залишилася прихованою. Але оскільки дії людини повинні відрізнитися цілеспрямованістю, ідеться про розумну волю.

По-друге, дух розглядають як прояв у діяльності, сутність цієї діяльності, її ідею (Дух Закону, Дух Порядку, Дух Науки і навіть Дух Капіталізму). «Я будую Шартрський собор», – гордовито відповів один із каменярів, відчуваючи свою причетність до чогось, утвореного понад сполукою важких, сірих каменів. Ідея виявляє себе тільки в цілому, і людина, прямуючи до неї, творить себе як ціле, причетне до ідеалу досконалості і краси. Цілісність – це і є гармонія і узгодженість.

Гармонія виникала як перетворення хаосу ще в уявленні античних мислителів, які вбачали космос як світопорядок і зовні людини (макрокосм), і всередині людини (мікрокосм). І йдеться, в цьому випадку про цілісність, яка утворена внутрішньою логікою, а не про те механічне ціле, про яке писав М. М. Бахтін: «Ціле називається механічним, якщо окремі елементи його з'єднані тільки у просторі і часі зовнішнім зв'язком, а не пройняті внутрішньою єдністю сенсу. Частини такого цілого хоча і лежать поруч і стикаються одне з одним, але в собі вони чужі одне одному» [10, с. 3].

Те, що середовищем людини є світ культури, який є надбудованим над світом природи, говорить про неспівмірність людини і природи. Ця неспіврозмірність є результатом духосповненності. Кожна людина потенційно має духовну сутність. Але для набуття нею актуального існування необхідний прояв ідеї свого «Я» через втілення (в-тілити – надати тілесність) за посередництвом вчинку, дії. Дух – прагнення до ідеї «Я», набуття себе через її втілення і тим самим виявлення себе у вічності. Прагнення духу націлено на досягнення парадоксальної для людини мети – набуття нею цілісності за допомогою синтезу кінцевого і нескінченного. Цілісність «Я» передбачає взаємопов'язаність індивідуального і родового моментів самовизначення людини.

М. О. Бердяєв писав: «Дух є внутрішнім по відношенню до зовнішнього, до всього залежного від зовнішнього. Внутрішнє є символ духу. Дух однаково може характеризуватися просторовими символами глибини і висоти. Дух

є бездонна глибина і небесна висота» [11]. Проявляючись, дух виявляє свій зміст, зазначений такими особливостями: причетністю до ідеї нескінченного і устремлінням до абсолютного. Звідси це відчуття присутності в здійснюваній дії чогось невлomorphicого, невимовного, але необхідного для піднесення людини над рівнем простої функціональності.

Дух, як прагнення до перетворення, являє собою своєрідний вектор, який може бути спрямованим до полюса як із позитивним значенням (до Добра), так із негативним значенням (до Зла). Недарма конотації слова «творити» пов'язані як з позитивними, так із негативними моментами («Що ж ти втворюєш?!»). Дана спрямованість у будь-якому випадку задає вертикаль, що виражається в ієрархії цінностей і завершується вищими цінностями або їх антиподами.

Саме проти цієї вертикалі як проти тоталізуючого мислення метафізики і виступили сучасні представники постметафізичного, постмодерністського напрямків.

Насправді цей протест спрямовано проти певних уявлень про розум зокрема і про людину взагалі, що сформувалися раніше. У так званий період Модерну існування культу прогресу (нового) і культу науки призвело до редукування розуму до функціонального «раціо». Особливо в цьому плані показовий позитивізм з його устремлінням підпорядкування уяви спостереженню. Уява являє собою творчу активність мислення, без неї неможливо досягти «царини» розуму як вищої форми мислення. Настали часи, які А. Камю означав, як панування «царини розсудку» [12]. Мислення перестають розглядати як внутрішню духовну активність особистості. Особистість поступається місцем «людині-машині» вульгарного матеріалізму. Раціональність тут постає апогеєм механіцизму. Орієнтація на іманентне, яка почалася в період модерну, ліквідувала простір нескінченності. Усе виявилось в межах даності (досяжності) людини. Абсолютизація ж чого-небудь первісно кінцевого прориває реальність, фрагментує її.

Деієрархізація, руйнування вертикалі цінностей, яка задає духовне сходження, виражається в постмодернізмі поняттями «ризом» і «номада». «Ризом» (буквально кореневище) – метафора постмодерністської свідомості, що дає настанову на ацентризм, тобто руйнування семантично центрованого уявлення структури. Йде відмова від телеологічного принципу, цільової причинності. Йде відмова від сутності поняття «людина» в її родовому значенні.

Убачаючи в дисциплінарній соціалізації загрозу неповторності людського буття, її зруйнували, але при цьому «виплеснули з водою і саму дитину» – людину як таку. У постмодерністській літературі поняття «людина» не прийнято вживати, його заміщають поняттями «суб'єкт», «номадична сингулярність», «бажаюча машина», «дивід». «Світ втратив свій стрижень», – ствер-

джують Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі [13]. Оскільки ж сприйняття зовнішнього світу залежить від внутрішнього стану, можна констатувати, що і людина втратила свій стрижень. Більш того, вона втратила свою сутність. М. Епштейн писав про це так: «Постмодернізм у своїй критиці Нового часу і всіх супутніх йому категорій, таких як «суб'єкт» і «об'єкт», «індивідуальність» і «реальність», «автор» і «історія», виходить зі своєрідного середньовічного, надособистісно-анонімного світовідчуття, хоча і центрує його не в Бозі, не в абсолюті, а в безлічі незалежно діючих в нас безособових механізмів, таких як мова, несвідоме, молекулярно-генетичні та суспільно-економічні структури» [14]. Однак якщо в християнському світогляді Бог надавав людині свободу, то дані механізми цілком формують людину, жорстко детермінуючи її.

Відсутність ієрархії та організованого порядку, заміщення їх ризоморфним середовищем має, на думку Дельоза, стати потужним джерелом для прояву творчого потенціалу суб'єкта. Здійснюється мрія Ніцше про позбавлення від «омертвляючої, схематизуючої» дії розуму. Нескінченний фонтан смислопродукцій, де, наприклад, ідея про трьох слонів на черепаші, які підтримують Землю, рівноцінна геліоцентричній картині світу, повертає старий добрий софістичний релятивізм. Адже ризома не передбачає вираженого центру і периферії, головного і другорядного. І оскільки близнюком релятивізму виступає нігілізм, знищивши вертикальний елемент внутрішньої конструкції сутності людини, спробувавши перевести буття людини в площину іманентного, втратили навіть поняття «суб'єкт».

В основному в постмодерністській літературі вживають поняття «суб'єкт» у спотвореному значенні – не як самостійно діючу активність, а, скоріше, як дію медіума, провідника зовнішніх несвідомих, стихійних сил. Сенс же виявляється пов'язаним безпосередньо з нонсенсом. Прагнення до цілісності стає марним у зв'язку з непереборною фрагментарністю світу і людини.

Спрямованість вираження змісту назовні як сукупності смислів дії у філософії визначають як трансцендування іманентного. Саме поняття «вираження» вказує «на деякий активний напрямок внутрішнього в бік зовнішнього, на деяке активне самоперетворення внутрішнього в зовнішнє» [15, с. 112]. Розглядати що-небудь як іманентне означає розглядати його як даність, як щось, що свідчить саме про себе. Тоді властивості розкриваються як іманентні, а не як привнесені ззовні. Постмодернізм, позбувшись трансцендентного, імпліцитно позбувся й іманентного плану буття. М. К. Мамардашвілі зазначав: «Людини без трансцендування немає. Її немає без виходу за рамки природно даного...» [16]. Дух, як притаманний людині, виступає як іманентна властивість. Це енергія, що виражає внутрішню сутність «Я» зовні. Вихід за межі себе – це трансцендування. Але, крім трансцендування, дух прагне здійснити і зворотний зв'язок: відкритий ідеям нескінченного і абсолютного, він запитує.

Здійснюється взаємозв'язок зовнішнього і внутрішнього, який описаний О. Ф. Лосєвим наступним чином: «Вираження є синтез і тотожність внутрішнього і зовнішнього, самототожня відмінність внутрішнього і зовнішнього» [15, с. 114]. Без цього прагнення до взаємодії із зовнішнім людиною залишається тільки в площині іманентного, що породжує роздутий суб'єктивізм. Запитування ж в обмежених рамках є подібним отриманню знань тільки за допомогою повної індукції, що дають цим знанням статус надійних, але позбавлених пізнавальної цінності.

Духовне життя людини і суспільства утворюють моральні, пізнавальні та естетичні начала. Постмодерністське ж трактування буття особистості згідно з Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі не потребує так званих трансцендентних цінностей: «...спосіб існування буває хорошим або поганим, благородним або вульгарним, повним або порожнім незалежно від Добра і Зла, узагалі від усякої трансцендентної цінності; завжди буває тільки один критерій – екзистенціальна ємність, інтенсифікація життя» [17, с. 97]. Тобто і добро, і зло відносяться до трансценденцій і випадають зі сфери людського досвіду. Рівноцінність створює відсутність устремлінь як по вертикалі, так і по горизонталі. Прагнення перейти до невертикальних, тобто ненасильницьких способів соціального буття без вибудовування внутрішньої вертикалі в свідомості самої людини, яка виробляє при цьому навички самоконтролю і самодисципліни, тобто того, що дозволяє досягти високого рівня громадянської відповідальності, призводить суспільство до стану аморфності й уседозволеності, де на перший план виходить право сильного – тобто до звичайного соціалдарвінізму. Ніцшеанська воля перетворюється на невгамовне бажання, чуттєвого порядку як прагнення до біологічних задовольень, що у принципі і відображає справжню сутність суспільства споживання. Істинний сенс боротьби з метанаративами полягає в тому, що вони звужують поле попиту, зараз, коли торгують усім, навіть ідеями. Духовність передбачає трансцендування, зараз же уніфіковане виробництво замінює вираження себе. Бездуховність – це відсутність вираження внутрішнього світу в зовнішній світ. Дія людини по відношенню до зовнішнього світу в цьому випадку набуває характеристик машинальності, автоматизму, безглуздісті.

Дух, духовність – це те, що вислизає від процедурної раціональності. У надпрагматичному світі вважають, що не втратять нічого, якщо позбудуться таких «непотрібних» аспектів самої людини і її буття. Чи так це? Оскільки існує прагматичне прагнення переконуватись у всьому на практиці, задовольнімо його, застосовуючи старий метод доказу від протилежного. Розгляньмо один цікавий експеримент, який поставив психолог Джон Б. Калхун з метою дослідження впливу перенаселеності на соціальну поведінку. У якості піддослідних було взято мишей, які у природному середовищі поведуться як со-

ціальні тварини. Експеримент отримав назву «Всесвіт 25». В умовах лабораторії для чотирьох пар здорових тварин було створено досконале середовище проживання: підтримувалося комфортну температуру, у достатку були їжа і вода, було створено численні гнізда для виведення потомства, підтримувалося чистоту, за здоров'ям піддослідних ретельно стежили. Весь експеримент виявилось можливим поділити на кілька фаз. Проблеми в популяції мишей почалися з настанням третьої фази, після освоєння ними простору проживання. Експоненціальне зростання чисельності популяції на цій фазі сповільнилося. Почалася деградація мишачого «соціуму». Спостерігалась невластива мишам девіантна поведінка. З'явилася категорія «знедолених» мишей, що відрізняються або надмірною пасивністю, або надмірною агресивністю. На четвертій стадії, якій Калхун дав позначення як «фаза смерті», з'являється новий клас мишей, так званих «красенів», абсолютно асоціальних, пасивних, зайнятих виключно доглядом за собою. «Фаза смерті» становила два етапи: «смерть духу» і наступну за нею через якийсь час фізичну смерть. Джон Б. Калхун назвав дану стадію «смерть у квадраті» (death squared) [18]. Незважаючи на створений спочатку і забезпечуваний «рай», усі піддослідні миші померли.

За ствердженням Джона Б. Калхуна, простір, організований для мишей, передбачав набагато більшу їх кількість. Можна сказати, що гострої проблеми перенаселеності не було, як і не було браку інших життєво важливих ресурсів. Експеримент показав, як будуть жити і розвиватися миші в ідеальних умовах.

Соціальна наука зусиллями Е. Дюркгейма, В. Парето, Т. Веблена, М. Вебера розробила техніку побудови концептуальних схем. Альфред Шютц вказував: «ця техніка полягає в заміщенні людей, яких вчений спостерігає в якості акторів на соціальній арені, ляльками, створеними ним самим, іншими словами, у конструюванні ідеальних типів акторів» [19]. Популяція мишей в експерименті Калхуна, свого роду ідеальне уявлення суспільства споживання, застрягло на рівні задоволення матеріальних потреб, суспільства, що вироджується в сукупність індивідів, які втратили соціальну і духовну складові сутності людини. Людство буде подібним до даної популяції мишей, якщо зупиниться на рівні задоволення матеріальної забезпеченості. У планетарному масштабі, до якого варто вдаватися у світлі процесів глобалізації, можна спостерігати і так званих «ізгоїв» – населення країн третього світу, і «красенів», або, за визначенням Торстейна Веблена, «дозвільний клас» [20], зайнятих «турботою про себе», яка, звичайно ж, необхідна, якщо не являє собою цілковиту ізоляцію від соціального середовища.

Спрямованість людини до вищих цінностей, до яких прийнято відносити добро, істину, красу, свободу і справедливість, тобто до того, що і визначає людяність у людині, утворює поле духовності, середовище, у якому тільки й можливе творення. Усвідомлюючи руйнівність радикальних методів постмо-

дернізму і неможливість тривалого перебування у фрагментарному стані без того, щоб не почався процес розпаду, сучасні філософи роблять різні спроби набуття цілісності суб'єкта і за допомогою естетики, і на основі розвитку трансверсального розуму, належного привести до примирення загального та індивідуального. Трансверсальний буквально означає «поперечний». Вертикальної заданості людської сутності продовжують уникати, детрансценденталізація свідомості, інтерпретованої в якості «чогось ситуативного», зберігається. Але чи не краще з метою набуття людиною цілісності повернутися до поняття «особистість»? Особистість – це унікальна людська сутність, яка сформувалася під впливом суспільних відносин, тобто пройшла процеси соціалізації та інкультурації і тому містить у собі соціально значущі риси своєї життєдіяльності, виражаючи їх властивим тільки їй чином. М. Бубер зазначав: «Ні одинак як такий, ні сукупність як така не є фундаментальними фактами людської екзистенції. Те й інше, що розглядається саме по собі, усього лише потужні абстракції» [21]. Тільки у просторі застосування родового поняття «людина» є сенс говорити про загальнолюдські цінності.

Висновки. Не можна заперечувати, що дух як прагнення до нескінченності містить у собі низку небезпек. З одного боку, можна розчинити в цій нескінченності індивідуальне «Я» в його неповторному існуванні, як це вийшло у Гегеля. Абсолют Гегеля, як зазначав С. К'еркегор, «пожирає комарів суб'єктивності». З іншого боку, абсолютизація будь-чого спочатку кінцевого, у даному випадку розум, прориває і саму розумову людину, і сприйняття нею навколишнього світу.

Але без виклику цим ризикам людині себе не знайти. Дух являє собою силу і владу створювати форми і закони свого буття і повернутися до істинної природи людини як до істоти духовної необхідно. У протилежному випадку, якщо людина не подолає фазу «першої смерті», «смерті духу», то це, скоріш за все призведе до незворотної деградації або зникнення людської цивілізації на земній кулі в недалекому майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / пер. с фр. В. П. Визгина, Н. С. Автономовой. Санкт-Петербург : А-сэд, 1994. 407 с.
2. Кримський С. Б. Заклики духовності XXI століття. Київ : Академія, 2003. 32 с.
3. Хамітов Н. В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. Київ : КНТ, 2017. 394 с.
4. Сидак Л. Н. Духовные особенности и свойства бытия личности. *Актуальные научные исследования в современном мире*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вып. 9 (41), ч. 2. С. 85–91.

5. Буева Л. П. Духовность и проблемы нравственной культуры. *Вопросы философии*. Москва, 1996. №2. С. 3–9.
6. Лозовой В. О., Понеділок А. І. Бездуховність як один із факторів саморуйнації особистості. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків : Право, 2018. Вип. 3 (38). С. 31–42.
7. Шевченко Г. П. Освіта та духовне виховання людини. *Витоки педагогічної майстерності: зб. наук. пр.* Серія «Педагогічні науки». Полтава, 2014. Вип. 13. С. 8–12.
8. Бех І. Д. Виховання особистості. Сходження до духовності. Київ : Либідь, 2006. 272 с.
9. Дем'янок Т. Д. Духовно-моральне виховання особистості: інноваційний підхід. Рівно : Волинські обереги, 2007. 316 с.
10. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва : Искусство, 1986. 404 с.
11. Бердяев Н. А. Дух и реальность. URL: <https://www.libfox.ru/169597-6-nikolay-berdyayev-duh-i-realnost.html#book> (дата звернення: 15.01.2022).
12. Камю Альбер. Вибрані твори / пер. с фр. А. Перепадя. Київ : Вид-во Дніпро, 1991. 655 с.
13. Делез Жиль, Гваттари Феликс. Капитализм и шизофрения. Кн. 2: Тысяча плато. URL: https://royallib.com/read/delez_gil/kapitalizm_i_shizofreniya_kniga_2_tisyacha_plato.html#0 (дата звернення: 23.12.2021).
14. Эпштейн М. Н. Постмодерн в России. Литература и теория. Москва : Издание Р. Элинина, 2000. 368 с.
15. Лосев А. Ф. Диалектика мифа. Москва : Мысль, 2001. 559 с.
16. Мамардашвили М. М. Введение в философию. *Необходимость себя*. URL: <https://7lafa.com/books/79293/6> (дата звернення: 11.01.2022).
17. Делез Жиль, Гваттари Феликс Что такое философия? / пер. с фр. С. Зенкин. Москва: Институт экспериментальной социологии ; Санкт-Петербург : Алетейя, 1998. 286 с.
18. Calhoun John B. Death Squared: The Explosive Growth and Demise of a Mouse Population. URL: https://socioic.info/bukalov/wp/wp-content/uploads/2015/01/mouse_population.pdf (Last accessed: 14.12.2021)
19. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира. Социальный мир и теория социального действия. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5584/5588> (дата звернення: 18.12.2021)
20. Веблен Т. Теория праздного класса / пер. с англ. С. Сорокина. Москва : Прогресс, 1984. 367 с.
21. Бубер М. Проблема человека. URL: <https://www.rulit.me/books/problema-cheloveka-download-free-340500.html> (дата звернення: 01.02.2022).

REFERENCES

1. Fuko, M. (1994). Slova i veshhi. Arxeologiya gumanitarny'x nauk. Sankt-Peterburg: A-cad [in Russian].

2. Krymskyi, S. B. (2003). *Zaklyky dukhovnosti XXI stolittia*. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
3. Khamitov, N. V. (2017). *Filosofska antropolohiia: aktualni problemy. Vid teoretychnoho do praktychnoho povorotu*. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
4. Sidak, L. N. (2018). Duxovny'e osobennosti i svoystva by'tiya lichnosti. [Spiritual features and properties of being a person]. *Aktual'ny'e nauchny'e issledovaniya v sovremennom mire – Actual scientific research in the modern world, issue 41, 85–91* [in Russian].
5. Buieva, L. P. (1996). Dukhovnist i problemy moralnoi kultury. *Voprosy' filosofii – Questions of Philosophy, 2, 3–9* [in Russian].
6. Lozovoi, V. O., & Ponedilok, A. I. (2018). Bezdukhovnist yak odyin iz faktoriv samoruinatsii osobystosti. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofii, filosofii prava, politolohiia – Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, 38, 31–42* [in Ukrainian].
7. Shevchenko, H. P. (2014). Osvita ta dukhovne vykhovannia liudynu. [Education and spiritual education of man]. *Vytoky pedahohichnoi maisternosti – The origins of pedagogical skills, issue 13, 8–12* [In Ukrainian].
8. Bekh, I. D. (2006). *Vykhovannia osobystosti: Skhodzhennia do dukhovnosti*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
9. Dem'ianiuk, T. D. (2007). *Dukhovno – moralne vykhovannia osobystosti: innovatsiinyi pidkhid*. Rivno: Volynski oberehy [in Ukrainian].
10. Bakhtin, M. M. (1986). *E'stetika slovesnogo tvorchestva*. Moskva: Iskusstvo [in Russian].
11. Berdyaev, N. A., (2003). Duh i real'nost'. URL: <https://www.libfox.ru/169597-6-nikolay-berdyaev-duh-i-realnost.html#book> [in Russian].
12. Kamiu, A. (1991). *Vybrani tvory*. Kyiv. Dnipro [in Ukrainian].
13. Delyoz, Z. & Gvattari, F. (2012). *Delyoz Zhil', Gvattari Feliks Kapitalizm i shizofreniya Kniga 2. Ty'syacha plato*. URL: https://royallib.com/read/delez_gil/kapitalizm_i_shizofreniya_kniga_2_tisyacha_plato.html#0 [in Russian].
14. E'pshtejn, M. N. (2000). *Postmodern v Rossii. Literatura i teoriya*. Moskva: izdanie R. E'linina [in Russian].
15. Losev, A. F. (2001). *Dialektika mifa*. Moskva: My'sl' [in Russian].
16. Mamardashvili, M. M. (1996). *Vvedenie v filosofiyu. Neobxodimost'sebya*. Moskva: Labirint. URL: <https://7lafa.com/books/79293/6> [in Russian].
17. Delyoz, Z., & Gvattari, F. (1998). *Chto takoe filosofiya?* Moskva, Sankt-Peterburg: In-t e'ksperimental'noj sociologii; Aleteja [in Russian].
18. Calhoun, John B. (1973). *Death Squared: The Explosive Growth and Demise of a Mouse Population*. URL: https://socionic.info/bukalov/wp/wp-content/uploads/2015/01/mouse_population.pdf [in English].

19. Shyutcz, A. (2003). *Smy'slovaya struktura povsednevnogo mira. Social'ny'j mir i teoriya social'nogo dejstviya*. Moskva: Institut Fonda «Obshhestvennoe mnenie». URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5584/5588> [in Russian].
20. Veblen, T. Z. (1984). *Teoriya prazdnogo klassa*. Moskva: Progress [in Russian].
21. Buber, M. (1998). *Problema cheloveka*. URL: <https://www.rulit.me/books/problema-cheloveka-download-free-340500.html> [in Russian].

Дышкант Татьяна Николаевна, кандидат философских наук,
доцент кафедры философии Национального технического университета
«Харьковский политехнический институт», г. Харьков, Украина

ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОСТИ В СВЯЗИ С КРИЗИСОМ ДУХОВНОГО ИЗМЕРЕНИЯ

В статье рассматривается, что собой представляют такие сущностные характеристики человека и его деятельности, как дух и духовность. Определено, что понятие «дух» имеет двоякое значение – в случае прямого соотношения с человеком речь идет о нем как об имманентно присущей человеку разумной воле, обеспечивающей стремление к преобразованию себя и мира. Если же говорить о деятельности, то дух выступает как ее идея, т. е. как то, что не позволяет свести деятельность к простой функциональности. В связи с выявленной двоякой возможностью направленности духа, духовность определяется как направленность человека к высшим ценностям, к каковым принято относить добро, истину, красоту, свободу и справедливость, т. е. к тому, что и определяет человечность в человеке.

Ключевые слова: дух, духовное измерение, вертикаль ценностей, целостность, парадигма постмодернизма.

Dyshkant Tetiana

Ph.D., Associate Professor of National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Kharkiv, Ukraine

THE PROBLEMS OF MODERNITY DUE TO THE CRISIS OF THE SPIRITUAL DIMENSION

The article examines what are the essential characteristics of a person and his activities, such as spirit and spirituality. It is determined that the concept of «spirit» has a twofold meaning – in the case of direct correlation with a person, we are talking about it as an immanently inherent rational will that ensures the desire for transformation oneself and the world. If we talk about activity, then the spirit acts as its idea, that is, as something that

does not allow us to reduce activity to simple functionality. In connection with the revealed dual possibility of the orientation of the spirit, spirituality is defined as the orientation of a person to the highest values, which are usually referred to as good, truth, beauty, freedom and justice, that is, what defines humanity in a person.

Keywords: *spirit, spiritual dimension, vertical of values, integrity, postmodernist paradigm*

Бауліна Таміла Ельханівна, кандидат філософських наук,
доцент кафедри логіки, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Україна
e-mail: baulinatamila@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8358-5582>

ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ РИТОРИКИ В ХХІ СТ.

У статті досліджується сутність та основні підходи щодо тлумачення поняття «цифрова риторика» в сучасності, яке характеризується надзвичайно тісним поєднанням реального й цифрового світів. Пропонується поряд із такими загально-визнаними етапами розвитку риторики, як класична риторика та неориторика, виділити ще один новий етап – цифрову риторика. Необхідність виокремлення такого етапу пояснюється загальними тенденціями зміни комунікативної практики в сучасності.

Ключові слова: риторика, оратор, класична риторика, неориторика, цифрова риторика.

Постановка проблеми. Зважаючи на тенденцію загальних змін у сучасному світі, які відбулися завдяки технічному й технологічному розвитку суспільства, що розширює межі його сприйняття та пізнання, а також із запровадженням онлайн-комунікації зокрема та способу життя загалом, можна говорити і про зміни щодо вимог до риторичної науки. Сьогодні, щоб ефективно донести свою думку, переконати аудиторію, недостатньо використовувати лише здобутки класичної риторики, а також неориторики. Це зумовлено надшвидким технологічним і технічним розвитком суспільства, переходом до цифрового способу існування. Тому варто проаналізувати, як змінюються тенденції щодо розуміння риторики як науки і якою вона постає в умовах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідити проблематику «цифрової риторики» можна завдяки таким зарубіжним науковцям, як Річард Ленхем [1], Лаура Гурак, Джеймс Зеппен [2], Барбара Уорнік [3], Елізабет Лош [4; 5], Дуглас Еймен [6, 7], Кетлін Уелч, Анжела Агвайо [8] та ін.

Завдячуючи Р. Ленхему [1], ми можемо говорити про зародження самого терміна «цифрова риторика», що відкриває нові наукові дискусії в напрямку діджиталізації риторики. Проте згаданий автор розглядає цей термін як такий, що з'являється завдяки теорії літератури, а не з риторичного надбання, яке охоплює більше поле питань. Така особливість спонукає дослідити «цифрову

риторику» з точки погляду не літературознавства, а риторики як науки з її давньою історією.

Так, Д. Зеппен [2] продовжуючи цю тематику, наголошує на інтегрованості цифрової риторики, де необхідними є розробки для нових напрямків риторики досліджень. Вагомий внесок щодо визначення терміна «цифрова риторика» зробила дослідниця Е. Лош [4, 5]. Останню вважаємо однією з головних захисниць пріоритетності терміна «цифрова риторика» серед низки інших.

Д. Еймена [6, 7] можна вважати одним із найважливіших дослідників у галузі цифрової риторики, який починає з розгляду визначення цифрової риторики, занурюючись в історію риторики як науки, а також наголошує на важливості міждисциплінарного характеру дослідження.

Варто зазначити, що в українському науковому дискурсі проблематиці визначення, аналізу терміна «цифрова риторика», а також подальших теоретичних розробок, приділяється мало уваги. Така особливість й обумовлює актуальність для подальших теоретико-методологічних досліджень у цій царині.

Формулювання цілей. Мета статті полягає в дослідженні становлення поняття «цифрова риторика», а також в обґрунтуванні доречності виокремлення цифрової риторики як нового етапу в розвитку риторики як науки.

Виклад основного матеріалу. Технологічний розвиток суспільства, який відбувається надшвидкими темпами, став особливо помітним з початком XXI ст. Варто зазначити, що сьогодні ми спостерігаємо глибоку інтеграцію гаджетів і світової мережі в наше життя. Це стосується майже всіх сфер життєдіяльності людини. Деяким людям досить складно визначати межу між реальним і цифровим світом. Пандемія COVID-19 примусила людство ще більше зануритись у цифровий формат життя. Як наслідок, загострились чимало відповідних проблем. Наприклад, змінюється формат спілкування: все більше через особисті й професійні потреби люди вдаються до онлайн-комунікації. Відповідно до сказаного можна вести мову про необхідність зміни й парадигми в риториці науці, яка безпосередньо стосується комунікативних процесів.

Класична риторика й неориторика. У риториці науці до цього часу виділяють два головні етапи її розвитку: класичну риторику та неориторику, які не є запереченням одне одного, а гармонійно поєднуються в досягненні спільних цілей.

Так, свого часу класична риторика стала розвиватися завдяки бурхливому розвитку політичної культури в Давній Греції та Римі. Така необхідність виникла завдяки значному інтересу щодо формування витонченої думки заради прихильності народу. Таким чином, риторична практика того часу стосувала-

ся насамперед методів, завдяки яким ставала можливою побудова успішної переконуючої промови. Саме Арістотель указує на важливість цих трьох способів переконання, якими є логос, етос, патос [9, с. 34–35]. Останні й сьогодні не втрачають своєї значущості. Дійсно, при побудові успішної промови оратор може використовувати логічний аргумент (логос), емоційне звернення (патос), а також бути морально прийнятною особистістю (етос) для своєї аудиторії. І вся ця комунікація мала в той час загалом усний характер. Отже, тогочасна промова була реальним і «живим» словом як інструмент переконання. Арістотель, визначаючи «риторику як здатність винаходити можливі способи переконання відносно кожного даного предмета» [9, с. 34], наголошує на її особливому статусі. Останній полягає в тому, що оратор може і має право переконувати з будь-якої теми. Таким чином, про тогочасного оратора можна було сказати, що це людина, яка займалася переконуючим публічним виступом.

Класична риторика, як один із головних етапів у розвитку риторики, охоплює період до середини ХХ ст. За цей час від Античності до Нового часу риторика пройшла свій шлях піднесення й падіння. Саме тому стає нагальною необхідність зародження чогось нового, особливого, не схожого на ті здобутки, що дала нам класична риторика, проте й не знецінюючи їх. Таким новим подихом свіжого повітря стає праця Х. Перельмана й Л. Ольбрехтс-Тітеки «Нова риторика: трактат з аргументації» (1958) [10]. Ця фундаментальна робота започатковує новий етап розвитку риторики як науки, а саме «неориторику», або «нову риторику».

Неориторика – це використання більш сучасного підходу до розуміння риторики; це узагальнення не лише логічного надбання, а й лінгвістичного, поетичного, соціологічного, філософського тощо. Безпосередньо для авторів «Нової риторики: трактату з аргументації» написання цієї роботи стає необхідністю через неспроможність формальної логіки забезпечити зв'язок із реальними ситуаціями комунікативного процесу. А теорія аргументації, яку вони розробляли, стосувалася «вивчення дискурсивних прийомів, що дозволяють нам спонукати або посилювати прихильність тез, представлених на згоду розуму» [10, с. 4]. Таким чином, неориторика починає займатися дослідженням та класифікацією аргументів для широкого кола комунікативних процесів. «Теорія аргументації, задумана як нова риторика або діалектика, охоплює весь спектр дискурсу, який має на меті як переконання, так і доведення, звертаючись до будь-якої аудиторії, а також незалежно від теми» [11, с. 5].

Незважаючи на те, що новий історичний етап риторики називають «неориторикою», або «новою риторикою», Н. Колотілова вважає, що «більш до-

речним є термін “сучасна риторика”» [12, с. 161]. Це пов’язано з тим, що існує низка концепцій, які безпосередньо не стосуються теорії аргументації, наприклад, лінгвістична риторика групи μ тощо. Тому доречніше було б закріпити назву «неориторика» саме за концепцією теорії аргументації.

Необхідність зародження цифрової риторики. Проте, спостерігаючи за розвитком технологій, будучи учасником світу, який відкриває нам Інтернет, комунікуючи щоденно в соціальних мережах, існуючи з телефоном у руках, стає очевидною необхідність осучаснення вектора розвитку риторичної науки. Тому в цій статті пропонується розглянути й дослідити існування нового етапу для риторики як науки – «цифрової риторики» та безпосередньо зародження цього терміна.

Досліджуючи зародження терміна «цифрова риторика», варто звернути увагу на такі події. Уже більше тридцяти років термін «цифрова риторика» вживається в наукових дискурсах. У 1989 р. Р. Ленхем уперше виголосив його під час своєї лекції, а згодом застосував у власній книзі «Електронне слово: демократія, технології та мистецтво» [1].

Активного поширення термін «цифрова риторика» набув завдяки американським дослідникам Д. Еймену та Е. Лош. Так, у 2012 р. на сайті об’єднання «The Digital Rhetoric Collaborative» знаходимо тематичний блог Carnival 1 «What Does Digital Rhetoric Mean to Me», де представлено думки вищезгаданих, а також інших науковців стосовно цифрової риторики. Згодом, а саме в 2015 р., проводиться перший «The Indiana Digital Rhetoric Symposium» (IDRIS). Його метою було розглянути визначення цифрової риторики, її витоків, а також перспектив, які з нею пов’язані. У 2016 р. в науковому журналі «Enculturation», який присвячено дослідженням з риторики, писемності та культури, уже наявний спеціальний випуск під назвою «Perspectives and Definitions of Digital Rhetoric» [13].

Так, Р. Ленхем дав поштовх для створення дисциплінарної сфери цифрової риторики. Проте Д. Еймен у своїй роботі «Цифрова риторика: теорія, метод, практика» зазначає той факт, що автор у подальших своїх розвідках визначає «цифрову риторику», скоріше, як термін мистецтва. Останній бере початок більше з вивчення літератури, а не з теоретичних надбань риторики. Однак Р. Ленхем відкриває поле «<...> важливих зв’язків між постмодерною теорією, цифровим мистецтвом і класичною риторикою <...>» [6, с. 24].

Також варто звернути увагу на напрацювання Д. Зеппена та його статтю «Цифрова риторика: до інтегрованої теорії». В останній автор зазначає: «Концепція цифрової риторики є одночасно захопливою і тривожною» [2, с. 319]. Ця концепція відкриває двері до нових перспектив риторичних досліджень, які адаптуються до сьогоденного гібридного світу. Досліджуючи роботи своїх попередників, Д. Зеппен зосереджується на таких питаннях: функціо-

нування традиційних риторичних стратегій переконання у цифровому просторі; характеристики, можливості й обмеження нових цифрових медіа; формування цифрових ідентичностей та спільнот [2]. Так, Д. Зеппен демонструє міждисциплінарний характер цифрової риторики. Також вказує на можливість перетворення «старої риторики переконання» на «нову цифрову риторику». Остання орієнтована на самовираження, творчий потенціал, а також співпрацю для досягнення спільної мети. Зі статті науковця стає зрозумілим, що цифрова риторика для нього характеризується сукупністю та взаємодією різних елементів: «Цифрова риторика, таким чином, є сумішшю більш-менш дискретних компонентів, а не повною й інтегрованою теорією як такою. Ці дискретні компоненти, тим не менше, дають принаймні частковий план такої теорії, яка потенційно може сприяти розширенню сукупності риторичної теорії та критики, а також риторики науки та техніки, зокрема» [2, с. 323].

Д. Еймен [6] й Е. Лош [4] у своїх подальших розвідках орієнтуються саме на це визначення Д. Зеппена. Проте кожний із авторів робить свої вагомі внески щодо розуміння цифрової риторики.

Е. Лош у своїй роботі «Віртуальна політика» встановлює цифрову риторику як методологічну основу для її дослідження використання урядом США електронних комунікацій [7]. У «Віртуальній політиці» дослідниця демонструє багатогранність визначення «цифрової риторики», яке, здається, охоплює різноманітні сфери: «Умови нових цифрових жанрів, які використовуються для повсякденного дискурсу <...>. Публічна риторика, часто у формі політичних повідомлень від державних установ, яка представлена або записана за допомогою цифрових технологій <...>. Виникаюча наукова дисципліна, яка стосується риторичної інтерпретації комп'ютерно-генеруючих засобів масової інформації як об'єктів дослідження. Математичні теорії комунікації зі сфери інформатики <...>» [4, с. 47–48].

Оцінюючи пропозицію Е. Лош, Д. Еймен зазначає, що така класифікація цифрової риторики «являє собою найбільш детальне та всеосяжне визначення цифрової риторики в сучасній літературі» [6, с. 36]. Тому Д. Еймен пропонує вважати «Віртуальну політику» Е. Лош фундаментальною працею в дослідженні з цифрової риторики.

Проте не всі пункти схвалюються Д. Ейменом. Він піддає критиці останній пункт у визначенні «цифрової риторики» щодо математичної теорії комунікації. Пропонуючи саме таке формулювання, дослідниця (Е. Лош) аналізує шумову модель передачі інформації Шеннона – Уївера (the Shannon – Weaver model). Останню використовують як модель практики для технічного спілкування. Е. Лош пропонує застосовувати її як схему для пояснення риторичних взаємодій і втручання в будь-яку передачу інформації або повідомлень. До-

слідниця зазначає: «Як традиційна риторика, електронна комунікація опосередкована, вона подорожує через канали, вона спотворюється шумом, і повідомлення повинно бути перетворено в сигнали, щоб перейти від оратора до аудиторії» [4, с. 92]. Таким чином, останній пункт у визначенні цифрової риторики дослідниця формує на цінностях формальної математичної теорії. Критикуючи Е. Лош, Д. Еймен згадує Х. Перельмана та Л. Ольбрехтс-Тітеку (1958), які показали відсутність фактичного впливу формальної логіки та кількісної оцінки на риторичну сферу. Ідеться безпосередньо про практику риторичної аргументації. Такий самий аргумент щодо неспроможності формальної математичної теорії можна застосувати й до «цифрової риторики». Згадана модель технічної комунікації Шеннона – Уівера щодо прийнятності аналогії з риторичною комунікацією викликають сумніви в Д. Еймена. Адже ця модель розглядає комунікацію як таку, що має вигляд технологічної схеми для передачі інформації. Тут комунікатор не відіграє важливої ролі, а виступає лише посередником, який не впливає на зміст повідомлення. «З цього погляду немає потреби в риторичній, оскільки переконання не є частиною моделі» [6, с. 40]. У цьому значенні буде доречним згадати А. Агвайо, яка у своїй статті стосовно «цифрової риторики» стверджує: «<...> тіла, які натискають кнопки, мають значення» [8]. Згодом Е. Лош погодиться з критикою Д. Еймена, але також зауважить, що для неї «<...> «цифрова риторика» означає як риторичну про цифрове, так і риторичну, виражену цифровими платформами, інтерфейсами та кодом» [5]. Відповідно, розвиток у галузі програмного дослідження буде відігравати не останню роль щодо розуміння «цифрової риторики».

Спираючись на погляди своїх попередників щодо проблематики визначення цифрової риторики, а також аналізуючи їх, Д. Еймен пропонує своє розуміння цифрової риторики [6]. Зауваження Д. Зеппена стосовно «неінтегрованості» цифрової риторики стало відправною точкою для досліджень і прагнень Д. Еймена. Таким чином, дослідник намагається сформувати цілісну картину цифрової риторики з її теорією, методом і практикою. Як зазначає науковець: «Можливо, найпростіше термін “цифрова риторика” визначається як застосування риторичної теорії (як аналітичного методу або евристики для виробництва) до цифрових текстів та перформансів» [6, с. 12]. Тоді як А. Агвайо вважає запропоноване тлумачення терміна “цифрова риторика” проблематичним. Адже воно концентрується просто на введенні «<...> риторичної теорії в тексти, не визнаючи конкретних історій та ідентифікованих теорій цифрових медіа, що видається насамперед використанням цифрової культури для обслуговування риторичної теорії» [8]. Тому важливо звертати увагу й на надбання таких дисциплін, як кіно, медіа, мистецтво, дизайн, інформатика та ін., задля інтегрування риторичної теорії.

Варто додати, що Д. Еймен пропонує використовувати в цифровій риторичі будь-які риторичні теорії, методи як класичної, так і сучасної риторики. Важливо усвідомлювати користь від застосування здобутків інших суміжних дисциплін, що здатні позитивно впливати на досягнення необхідних цілей. Такий підхід щодо застосування різноманіття методів у цифровій риторичі можна вважати відповіддю на критику А. Агвайо стосовно проблематичності визначення цифрової риторики вищезгаданим науковцем.

Також слід звернутися до поглядів Я. Богоста, який займається розробленням процедурної риторики. Він хоча й позитивно, але дещо скептично ставиться до загальної концепції «цифрової риторики». Науковець звертає увагу на абстрагування цифрових риторів від комп'ютера як важливого аспекту, зосереджуючись лише на графічному й текстовому змісті інформації. Аналізуючи концепції Б. Уорнік і Р. Ленхема, Я. Богост вказує на те, що їхні пропозиції зосереджено на перегляді існуючих культурних практик, а комп'ютер відходить на другий план. «Не вистачає цифрової риторики, яка стосується унікальних властивостей обчислень, таких як процедурність, для створення нової риторичної практики» [14, с. 26].

Стосовно цього питання цікавими здаються роздуми Е. Лош, яка вказує на двояку проблему щодо цифрової риторики. З одного боку, дослідники цифрового дискурсу зосереджуються виключно на технологічному рівні, акцентуючи увагу на механічних реакціях комп'ютера. Відповідно, не звертаючи належної уваги на надбання риторичної теорії загалом. З іншого боку, фахівці забувають про «<...> епістемологічні наслідки сучасної інформатики для мережових цифрових комунікацій <...>» [4, с. 47]. Узагальнюючи свою думку, Е. Лош зазначає: «<...> у стандартній моделі цифрової риторики теорія літератури застосовується до технологічних явищ, не враховуючи, як технологічні теорії можуть навпаки висвітлювати тексти нових медіа» [4, с. 47]. Як бачимо, саме такою виглядає позиція Я. Богоста стосовно концепції «цифрової риторики», якій не вистачає унікальної властивості комп'ютера – процедурності [14]. У подальшому Я. Богост й Е. Лош разом співпрацюють над цією проблематикою.

Звернімо увагу ще на одне впливове визначення «цифрової риторики», яке знаходимо на сайті College Composition and Communication, де публікуються роботи з галузі риторики та вивчення композиції. Запропоноване визначення ґрунтується на дослідженнях науковців з цифрової риторики, таких як Д. Зеппен [2], Л. Гурак, К. Уелч та ін.: «Цифрова риторика – це новий напрямок дослідження та практики адаптації принципів риторики для світу, де ми пишемо на екрані так само, як і на сторінці, де ми пишемо читачам за пів світу, яких ніколи не зустрічали, хто цілком може відписатися нам і переписуватися з нами» [15].

Дискусії щодо терміна «цифрова риторика». У науковому дискурсі велися обговорення відносно й самого терміна, який був би доречним для позначення нового етапу в риторичі. Які саме це були терміни? Залежно від того, де дослідники бачили межі для того, що ми називаємо «цифровою риторикою», і видозмінювався сам термін. Можемо зустріти такі терміни: «цифрова риторика» (риторика технологій), «технориторика» (для вивчення технологічних середовищ), «мережева риторика» (для соціальних медіа тощо), «електрична риторика», «процедурна риторика», «обчислювальна риторика», «онлайн-риторика». Наприклад, Е. Лош стосовно питання щодо вживання терміна «цифрова риторика» намагалася захистити його перед тими, хто вважав недоречним вживання слова «цифровий» до всього можливого. Наприклад, Я. Богост пропонував застосовувати такі терміни, як «процедурна риторика» або «риторика та обчислення» [5]. Проте більш вживаним на сьогодні видається саме термін «цифрова риторика», який і пропонувалося до розгляду в цій статті.

Таким чином, сьогодні для ефективної комунікації в гібридному світі нам уже недостатньо користуватися здобутками як класичної риторики, так і неориторики. Зростаючі вимоги до успішного переконання за умов діджиталізованої комунікації, змушують риторичу до подальшого розвитку та опанування нових наукових напрямків. Таким новим етапом може бути «цифрова риторика», яка розширює свої горизонти впливу в умовах онлайн-комунікації. Тому ми вважаємо досить перспективним й актуальним подальше розроблення «цифрової риторики» як нового етапу риторичи як науки, а також розгляд її теоретичних і практичних основ. Також актуальність подальших розвідок у сфері цифрової риторичи зумовлена необхідністю прилаштування всього світу до умов дистанційного «життя».

Висновки. Зважаючи на проведені дослідження, необхідним є виділення таких важливих положень стосовно діджиталізації риторичи в ХХІ столітті:

1) історія поняття цифрової риторичи починається завдяки введенню терміна «цифрова риторика» Р. Ленхемом у 1989 р.; це дало поштовх для досліджень нових можливостей риторичи як науки;

2) найбільш важливими дослідженнями в питанні визначення «цифрової риторичи» можна вважати праці Д. Зеппена, Д. Еймена, Е. Лош, Я. Богоста;

3) цифрова риторика може стати інтегрованою дисципліною, якщо буде враховано її міждисциплінарний характер і застосовано різноманітні методи дослідження;

4) незважаючи на той факт, що термін «цифрова риторика» вже деякий час вживається в наукових дискурсах, робота над його чітким визначенням ще ведеться; проте більшість досліджень вказують на те, що «цифрова риторика» постає новим етапом дослідження та практики адаптації риторичних прин-

ципів до реалій сьогодення; тому вважається доречним та актуальним запропонувати такий новий етап у риторичі, як «цифрова риторика» поряд із «класичною риторикою» та «неориторикою»;

5) цифрова риторика як новий етап риторики як науки відкриває нові можливості комунікації; перевагою цифрової риторики стає розширення аудиторії, яка не знає територіальних та часових меж.

Таким чином, питання щодо визначення «цифрової риторики» як поняття, нового етапу риторичної науки, а також методів дослідження тощо залишаються відкритими, що вважається досить перспективним і актуальним для подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Lanham R. *The Electronic Word: Democracy, Technology, and the Arts*. Chicago : University of Chicago Press, 1993. 302 p.
2. Zappen J. P. Digital rhetoric: Toward an integrated theory. *Technical Communication Quarterly*. 2005. 14 (3). P. 319–325. DOI: https://doi.org/10.1207/s15427625tcq1403_10.
3. Warnick B. *Rhetoric Online: Persuasion and Politics on the World Wide Web*. New York : Peter Lang, 2007. 160 p.
4. Losh E. *Virtualpolitik: An Electronic History of Government Media-Making in a Time of War, Scandal, Disaster, Miscommunication, and Mistakes*. Cambridge, MA : MIT Press, 2009. 432 p.
5. Losh E. Defining Digital Rhetoric with 20–20 Hindsight. *Digital Rhetoric Collaborative*. 2012. URL: <https://www.digitalrhetoriccollaborative.org/2012/06/25/defining-digital-rhetoric-with-20-20-hindsight/> (дата звернення: 28.07.2021).
6. Eyman D. *Digital Rhetoric: Theory, Method, Practice*. MI : University of Michigan Press, 2015. 173 p. DOI: <https://doi.org/10.3998/dh.13030181.0001.001>.
7. Eyman D. Looking Back and Looking Forward: Digital Rhetoric as Evolving Field. *Enculturation*. 2016. Issue 23. URL: <http://enculturation.net/looking-back-and-looking-forward> (дата звернення: 27.07.2021).
8. Aguayo A. J. The Bodies That Push the Buttons Matter: Vernacular Digital Rhetoric as a form of Communicative Agency. *Enculturation*. 2016. Issue 23. URL: <http://enculturation.net/the-bodies-that-push-the-buttons-matter> (дата звернення: 27.07.2021).
9. Аристотель. *Поэтика. Риторика*. Киев : Издательский союз «Андронум», 2020. 152 с.
10. Perelman Ch. and Olbrechts-Tyteca L. *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. (J. Wilkinson and P. Weaver Trans.) Notre Dame: University of Notre Dame Press (original work published in 1958), 1969. 566 p.
11. Perelman Ch. *The realm of rhetoric* (W. Klubank, Trans.). Notre Dame : University of Notre Dame Press, 1982. 185 p.

12. Колотілова Н. А. Логіка і риторика: ретроспектива взаємозв'язку: монографія. Київ: ЦУЛ, 2019. 272 с.
13. Perspectives and Definitions of Digital Rhetoric. *Enculturation*. 2016. Issue 23. URL: <http://enculturation.net/23> (дата звернення: 27.07.2021).
14. Bogost I. *Persuasive Games: The Expressive Power of Videogames*. Cambridge, MA: MIT Press, 2007. 464 p.
15. Digital Rhetoric. *College Composition and Communication*. URL: <https://prod-ncte-cdn.azureedge.net/nctefiles/resources/journals/ccc/0644-jun2013/ccc0644posterdigital.pdf> (дата звернення: 01.08.2021).

REFERENCES

1. Lanham, R. (1993). *The Electronic Word: Democracy, Technology, and the Arts*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Zappen, J. P. (2005). Digital rhetoric: Toward an integrated theory. *Technical Communication Quarterly*, 14(3), 319–325. DOI: https://doi.org/10.1207/s15427625tcq1403_10.
3. Warnick, B. (2007). *Rhetoric Online: Persuasion and Politics on the World Wide Web*. New York: Peter Lang.
4. Losh, E. (2009). *Virtualpolitik: An Electronic History of Government Media-Making in a Time of War, Scandal, Disaster, Miscommunication, and Mistakes*. Cambridge, MA: MIT Press.
5. Losh, E. (2012). Defining Digital Rhetoric with 20–20 Hindsight. *Digital Rhetoric Collaborative*. URL: <https://www.digitalrhetoriccollaborative.org/2012/06/25/defining-digital-rhetoric-with-20-20-hindsight/>.
6. Eyman, D. (2015). *Digital Rhetoric: Theory, Method, Practice*. MI: University of Michigan Press. DOI: <https://doi.org/10.3998/dh.13030181.0001.001>.
7. Eyman, D. (2016). Looking Back and Looking Forward: Digital Rhetoric as Evolving Field. *Enculturation*, issue 23. URL: <http://enculturation.net/looking-back-and-looking-forward>.
8. Aguayo, A. J. (2016). The Bodies That Push the Buttons Matter: Vernacular Digital Rhetoric as a form of Communicative Agency. *Enculturation*, issue 23. URL: <http://enculturation.net/the-bodies-that-push-the-buttons-matter>.
9. Aristotel' (2020). *Pojetika. Ritorika*. Kiev: Izdatel'skij sojuz «Andronum» [in Russian].
10. Perelman, Ch. and Olbrechts-Tyteca, L. (1969). *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. (J. Wilkinson and P. Weaver Trans.) Notre Dame: University of Notre Dame Press (original work published in 1958).
11. Perelman, Ch. (1982). *The realm of rhetoric* (W. Klubank, Trans.). Notre Dame: University of Notre Dame Press.
12. Kolotilova, N. A. (2019). *Logika i rytoryka: retrospektyva vzajemozv'jazku: monografija*. Kyi'v: CUL [in Ukrainian].

13. Perspectives and Definitions of Digital Rhetoric. (2016). *Enculturation, issue 23*. URL: <http://enculturation.net/23>.
14. Bogost, I. (2007). *Persuasive Games: The Expressive Power of Videogames*. Cambridge, MA: MIT Press.
15. Digital Rhetoric. *College Composition and Communication*. URL: <https://prod-ncte-cdn.azureedge.net/nctefiles/resources/journals/ccc/0644-jun2013/ccc0644posterdigital.pdf>.

Баулина Таміла Ельхановна, кандидат філософських наук,
доцент кафедри логіки, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Україна

ДИДЖИТАЛИЗАЦІЯ РИТОРИКИ В ХХІ В.

В статті досліджується сутність і основні підходи до трактування поняття «цифрова риторика» в сучасності, характеризується досить тісним поєднанням реального і цифрового світів. Пропонується поряд з такими загальноприйнятими етапами розвитку риторики, як класична риторика і неориторика, виділити ще один новий етап – цифрову риторіку. Необхідність виділення такого етапу пояснюється загальними тенденціями змін комунікативної практики в сучасності.

Ключові слова: риторика, оратор, класична риторика, неориторика, цифрова риторика.

Baulina Tamila Elkhanivna, PhD in Philosophy,
Associate Professor at the Department of Logic,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

DIGITALIZATION OF RHETORIC IN XXI CENTURY

The article examines the essence and basic approaches to the interpretation of the concept of «digital rhetoric» in modern times, which is characterized by an extremely close combination of real and digital worlds. It is proposed to highlight another new stage – digital rhetoric, along with such generally accepted stages of rhetoric development as classical rhetoric and neorhetoric. The need to single out such the stage is explained by the general trends of changing communicative practice today.

Keywords: rhetoric, orator, classical rhetoric, neorhetoric, digital rhetoric.

Крикун Віталій Юрійович, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри логіки філософського факультету,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Україна
e-mail: krikun_vitaly@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2531-0414>

ПОНЯТТЯ «МАНІПУЛЮВАННЯ»: СУТНІСТЬ ТА КОНТЕКСТИ

У статті досліджується маніпулювання як технологія комунікативного впливу, розглядаються основні підходи до розуміння поняття «маніпулювання». Пропонується розглядати поняття «маніпулювання» у двох аспектах: фізичному (об'єкт впливу – предмети) і психологічному (об'єкт впливу – свідомість). Поняття «користь від застосування маніпулятивних прийомів» варто розглядати в контексті досягнення поставлених суб'єктом впливу цілей.

Ключові слова: маніпулювання, психологічний вплив, «самоманіпулювання», мімікрія, комунікація.

Постановка проблеми. У сучасному агресивному інформаційному просторі людина знаходиться під прицілом впливу широкого кола комунікативних технологій. Однією з таких технологій ефективного впливу виступає маніпулювання. Поняття «маніпулювання» активно використовується як на рівні побутового спілкування для фіксації фактів застосування певних комунікативних засобів, так і в межах наукових проєктів при дослідженні засобів впливу на людину. Поряд із цим варто відзначити, що загальновизнаного визначення понять «маніпулювання», «маніпуляція» не існує. Наявний стан речей зумовлений міждисциплінарним характером окресленої проблематики та браком теоретичної однозначності наявних розвідок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти явища маніпуляції (процес, методи, етапи, технології, критерії та чинники успішності тощо) розглядали такі закордонні та вітчизняні дослідники: Т. Адорно [1], М. Горкхаймер [1], Г. Франке [2], Є. Доценко [3], С. Кара-Мурза [4], В. Чернявская [5], Р. Лакофф [6], М. Карпенко [7], Р. Мей [8] та ін. Наявні розвідки можна систематизувати відповідно до засадничих принципів відповідних галузей науки.

Перше фундаментальне теоретичне дослідження маніпулювання як явища було проведено австро-німецьким ученим, соціологом Гербертом Франке [2], який зосередив увагу на виявленні сутності та основних методів маніпулювання інформацією. Основним предметом аналізу для Франке вступають рекламні повідомлення, але маніпулювання має місце не лише в сферах бізнесу чи політики. Маніпулятивні прийоми можуть очікувати нас у будь-якому місці, оскільки передбачають дії з інформацією, яка оточує нас.

М. Карпенко [7] основну увагу зосереджує на важливості формування навичок виявлення та протидії маніпулятивним прийомам. Дослідження Є. Доценко [3] досить часто називають фундаментальним, оскільки автор розглядає сам феномен маніпуляції, обґрунтовує ефективність маніпулятивних прийомів внутрішнім зв'язком з природою людини і значну увагу приділяє протидії відповідному впливу. У межах такого підходу маніпулювання розглядається в контексті впливу на психічний стан людини.

В. Чернявская [5] розглядає низку проблем пов'язаних з мовленнєвим впливом, фокусуючи увагу на ньому як на окремому феномені, так в аспекті застосування влади в сучасному суспільстві. Мова розглядається як компонент соціальної та політичної діяльності.

Специфіку маніпулювання як соціального явища досліджували у своїх працях Т. Адорно [1], М. Горкхаймер [1], які розглядали маніпулятивні прийоми як засоби впливу на суспільну думку, формування необхідної ідеології.

У дослідженнях М. Карпенко [7], Р. Мей [8] звертається увага не лише на сутність феномену маніпулювання, але й на цікаве і мало досліджене явище «самоманіпулювання».

Серед сучасних публікацій варто звернути увагу на працю О. Мороз [13], яка відповідаючи запитам сьогодення, проводить не лише теоретичний аналіз феномену маніпулювання та основних його прийомів, але й значну увагу приділяє практичним аспектам, що сприяють формуванню навичок протидії маніпуляціям.

Метою статті є визначення сутності поняття «маніпулювання», виявлення основних підходів до розуміння та властивостей маніпулювання як методу впливу в комунікації.

Виклад основного матеріалу. Слово «маніпуляція» походить від латинського слова «manipulus», яке використовувалось у трьох основних значеннях:

- пригорща, жменя (manus – рука і ple – наповнювати);
- пучок сіна, прив'язаний до жердини, представляв спочатку прапор підрозділів римського війська, з часом – сніп, в'язка, пучок сіна;
- підрозділ римського війська, структурний елемент фаланги, що забезпечував основу для маніпулярної тактики ведення бою (на бойовому штандарті було зображено розкрити долоню).

У сучасності поняття «маніпуляція» використовується як у фізичному, так і у психологічному значеннях:

- комплекс дій щодо певного об'єкта або дії з особливими намірами і метою (фізика, медицина, виробництво тощо);
- різновид ілюзійного жанру, що частково протиставляється ілюзії. Якщо в ілюзії ефект досягається за рахунок спеціальних технічних засобів, то в маніпуляції він є результатом комбінації спритності рук маніпулятора (фокусника) та його ж міміки й жестів, що відволікають увагу спостерігачів;
- прийом, що впливає на поведінку індивіда чи групи осіб у суспільстві (політична маніпуляція);
- різновид соціального впливу, який використовується для прихованого упровадження суб'єктом маніпулювання до психіки певного об'єкта цілей, бажань, намірів, ставлень або настанов, які не збігаються з його актуально існуючими потребами.

Маніпулювання є об'єктом дослідження декількох галузей науки, серед яких варто виокремити психологію, соціологію, філософію, лінгвістику та журналістику. У межах кожної з наведених галузей ведеться внутрішній дискурс щодо розуміння поняття «маніпулювання».

Одне з перших ґрунтовних визначень феномену маніпулювання міститься у праці «Der manipulierte Mensch. Grundlagen der Werbung und der Meinungsbildung». Її автор, Г. Франке, під маніпулюванням пропонує розуміти психічну дію, яка проводиться таємно, а отже, на шкоду тим особам, на яких вона спрямована [4, с. 12].

Психологічний підхід розглядає маніпулювання передусім в аспекті психологічних особливостей людини заради ефективного впливу на неї (чоловіками легко маніпулювати, використовуючи прагнення їх доводити власну мужність, а жінками – жіночність або материнські почуття). Ефективність впливу забезпечується використанням закономірностей поведінки різних груп людей відповідно до різноманітних психологічних особливостей (архетипи К. Юнга, «піраміда бажань» А. Маслоу тощо). Є. Доценко у своїй фундаментальній праці розглядає маніпулювання як «вид психологічного впливу, майстерне виконання якого призводить до прихованого виникнення в іншій людині намірів, які не відповідають актуально існуючим у неї бажанням» [3, с. 59].

У межах соціологічного підходу переважає ставлення до маніпулювання як до соціального факту (Е. Дюркгейм), тобто як до соціального явища. Як наслідок, залишається поза увагою оціночний компонент, а сам факт і процес маніпулювання розглядаються максимально об'єктивно як соціальне явище.

Лінгвістичному підходу до вивчення маніпулювання притаманною є увага до ефективності використання мовних засобів для досягнення необхідного впливу. При дослідженні окресленої проблематики науковцями вико-

ристовується поняття «персуазивний вплив» (*persuadere* (латин.) – «умовляти»). Персуазивною дослідники пропонують вважати будь-яку мовленнєву дію як в усній, так і в письмовій формі, яку спрямовано на формування в об'єкта впливу необхідного (бажаного) ставлення або заклику до певних дій [5, с. 25].

Філософському дискурсу щодо поняття «маніпулювання» притаманним є передусім сутнісний підхід – дослідники прагнуть визначити природу цього явища, суспільні аспекти, механізми реалізації, можливості щодо протидії тощо. Так, маніпулювання розглядали представники Франкфуртської школи філософії. У праці Т. Адорно та М. Горкгайма «Діалектика просвітництва» авторами обґрунтовується, що контроль над суспільством і маніпулювання свідомістю людей є засобами для формування необхідної ідеології, що реалізується через культіндустрію (реклама, пропаганда) [1, с. 205–206].

Оскільки маніпулювання (передусім громадською думкою) виявилось ефективним методом впливу як на електоральні настрої зокрема, так і на суспільство в цілому, обійти увагою це явище не змогли і в межах політологічного дискурсу. Одним із перших на ефективності маніпулювання для політичних діячів акцентував увагу Н. Макіавеллі: «...для володаря немає потреби володіти усіма вищевказаними чеснотами, – треба лише, щоб здавалося, ніби вони в нього є. Я наважуся навіть сказати, що за постійної їх наявності й дотримання вони стають шкідливими, а коли здається, що вони є, – корисними» [9, с. 352]. Представлений Макіавеллі підхід з часом отримав назву «макіавеллізм» і передбачав використання маніпулятивних технологій для забезпечення комфортної для політичної еліти форми відносин з народом.

Наведений перелік підходів та інтерпретацій не претендує на вичерпність і має на меті окреслити межі загальнонаукового майданчика, на якому здійснюються спроби усвідомлення маніпулювання як явища. Наявні дослідження відрізняються не лише специфікою підходів, але й загальною оцінкою прийнятності маніпулювання – від край негативної, як засобу цинічного обману, до позитивної, як природного механізму забезпечення взаємодії між людьми.

Логічний аналіз поняття «маніпулювання». Наявні наукові розвідки містять дещо відмінні варіанти тлумачення поняття «маніпулювання», але переважна більшість дослідників визнають притаманність переліку певних ознак. У таких умовах доречно застосувати логічний підхід, який передбачає визначення змісту поняття, що розглядається. У нашому випадку можна отримати такі відомості:

- 1) родові ознаки – метод психологічного впливу;
- 2) видові ознаки:

а) прихований характер впливу – викриття об'єктом впливу факту застосування щодо нього маніпулятивних прийомів викликає в останнього негативну реакцію. У багатьох випадках викриття маніпуляції тлумачиться об'єктом впливу як агресивні, ворожі дії по відношенню до нього, що деструктивно впливає на перебіг комунікації;

б) суб'єкт застосовує маніпулятивні прийоми свідомо – ознака, що не викликає сумнівів у дослідників;

в) метою застосування маніпулятивних прийомів є користь для суб'єкта впливу. Чимало дослідників (Г. Франке, Є. Доценко та ін.) розглядають користь від маніпуляції для суб'єкта впливу в нерозривному зв'язку зі шкодою для об'єкта. На нашу думку, подібний нерозривний зв'язок є необґрунтованим, оскільки поняття «користь» і «шкода» є відносними – досить часто, те що сьогодні сприймається людиною як шкода, завтра може бути оцінено вже як користь. Отже, під користю для суб'єкта впливу пропонуємо вважати досягнення останнім поставлених цілей;

г) майстерність застосування маніпулятивних прийомів є передумовою їх успішності (Є. Доценко та ін.). Зазначену ознаку варто розглядати в контексті можливості комунікації з суб'єкт-суб'єктним характером відносин між співрозмовниками, у якій успішним буде більш майстерний, той, хто зможе свій вплив залишити прихованим. Цікаву позицію в окресленому питанні займає Р. Лакофф, яка зазначає, що переконуюча комунікація можлива лише за умови суб'єкт-об'єктних відносин між співрозмовниками. Саме нерівноправність між співрозмовниками, на думку дослідниці, відрізняє переконуючу комунікацію від звичайної [6, с. 27]. Задля успішності впливу суб'єкт маніпулювання має сформувати в об'єкта враження щодо рівності сторін у комунікації. Взаємодію двох маніпуляторів, кожен з яких усвідомлює дійство, можна вважати комунікативною грою або тренуванням;

д) маніпулювання передбачає спотворення інформації щодо справжнього стану речей. Подібна ознака викликає запитання – «А що є справжнім станом речей?». Відповідь на зазначене фундаментально важливе запитання відсилає до філософських рефлексій. Поняття «справжній стан речей» у філософії розкривається за допомогою категорії «істина». А що можна вважати істиною? У сьогоденні вважаються класичними три теорії істини: кореспондентна, когерентна та прагматична, а додатково наявні окремі підходи ще більше розширюють межі зазначеної філософської категорії.

Оскільки однозначної відповіді на запитання: «Що таке істина? Якою вона є: абсолютною чи відсноною?» – дати неможливо, варто звернутись до іншого поняття, а саме «правда», яке ставлять поруч з «істиною» в контексті «справжнього стану речей». Але виявляється, що поняття «правда» так само є неоднозначним. Навіть більше, порівняно з протилежностями «істина /

хиба», «правда / брехня» є ще більш неоднозначними і заплутаними за рахунок поширення в останні десятиліття поняття «постправа». Під «постправдою» ми пропонуємо розуміти «соціокультурну цінність, яка передбачає формування точки зору без ціннісної орієнтації на правдивість, об'єктивність, щирість» [10, с. 225]. Змістовно явище постправи унеможливорює моральну оцінку маніпулювання, оскільки розсіює кордони «справжнього стану речей». Більш детально явище «постправи» розглянуто в нашій статті «Постправа: сутність та перспективи» [10].

У сучасності поняття «маніпулювання» негативно оцінюється з боку суспільної моралі. Поряд із цим необхідно визнати, що вважається нормою, або навіть більше, обов'язком людини зранку зробити зачіску, скористатись косметикою, парфумерією, одягнути красивий одяг тощо. Але ж такі дії приховують справжній стан речей... Чому такі дії маніпулятивного характеру позитивно оцінюються суспільством?

Після значної кількості поставлених запитань, на які немає однозначних відповідей, стає очевидним, що поняття «маніпулювання» потребує уточнення та очищення від нагромаджених стереотипів.

Чи є маніпулювання винаходом ХХ ст.? Слово «маніпулювання» набуло значної популярності в інформаційному просторі в останні десятиліття, але приклади ефективного застосування маніпулятивних прийомів як комунікативних засобів психологічного впливу в історії філософської думки можна знайти ще за часів Стародавніх Індії та Греції. Так, еволюція диспутальної практики між брахманами у Стародавній Індії ІІІ–V ст. до н. е. призвела до виникнення різного роду хитрощів (маніпуляцій), які мали на меті полегшити процес суперечки для одного з учасників. До таких прийомів відносили ухилення від суперечки, звинувачення в бік опонента, погрози, зміну теми, використання неясних, незрозумілих слів тощо. Боротися з подібними маніпуляціями прагнули завдяки:

1) утворенню інституту компетентного суддівства, який був незалежним від суспільної думки;

2) формуванню переліку «ніграхастхан» – передумов програшу в суперечці [11, с. 24–26].

Схожий процес мав місце і за часів Стародавньої Греції, коли психологічні, логічні, лінгвістичні та інші види маніпулятивних прийомів набули значного поширення та популярності завдяки діяльності софістів. Основою софістичного світогляду стали принципи філософського релятивізму та скептицизму з усіма відповідними наслідками. На нашу думку, саме прагнення протидіяти легітимазії софістичних прийомів значною мірою підштовхнуло Арістотеля до розроблення теорії правильного мислення (логіка) та теорії ефективного переконання (риторика).

Спільною рисою розглянутих процесів стало залучення маніпулятивних засобів до комунікативної практики через вагому цінність результатів комунікації – як у Стародавній Греції, так і в Стародавній Індії переможці отримували значні матеріальні та іміджеві здобутки. На нашу думку, розглянуті приклади ілюструють, що до маніпуляції люди звертаються через конкуренцію з іншими, задля отримання бажаних переваг.

Ще однією спільною рисою необхідно визнати високий інтелектуальний та освітній рівень окреслених маніпуляторів, адже як брахмани, так і софісти належали до категорії освічених і розвинутих людей свого часу.

Маніпулятивна практика в історії людства має ще більш давню історію, оскільки різноманітні маніпулятивні прийоми використовувались під час полювання та військових дій з початку історії homo sapiens. Уперше подібні ідеї та прийоми було системно викладено у творі Сунь-Цзи «Мистецтво війни». Автор наголошує, що для досягнення перемоги необхідним є використання обману, шпигунів та дезінформаторів. Перемогу отримає той, хто краще підготовлений та володіє достовірною інформацією [12, с. 152–158]. Автор «Мистецтва війни» акцентує увагу на доречності застосування маніпулятивних прийомів в обох аспектах існування цього поняття:

1) маніпулювання фізичне – тренування свого війська, забезпечення боєздатності;

2) маніпулювання психологічне – дії спрямовані як на підтримку бойового духу своїх воїнів, так і на руйнування бойового духу ворогів.

Чи є маніпулювання лише людиноорієнтованим засобом впливу? Відповідаючи на поставлене запитання, у першу чергу варто звернутись до процесів взаємодії між живими істотами у природі і зіставити явища маніпулювання та мімікрії.

Дослідники визначають мімікрію як уподібнення, маскуванню живої істоти, що зумовлює більш вигідне становище під час взаємодії з іншими живими істотами.

Результати зіставлення маніпулювання та мімікрії можна навести у вигляді низки положень (таблиця).

Зіставлення	Мімікрія	Маніпулювання
1	2	3
Види	1) колірна – маскує не тільки під пейзаж, але й імітує інші, небезпечні види фауни у разі, якщо за цілями це пасивне маскуванню;	1) вербальне – передбачає добір із подальшим використанням мовних засобів, що дозволяють приховати справжній стан справ і створити в об'єкта впливу бажане враження;

1	2	3
	2) мімікрія форми – властива комахам і морським мешканцям. Проявляється у візуальній схожості з «нецікавими» хижакові предметами природи; 3) мімікрія звуків – наслідування звукам небезпечних істот	2) невербальне – передбачає добір із подальшим використанням невербальних засобів, що дозволяють приховати справжній стан справ і створити в об'єкта впливу бажане враження
Сутнісні ознаки	1) несвідомий характер, результат еволюції живих істот; 2) має на меті пристосування до взаємодії з іншими живими істотами	1) свідомий характер; 2) має на меті здобуття певних переваг у взаємодії з іншими живими істотами
Передумови успішності	1) проживання тварини-імітатора і тварини-моделі на одній території; 2) тварин-імітаторів має бути значно менше, ніж тварин-моделей	1) довіра з боку об'єкта впливу по відношенню до суб'єкта; 2) прихованість впливу; 3) відсутність альтернативних джерел інформації

Отже, не викликає сумнівів, що маніпулювання і мімікрія є близькими за змістом засобами впливу і відрізняються передусім свідомим і несвідомим характером відповідно. А якщо розглянути процедуру дресури тварин, то стає очевидним активне використання людиною маніпулятивних прийомів до братів наших менших.

Психологи розробили чимало порад для молодих батьків щодо боротьби з маніпулятивними прийомами від дітей, навіть найменших (дитячий крик), але питання щодо здатності домашніх тварин маніпулювати людьми залишається відкритим. Хоча багато власників упевнені, що їх домашні улюбленці ще ті маніпулятори.

Чи можливим є саоманіпулювання? Переважна більшість дослідників розглядають процес маніпулювання в аспекті впливу однієї людини на іншу / інших. Поряд із цим окремі науковці звертають увагу на малодосліджене явище «саоманіпуляції» (Р. Мей та ін.). Так, Ролло Мей упевнений у тому, що явища саоманіпулювання має місце. Поняття «маніпулювання» Мей розглядає як форму психологічного впливу, що безпосередньо пов'язана з «силою волі» людини і виступає інструментом скоріше контролю, керування, аніж введення в оману. Р. Мей вважає, що «сила волі» є засобом контролю над самим собою (боротьба з природними, ірраціональними прагненнями), інши-

ми (вплив на їх поведінку) або природою (вивчення та підкорення зовнішнього світу). Маніпулюючи собою або іншими, ми досягаємо влади, але досить часто здобуття такої влади призводить насправді до її втрати, оскільки набуває форми «нав'язливої ідеї» або «демонічного контролю» [9, с. 58].

Змістовно явище самоманіпулювання не відповідає атрибутивним ознакам маніпулювання, а саме «прихованість» та «свідомий характер» впливу. Проблема полягає у збіжності (ототоженні) суб'єкта й об'єкта впливу у випадку самоманіпулювання. У таких умовах доречно вести мову про відкритий та свідомий або прихований та несвідомий характер впливу. Також, через ототожнення суб'єкта й об'єкта впливу, втрачає сенс питання щодо користі та шкоди в результаті маніпулювання. Як наслідок, самоманіпулювання варто розглядати передусім у значенні «самоналаштування».

Висновки. На нашу думку, маніпулювання варто розглядати як один із засобів психологічного впливу, який передбачає цілеспрямовані дії певного суб'єкта щодо змісту інформації або процесу її опрацювання певним об'єктом у процесі сприйняття об'єктивного світу. Під інформацією варто розуміти не лише «будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді», але й будь-які дані, що отримуються людиною через органи відчуття. Наприклад, фокусник маніпулює відчуттєвими відомостями та увагою глядачів, маскує певні факти об'єктивної реальності, з метою залишити їх поза увагою аудиторії або зробити їх неважливими для свідомості людини під час процесу мислення, що призводить до формування в аудиторії відчуття магічності дійства.

Поняття «маніпулювання» варто розглядати у двох аспектах:

- 1) фізичне – об'єктом впливу виступають предмети;
- 2) психологічне – об'єктом впливу виступає свідомість живої істоти.

Маніпулювання як засіб психологічного впливу в комунікації варто розглядати як свідоме здійснення суб'єктом впливу певних дій прихованого характеру з коригування інформації щодо певного фрагменту дійсності для об'єкта впливу заради досягнення поставлених суб'єктом цілей. Маніпулювання є інструментом і його варто позбавити будь-яких (передусім негативних) конотацій, оскільки лише застосування інструментарію людиною надає йому значення (позитивного або негативного). А поняття «користь від застосування маніпулятивних прийомів» варто розглядати в контексті досягнення поставлених суб'єктом цілей.

Теорія й особливо практика маніпулювання має багатовікову історію, зумовлена соціальними потребами людини, конкурентним середовищем і передбачає інтелектуальний розвиток особистості. Актуалізація маніпулятивної практики в комунікації зумовлена зростанням здобутків для суб'єкта впливу в разі успіху. Зростання значення інформаційного впливу завдяки надважли-

вому статусу ЗМІ у сьогоденні призвело до значної активізації маніпулятивної практики у ХХ–ХХІ ст.

Маніпулятивні прийоми мають місце не лише серед людей, а й у тваринному світі. Об'єктом впливу може виступати як людина, так і тварина (полювання, дресування). Сутнісною відмінністю між мімікрією та маніпулюванням є несвідомий і свідомий характер застосування прийомів відповідно. Поняття «самоманіпулювання» варто розглядати в контексті здійснення суб'єктом психологічного впливу самоорганізованих дій, роботи над собою. Здійснення маніпулятивного впливу з метою введення в оману самого себе є неможливим, оскільки виникає пряма суперечність між двома базовими ознаками, а саме «прихованістю» і «свідомим характером» впливу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / пер. с нем. М. Кузнецова. Москва ; Санкт-Петербург : Медиум : Ювента, 1997. 312 с.
2. Franke H. W. Der manipulierte Mensch. Grundlagen der Werbung und der Meinungsbildung. Wiesbaden : F. A. Brockhaus, 1964. 144 p.
3. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва : Изд-во МГУ, 1997. 344 с.
4. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием : учеб. пособие. Київ : Оріяни, 2003. 500 с.
5. Чернявская В. Е. Дискурс власти и власть дискурса. Проблемы речевого воздействия : учеб. пособие для студ. вузов. Москва : Флинта : Наука, 2006. 136 с.
6. Lakoff R. Persuasive Discourse and Ordinary Conversation, with Examples from Advertising. In D. Tannen (Ed.), *Analyzing Discourse: Text and Talk*. Washington DC : Georgetown University Press, 1982. P. 25–42.
7. Карпенко М. П. Суть понятия «маніпуляція», її характеристика та методи нейтралізації. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. 2015. Вип. 45. С. 26–34. Doi: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.56254>.
8. Мэй Р. Любовь и воля. / пер. О. Чистяков и А. Хомик. Rollo May. Love and Will. N. Y. : W. W. Norton & Co., 1969. Москва : Рефл-бук – Киев : Ваклер, 1997. 384 с.
9. Макиавелли Н. Избранные сочинения : пер. с итал. / вступ. ст. К. Долгова ; сост. Р. Хлодовского ; коммент. М. Андреева и Р. Хлодовского. Москва : Худож. лит., 1982. 503 с.
10. Крикун В. Постправда: сутність та перспективи. *Людиознавчі студії: зб. наук. пр. Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка. Серія «Філософія»*. 2020. №41. С. 213–227. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.15>

11. Базаров А. А. Институт философского диспута в тибетском буддизме. Санкт-Петербург : Наука, 1998. 184 с.
12. Сунь-цзы, Галиарди Г. Искусство войны и искусство управления. Санкт-Петербург : Изд. Дом «Нева», 2003. 160 с.
13. Мороз О. Як не стати овочем. Інструкція з виживання в інфопросторі. Харків : Віват, 2021. 228 с.

REFERENCES

1. Horkhajmer, M., Adorno, T. (1997). *Dialektika Prosveshhenija. Filosofskie fragmenty. Perevod s nemeckogo M. Kuznecova.* Moskva ; Sankt-Peterburg: Medium ; Juventa [In Russian].
2. Franke, H. W. (1964). *Der manipulierte Mensch. Grundlagen der Werbung und der Meinungsbildung.* Wiesbaden: F. A. Brockhaus.
3. Docenko, E. L. (1997). *Psihologija manipuljacii: fenomeny, mehanizmy i zashhita.* Moskva: Izdatel'stvo MGU [in Russian].
4. Kara-Murza, S. G. (2003). *Manipuljacija soznaniem: uceb. posobie.* Kyiv: Oriiany [in Russian].
5. Chernjavskaia, V. E. (2006). *Diskurs vlasti i vlast' diskursa. Problemy rechevogo vozdejstvija: uceb. posobie dlja stud. vuzov.* Moskva: Flinta: Nauka [In Russian].
6. Lakoff, R. (1982). *Persuasive Discourse and Ordinary Conversation, with Examples from Advertising.* In D. Tannen (Ed.), *Analyzing Discourse: Text and Talk.* Washington DC: Georgetown University Press, 25–42.
7. Karpenko, M. P. (2015). *Sutj ponjattja «manipuljacija», jiji kharakterystyka ta metody nejtralizaciji.* *Zasoby navchalnoji ta naukovo-doslidnoji roboty*, issue 45. 26–34. Doi: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.56254> [in Ukrainian].
8. Mjej, R. (1997). *Ljubov' i volja.* / Per. O. Chistjakov i A. Homik. Rollo May. *Love and Will.* N. Y.: W. W. Norton & Co., 1969. Moskva : Refl-buk – Kiev : Vakler [in Russian].
9. Makiavelli, N. (1982). *Izbrannye sochinenija: Per. s it. / Vstupit. stat'ja K. Dolgova; Sost. R. Hlodovskogo; Komment. M. Andreeva i R. Hlodovskogo.* Moskva: Hudozh. lit. [in Russian].
10. Krykun, V. (2020). *Postpravda: sutnist ta perspektyvy. Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filosofiiia» – Human studies: a collection of scientific articles. Series of «Philosophy», issue 41, 213–227.* Doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.15> [in Ukrainian].
11. Bazarov, A. A. (1998) *Institut filosofskogo disputa v tibetskom buddizme.* Sankt-Peterburg: Nauka [in Russian].
12. Sun' – czy, Galiardi, G. (2003). *Iskusstvo vojny i iskusstvo upravlenija.* Sankt-Peterburg: Izdatel'skij Dom «Neva» [in Russian].
13. Moroz O. (2021) *Yak ne staty ovochem. Instruktisiia z vyzhyvannia v infoprostorii.* Kharkiv : Vivat [in Ukrainian].

Крикун Виталий Юрьевич, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры логики философского факультета, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Украина

ПОНЯТИЕ «МАНИПУЛИРОВАНИЕ»: СУЩНОСТЬ И КОНТЕКСТЫ

В статье рассматривается манипулирование как технология коммуникативного воздействия, рассматриваются основные подходы к пониманию термина «манипулирование». Предлагается рассматривать понятие «манипулирования» в двух аспектах: физическом (объект влияния – предметы) и психологическом (объект влияния – сознание). Понятие «польза от применения манипулятивных приемов» следует рассматривать в контексте достижения поставленных субъектом влияния целей.

***Ключевые слова:** манипулирование, психологическое влияние, мимикрия, «само-манипулирование», коммуникация.*

Krikun Vitaly, PhD, Associate Professor of Department of Logic, Faculty of Philosophy, National Taras Shevchenko University of Kyiv, Ukraine

THE CONCEPT OF «MANIPULATION»: ESSENCE AND CONTEXTS

The paper contains information about the essence of the manipulation as a technology of communicative influence, considers the main approaches to understanding the concept of «manipulation». It is proposed to consider the concept of «manipulation» in two aspects: physical (object of influence – things) and psychological (object of influence – consciousness). The concept of «benefit from the use of manipulative techniques» should be considered in the context of achieving the goals set by the subject of influence.

***Keywords:** manipulation, psychological influence, «self-manipulation», mimicry, communication.*

Трофименко Володимир Анатолійович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: v.a.trofymenko@nlu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2240-3727>

КІБЕРПРОСТІР ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО І ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ

Публікацію присвячено огляду наукових публікацій іноземних учених з тематики регулювання існування кіберпростору. Наголошується на зацікавленості іноземної науки цією сферою, з одного боку, та поки на відсутності єдиної стратегії дослідження кіберпростору, з іншого боку. Окремо звернено увагу на право людини на конфіденційність даних у кіберпросторі.

Ключові слова: кіберпростір, міжнародні договори, права людини, правове регулювання, право на конфіденційність даних.

Постановка проблеми. Людина продовжує свою експансію кіберпростору, переносячи до нього все більше нових сфер свого життя. Занурення до кіберпростору набуває таких обсягів, що все яскравішою стає проблема прав людини та їхнього захисту. У свою чергу, це ставить питання правового регулювання існування у кіберпросторі та можливостей держави в цьому аспекті. Актуальність, важливість та необхідність такого регулювання також підтверджується простотою вчинення злочинної діяльності та нерозвиненістю механізмів її попередження та придушення. Ускладнює ситуацію неможливість застосування традиційних захисних правових механізмів на теренах Інтернету. Правоохоронна система не врахувала швидкості розвитку кіберпростору та ступеня його впливу на людину. Вагома частина міжнародної правової спільноти сконцентрувалась на осмисленні цієї проблематики. Для України це питання набуває специфічного характеру: з її території поширюється велика кількість злочинів у кіберпросторі, вона знаходиться чи не на перших місцях за кількістю кіберзлочинів. Але варто наголосити на різниці у поглядах на зазначену проблематику вітчизняних та іноземних науковців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Однією з найпоширеніших та популярних проблем, яка розробляється іноземними науковцями останнім часом, є з'ясування питання належності кіберпростору та, відповідно, способів впливу на нього. Німецький вчений Д. Ламбах [1] ставить питання фраг-

ментації кіберпростору. Він вважає, що фрагментування кіберпростору відбувається на основі традиційних уявлень про територію та державу. Базуючись на географічних знаннях, державні, корпоративні та приватні суб'єкти детериторизують та ретериторизують кіберпростір багатьма способами, що підкреслює актуальність досліджуваної проблеми.

На децентралізованості кіберпростору наголошує і науковець з Греції А. Ліаропулос [2]. Кіберпростір, на його думку, – це унікальна соціально-політична та технологічна галузь з унікальними характеристиками. Це створений людиною домен, що пропонує універсальне охоплення та доступ для своїх користувачів. Його децентралізований характер та той факт, що він переважно належить приватному сектору та керується ним, проблематизує, на думку вченого, питання про межі державного суверенітету та ефективного управління ним.

Відчуття небезпеки фрагментації кіберпростору веде до пропозицій підкорити його дії актів міжнародного права та Статуту ООН. Проблеми узгодженості світової спільноти в цьому питанні вивчає китайський вчений Дж. Дж. Венг [3]. На його переконання, у подальшому сформується система звичаєвого права і практики інтернет-компаній, що поступово набуде обов'язкового характеру.

Окремий наголос зроблено на необхідності визначення прав та обов'язків держави у кіберпросторі як на загальносвітовому, та і на регіональних рівнях. Таку пропозицію висуває македонський вчений М. Хаджи-Джанев [4]. Ця фундаментальна дискусія показує актуальність низки прикладних наукових питань, які будуть розглянуті нище.

У вітчизняній науковій думці ставлення до кіберпростору і до прав людини в кіберпросторі зокрема різняться. З одного боку, можна зустріти спрощені погляди на кіберпростір, де його основне призначення, як зазначає А. Бардінова, – «забезпечення простого, зручного і надійного доступу користувача до розподілених загальномережних ресурсів та організація їх колективного використання, обмін інформацією між усіма комп'ютерами мережі відповідно до їхньої класифікації» [5, с. 8]. Отже, кіберпростір розглядається лише як засіб забезпечення прав людини. Але інший, більш поширений погляд тлумачить кіберпростір як сферу, де людина має специфічні права або традиційні права, що вимагають осучасненого способу захисту. А існування самого кіберпростору необхідно врегулювати. Таку позицію поділяють як науковці, серед яких В. Фарушев [6], Ю. Хоббі [7], так і юристи-практики, наприклад А. Пальонко [8].

Формулювання цілей. Основна мета цієї публікації – показати ставлення до проблематики кіберпростору іноземних науковців та з'ясувати різницю в підходах до його розуміння серед представників вітчизняної науки.

Викладення основного матеріалу. Іноземні публікації з зазначеної тематики є дуже різноманітними за змістом та формою викладення. Переважна більшість апріорі визнає кіберпростір специфічною сферою, де людина є суб'єктом із певним набором прав.

Перехідною можна назвати статтю американського вченого М. Мончіпурі [5]. Автор демонструє, як розвиток кіберпростору, цифрових ідей та бачень впливає на формування політичного та соціального ландшафту на місцевому та глобальному рівнях. Стверджується, що нові технології прискорили соціальні зміни з технологічної та нормативної точок зору, і ці тенденції дуже важливо переосмислити з точки зору їхнього значення для всієї галузі прав людини. На цю ж проблему звертають увагу австралійські вчені М. Поблет та Дж. Коліб [6]. Сучасний кіберпростір, на їхню думку, надає безпрецедентних можливостей для розвитку і процвітання, але також становить низку нових загроз миру, безпеці та правам людини. Суспільство докладає великих зусиль з використання Інтернету в інтересах захисту прав людини. Однак надання інформації в реальному часі не дає захистити права людини, що може поставити під сумнів легітимність усього міжнародного правопорядку. Тому старі проблеми з захисту прав людини потребують інноваційних цифрових інструментів для їхнього вирішення.

Проблему створення системи регулювання кіберпростору порушує грецький вчений А. Ліаропулос [7]. Експерти з інформаційних технологій, юристи, страсти та державні чиновники, зазначає автор, збагатили дискусію про природу кібербезпеки. Провідна тенденція – незалежно від її теоретичного походження – державоцентрична. Такий підхід правомірний, але одночасно неадекватний. Кібербезпека напряму пов'язана з загрозами критичній національній інфраструктурі, але не повинна обмежуватись традиційною концепцією національної безпеки. Мілітаризація дискурсу кібербезпеки спричинила дилему безпеки, що не враховує потреби людей. Тому проблеми кібербезпеки потрібно розглядати в контексті прав людини. Останніми роками методи інтернет-цензури розвиваються надзвичайно динамічно, що утворює загрозу для свободи, анонімності й захисту. Тому виникає потреба встановити режим управління кіберпростором, що відповідає нормам і стандартам у галузі прав людини.

До регулювання відносин у кіберпросторі звертається російський вчений С. Шахрай [8]. Автор констатує та аналізує проблеми, що пов'язані з невідповідністю швидкостей, за яких формується цифрове суспільство, та створенням ефективних соціальних (передусім правових) регуляторів нової реальності. Така ситуація диктує необхідність якнайшвидшого створення механізмів захисту людини, її прав у цифровому світі. Вчений порушує питання створення цифрового права та цифрової конституції, яка повинна забезпечити необхідну основу соціального порядку в кіберпросторі.

Не створювати спеціальні акти, а поширювати на кіберпростір державний суверенітет пропонує А. Ліаропулос [9]. Кіберпростір, зазначає дослідник, помилково характеризується як домен, що виходить за межі фізичного простору та, отже, виявляється несприйнятливим до державного суверенітету та стійкого міжнародного регулювання. Кіберпростір має свої унікальні особливості, але з іншими сферами (земля, море, повітря, космічний простір) підпадає під державний суверенітет. Хоча він не має кордонів та характеризується анонімністю, нещодавня державна практика доводить, що деякі його компоненти не захищені від суверенітету. Як приклад наводиться використання методів інтернет-фільтрації як авторитарними, так і демократичними режимами. Кіберпростір не має територіальності, але він не є і частиною природи, тобто створений і, відповідно, може бути зруйнований або врегульований людьми. Держави постійно підкреслюють своє право контролювати кіберінфраструктуру, розташовану на їхній території, та захищати її. Останніми роками зростає кількість країн, які оприлюднюють свою національну кіберполітику та створюють власні кіберцентри, метою яких є захист національної кіберструктури та контроль доступу громадян до інформації. Тому проблема суверенітету національного кіберпростору передбачає питання створення міжнародного кіберпорядку. Можливість існування держави, і не тільки, у кіберпросторі підтверджують і американські вчені Дж. Роуланд, М. Райс, С. Чиной [10]. Після Другої світової війни, зазначають дослідники, контроль над землею, морем, повітрям і космосом необхідний для демонстрації національної сили. За останні два десятиліття виникла галузь кіберпростору; це новий засіб для використання чотирьох інструментів влади – дипломатії, інформації, збройних сил та економіки. Поширеність кіберпростору підтримує практично миттєві дії в усіх галузях людської влади. Тому стверджується, що і держави, і недержавні органи можуть існувати, діяти, розвиватися і мати владу в кіберпросторі.

На інший аспект поширення державного суверенітету і прав людини у кіберпросторі звертає увагу ізраїльський вчений А. Беркес [11]. Відсутність контролю територіальної держави над частиною своєї фізичної території тісно пов'язано з порушенням прав людини в мережі, з одного боку, та обмеженим контролем держави над кіберпростором, з іншого боку. Попри відсутність ефективного територіального контролю, держава має право реалізувати свій суверенітет як над територією, так і над кіберпростором. Автор стверджує, що територіальна держава, не маючи ефективних засобів для повного контролю свого кіберпростору, все одно зберігає свою юрисдикцію і, відповідно, зобов'язання по захисту прав людини в Інтернеті від протиправних дій, що виникають або мають місце у районі, який знаходиться за

межами ефективного контролю держави. Таким чином, наголошується на обов'язку держави в дотриманні прав своїх громадян в Інтернеті навіть на окупованих територіях.

Проблемі юрисдикції в кіберпросторі присвячено статтю італійської науковиці С. Керрі [12]. Авторка намагається витлумачити поняття юрисдикції таким чином, щоб воно охопило зобов'язання держави із захисту прав людини в кіберпросторі. Аналізуючи судову практику та норми міжнародного права, вчена доходить висновку, що гарантувати та забезпечувати права людини в кіберпросторі повинні держава, у якій проживає зацікавлена особа, а також держава, кіберінфраструктура якої використовується при порушенні прав людини. Таким чином, констатується поява багатосуб'єктної юрисдикції держав у галузі захисту прав людини в кіберпросторі.

Цікаву пропозицію подає на розсуд наукової спільноти американський науковець А. Гетенбі [13]. Автор зазначає, що комунікаційні та інформаційні технології створюють нові людські простори, віртуальні місця. Основою таких просторів та місць є не географічна складова, а множинність різних за змістом дискурсів, ідеологій та практик. Закони та правові концепції є центральною частиною цих просторів поряд із комп'ютерами та лініями зв'язку, що перетворює їх на соціальні простори. Соціальні простори – це продукти визначених ідеологій і практик, об'єднаних у динамічних відносинах, що являють собою зростаючу політичну, правову і соціальну владу. Мапу таких соціальних просторів у кіберсередовищі і пропонує створити науковець.

Розглядаючи кіберпростір як сферу, де можуть бути реалізовані, а також порушені права людини, західні науковці пропонують поширити на нього також юрисдикцію певних міжнародних організацій. Так, румунська правкиня А. Понта [14] розглядає можливості залучення кіберпростору до юрисдикції Організації безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Як організація, що просуває права людини та попереджає конфлікти, ОБСЄ може відіграти важливу роль у підтримці введення в дію міжнародного права та його принципів у кіберпросторі. Найвні в кіберпросторі проблеми пропонується вирішувати на міжнародному рівні шляхом дотримання добровільних необов'язкових норм, погоджених країнами. ОБСЄ має за мету забезпечення стабільності та прозорості кіберпростору, зокрема на основі принципу належної обачності та зобов'язань держави в галузі прав людини.

Таким чином, можна побачити, що проблема правового регулювання кіберпростору, його внутрішньої побудови та місця людини як суб'єкта кіберпростору розглядається з різних боків. Але відчувається бажання науковців підлаштувати традиційні правові системи та правові інститути для кіберпростору шляхом розширення тлумачення основних правових категорій.

Другим вагомим напрямом, якому присвячено праці іноземних науковців, є проблеми конфіденційності та недоторканості даних в кіберпросторі. Зацікавленість науковців пояснюється поширеністю порушень цього права. Порушується проблема відповідності та ефективності вже наявних міжнародних стандартів захисту прав людини у кіберпросторі. Про це пише польський учений М. Рожчак [15]. Протягом багатьох років, зауважує дослідник, системи захисту прав людини сприймалися як ефективні механізми зміцнення основних прав. Тим не менш у випадку діяльності, яка відбувається в кіберпросторі, захисні стандарти, що випливають з міжнародних договорів, здаються недостатніми. Попри динамічне розширення законодавства в галузі захисту даних, сфера застосування нинішніх стандартів залишається локальною – національною або регіональною, проте не глобальною. Тому необхідно розглянути питання про те, чи потребує досягнення рівного рівня захисту конфіденційності в кіберпросторі і фізичному світі нових правових механізмів, які не тільки долають обмеженість чинних міжнародних угод, але й підвищують довіру до глобального ринку даних, необхідного для розвитку сучасного суспільства. Намагаючись дати відповідь на це питання, автор робить висновок, що це є нагальною сучасною потребою.

На цю проблематику звертає увагу й англійська вчена Е. Ватт [16]. У той час, коли знижується відсоток очного масового стеження за людиною, пише авторка, дедалі більшою стає проблема невизначеності у тлумаченні права на недоторканність людини (відповідно до міжнародних нормативних актів) у контексті кіберпростору. Правники не можуть дійти консенсусу щодо цього. Тому дослідниця намагається зрозуміти право на недоторканність приватного життя в новітній час, а також розглядає численні порушення принципу екстериторіального застосування договорів про права людини, які відбуваються завдяки кібервідстеженням. Е. Ватт підтримує теорію «віртуального контролю», під якою розуміється панування держави та контроль за правами людини попри відсутність фізичного контролю над цією людиною. Учена впевнена: віртуальний контроль, що розуміється як віддалений контроль над правом людини на конфіденційність повідомлень, посприяє усуненню нормативної прогалини, яку дуже часто використовують спецслужби. Свій вихід пропонує американський вчений Дж. Канг [17]. Людина вже реалізує багато соціальних, економічних і політичних операцій через кіберпростір, пише науковець, а разом із покращанням технологій зростатиме їх кількість і якість. Але сама технологія відкриває можливості спостереження за нею. Широкомасштабне спостереження складає серйозну загрозу конфіденційності інформації, особливо персональних даних, які дуже часто використовуються в комерційних цілях. Але дуже часто використання персональної інформації викликає спротив людей. Як вийти

з цієї ситуації? Автор пропонує розглядати таку інформацію як товар, щодо якого зацікавлені сторони мають укласти договір. За відсутності угоди потрібно керуватися принципом «функціональної необхідності», згідно з яким використовується мінімально необхідний для угоди обсяг даних. Такий принцип науковець пропонує закріпити законодавчо.

Висновки. Велика кількість публікацій стосовно кіберпростору, його регулювання, захисту прав людини свідчить про підвищення цінності кіберпростору для людського суспільства. Аналізуючи іноземні публікації, можна відзначити таке:

1. Формуванню ефективних механізмів регулювання кіберпростору заважає швидкість його розвитку. Не маючи інших шляхів, вчені намагаються осучаснити та підлаштувати міжнародні стандарти, зокрема захисту прав людини, під його ознаки.

2. Кіберпростір є сферою, що може спричинити появу нових, раніше невідомих прав людини, що, у свою чергу, розширює галузь філософського та філософсько-правового дослідження цифрової культури.

3. На думку автора, сучасна наука, яка досліджує філософські та філософсько-правові проблеми кіберпростору, перебуває на певному перехресті: поширювати розвиток традиційних систем на кіберпростір чи створювати принципово нові підходи до розгляду.

4. Порівнюючи розробки вітчизняних та іноземних науковців, потрібно сказати наступне. Загалом усі наукові публікації мають теоретико-науковий характер, проте публікації іноземних вчених, як правило, завершуються прикладними рекомендаціями, що наближають до вирішення поставлених питань.

5. Загалом розмаїття наукових публікацій стосовно кіберпростору показує постійне зростання цінності його для людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Lambach D. The Territorialization of Cyberspace. *International studies review*. 2020. №22 (3). P. 482–506.
2. Liaropoulos A. Exploring the Puzzle of Cyberspace Governance. 15th *European Conference on Cyber Warfare and Security (ECCWS-2016)*. (University of Piraeus, 2016). Piraeus, 2016. P. 198–204.
3. Wang G. G. Are there international rules governing cyberspace? *Journal of international and comparative law*. 2021. №8 (2). P. 357–383.
4. Hadji-Janev M. Southeast European (SEE) States' International Legal Rights And Obligations In The Cyberspace. Conference on NATO *Advanced Training Course (ATC) on Terrorist Use of the Internet*. Ohrid, Macedonia, 2015. P. 149–160.
5. Бардінова А. Кіберпростір як засіб забезпечення прав людини і формування її самосвідомості. *Витоки педагогічної майстерності*. 2019. №23. С. 5–9.

6. Фарушев В. М. Кіберпростір і інформаційний простір, кібербезпека та інформаційна безпека: сутність, визначення, відмінності. *Інформація і право*. 2012. №2 (5). С. 162–175.
7. Хоббі Ю. Право людини на кібербезпеку: проблеми визначення та гарантування. *Юридичний вісник*. 2020. №2. С. 37–43.
8. Пальонко А. Проблеми захисту прав людини в інформсуспільстві. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/problemi-zahistu-prav-lyudini-v-informsuspilstvi.html> (дата звернення: 03.02.2022).
9. Monshipouri M. Human Rights in the Digital Age: Opportunities and Constraints. *Public Integrity*. 2017. №19 (2). P. 123–135.
10. Poblet M., Kolieb J. Responding to human rights abuses in the digital era: new tools, old challenges. *Stanford journal of international law*. 2018. №54 (2). P. 259–283.
11. Liaropoulos A. Cyber-Security: A Human-Centric Approach. *14th European Conference on Cyber Warfare and Security (ECCWS-2015)*. (University of Piraeus, 2015). Piraeus, 2015. P. 189–194.
12. Shakhrai S. Digital Constitution: Fundamental Rights and Freedoms of an Individual in a Totally Informational Society. *Herald of the Russian academy of sciences*. 2018. №86 (6). P. 441–447.
13. Liaropoulos A. Exercising State Sovereignty in Cyberspace: An International Cyber-Order Under Construction? *8th International Conference on Information Warfare and Security (ICIW-2013)*. (University of Piraeus, 2013). Piraeus, 2013. P. 136–140.
14. Rowland J., Rice M. and Sheno S. Whither cyberpower? *International journal of critical infrastructure protection*. 2014. №7 (2). P. 124–137.
15. Berkes A. Human Rights Obligations of the Territorial State in the Cyberspace of Areas Outside Its Effective Control. *Israel law review*. 2019. №52 (2). P. 197–231.
16. Carrea S. The ECHR in the Cyberspace: Does the Power to Infringe Always Entail the Duty to Protect? *Diritti umani e diritto internazionale*. 2019. №13 (1). P. 133–153.
17. Gaitenby A. Law's mapping of cyberspace: The shape of new social space. *Technological forecasting and social change*. 1996. №52 (2-3). P. 135–145.
18. Ponta A. Legal instability in cyberspace and OSCE's mitigation role. *Juridical tribuna-tribuna juridica*. 2021. №11 (3). P. 411–429.
19. Rojszczak M. Does global scope guarantee effectiveness? Searching for a new legal standard for privacy protection in cyberspace. *Information & communications technology law*. 2020. №29 (1). P. 22–44.
20. Watt E. The Role of International Human Rights Law in the Protection of Online Privacy in the Age of Surveillance. *9th International Conference on Cyber Conflict – Defending the Core (CyCon, 2017)*. Tallin, 2017. P. 93–106.
21. Kang J. Information privacy in cyberspace transactions. *Stanford law review*. 1998. №50 (4). P. 1193–1294.

REFERENCES

1. Lambach, D. (2020). The Territorialization of Cyberspace. *International studies review*, 22 (3), 482–506.

2. Liaropoulos, A. (2016). Exploring the Puzzle of Cyberspace Governance. *Cyber Warfare and Security: proceeding 15th European Conference (ECCWS-2016)*. (University of Piraeus, 2016). Piraeus, 2016, 189–194.
3. Wang, G. G. (2021). Are there international rules governing cyberspace? *Journal of international and comparative law*, 8 (2), 357–383.
4. Hadji-Janev, M. (2015). Southeast European (SEE) States' International Legal Rights And Obligations In The Cyberspace. *Conference on NATO Advanced Training Course (ATC) on Terrorist Use of the Internet: proceeding Conference, Ohrid, Macedonia, 2015*, 149–160.
5. Bardinova, A. (2019). Kiberprostir yak zasib zabezpechennya prav lyudyny i formuvannya yiyi samosvidomosti. *Vytoky pedahohichnoyi maysternosti – The origins of pedagogical skills*, 23, 5–9 [in Ukrainian].
6. Farushev, V. M. (2012). Kiberprostir i informatsiynyy prostir, kiberbezpeka ta informatsiyna bezpeka: sutnist', vyznachennya, vidminnosti. *Informatsiya i pravo – Information and law*, 2 (5), 162–175 [in Ukrainian].
7. Khobbi, Yu. (2020). Pravo lyudyny na kiberbezpeku: problemy vyznachennya ta harantuvannya. *Yurydychnyy visnyk – Legal Bulletin*, 2. 37–43 [in Ukrainian].
8. Pal'onko, A. Problemy zakhystu prav lyudyny v informsuspil'stvi. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/problemi-zahistu-prav-lyudini-v-informsuspilstvi.html> [in Ukrainian].
9. Monshipouri, M. (2019). Human Rights in the Digital Age: Opportunities and Constraints. *Public Integrity*, 19 (2), 123–135.
10. Poblet, M., Kolib, Dzh. (2018). Responding to human rights abuses in the digital era: new tools, old challenges. *Stanford journal of international law*, 54 (2), 259–283.
11. Liaropoulos, A. (2015). Cyber-Security: A Human-Centric Approach. *Cyber Warfare and Security: proceeding 14th European Conference (ECCWS-2015)*. (University of Piraeus, 2015). Piraeus, 2015, 189–194.
12. Shakhray, S. (2018). Digital Constitution: Fundamental Rights and Freedoms of an Individual in a Totally Informational Society. *Herald of the Russian academy of sciences*, 86 (6), 441–447 [in English].
13. Liaropulos, A. (2013). Exercising State Sovereignty in Cyberspace: An International Cyber-Order Under Construction? *Warfare and Security: proceeding 8th International Conference (ICIW-2013)*. (University of Piraeus, 2013). Piraeus, 2013, 136–140.
14. Roulend, Dzh., Rays M. ta Shenoy, S. (2014). Whither cyberpower? *International journal of critical infrastructure protection*, 7 (2), 124–137.
15. Berkes, A. (2019). Human Rights Obligations of the Territorial State in the Cyberspace of Areas Outside Its Effective Control. *Israel law review*, 52 (2), 197–231.
16. Karrea, S. (2019). Human Rights Obligations of the Territorial State in the Cyberspace of Areas Outside Its Effective Control. *Israel law review*, 13 (1), 133–153.
17. Gaitenby, A. (1996). Law's mapping of cyberspace: The shape of new social space. *Technological forecasting and social change*, 52 (2-3), 135–145.
18. Ponta, A. (2021). Legal instability in cyberspace and OSCE's mitigation role. *Juridical tribune-tribuna juridica*, 11 (3), 411–429.

19. Royschak, M. (2020). Does global scope guarantee effectiveness? Searching for a new legal standard for privacy protection in cyberspace. *Information & communications technology law*, 29 (1), 22–44.
20. Vatt, E. (2017). The Role of International Human Rights Law in the Protection of Online Privacy in the Age of Surveillance. *Cyber Conflict – Defending the Core: proceeding 9th International Conference (CyCon, 2017)*. Tallin, 2017, 93–106.
21. Kan, Dzh. (1998). Information privacy in cyberspace transactions. *Stanford law review*, 50 (4), 1193–1294.

Trofymenko Volodymyr Anatolevich, candidate of Legal Sciences, assistant professor, Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine.

CYBERSPACE AS A SUBJECT OF PHILOSOPHICAL AND PHILOSOPHICAL AND LEGAL ANALYSIS

The publication is devoted to a review of scientific publications of foreign scientists on the regulation of cyberspace. Emphasis is placed on the interest of foreign science in this field, on the one hand, and the lack of a unified strategy for the study of cyberspace, on the other hand. Special attention is paid to the human right to data confidentiality in cyberspace.

Keywords: cyberspace, international treaties, human rights, legal regulation, right to data confidentiality.

Трофименко Владимир Анатольевич, кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

КИБЕРПРОСТРАНСТВО КАК ПРЕДМЕТ ФИЛОСОФСКОГО И ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОГО АНАЛИЗА

Публикация посвящена обзору научных публикаций иностранных ученых по тематике регулирования существования киберпространства. Отмечается заинтересованность иностранной науки этой сферой, с одной стороны, и пока отсутствие единой стратегии исследования киберпространства, с другой стороны. Отдельно обращается внимание на право человека на конфиденциальность данных в киберпространстве.

Ключевые слова: киберпространство, международные договоры, права человека, правовое регулирование, право на конфиденциальность данных.

Мелякова Юлия Васильевна, кандидат философских наук, доцент,
доцент кафедры философии, Национальный юридический университет
имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина
e-mail: melyak770828@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0200-1141>

Коваленко Инна Игоревна, кандидат философских наук, доцент,
доцент кафедры философии, Национальный юридический университет
имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина
e-mail: kinna087@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3156-9254>

ИНТЕРСУБЪЕКТИВИЗМ ПРАВОВЫХ ТЕЛ В ПРОСТРАНСТВЕ СУДЕБНОГО ПЕРФОРМАНСА

В данном исследовании затронута проблема современного прочтения правовой реальности в горизонте интересубъективизма. Ключевая роль отведена перформативному акционизму, который рассматривается в качестве тактики осуществления права и метода познания истины в ходе судебного разбирательства. Право понимается как акция, процесс, событие, поступок, ситуация, череда действий агентов права. Акционизм применяет принципы независимого и эффективного взаимодействия агентов современной интегративной среды, а также дает методологическое обоснование новому правовому интересубъективизму тел в судебной практике.

Ключевые слова: перформативность, акционизм, судебный процесс, тело, агент, интересубъективизм.

Постановка проблемы. Перформативные акции политической воли, социальной активности и борьбы за свои права демонстрируют оптимальный способ самоопределения человека в мире когнитивного капитализма. Перформативный акционизм становится актуальной тактикой самореализации индивида в искусстве, политике, правовой и хозяйственной деятельности в качестве натуральной компенсации его онлайн-существования в этих сферах.

Тело человека приобретает множество значений и функций: от биологического ресурса до семиотического средства, художественного инструмента, коммерческого предприятия, правового субъекта и, наконец, политической силы в отношениях с государственной властью. Популярность концепта тела

объясняется тем, что понятия перформативной субъективности, агентного реализма и прекарности пришли на смену дискурсу о субъекте коммуникации и герменевтике нарратива, равно как визуальная культура пришла на смену коммуникативно-семиотической культуре. Символ неолиберально-трансгуманистической эпохи метамодерна – уже не язык и диалог, а тело и акт.

В свою очередь, обусловленная цифровизацией и карантинными мерами тенденция устранения тела из социальных, трудовых, образовательных, правовых, политических и коммерческих процессов оборачивается бурным ростом числа прекариев – уязвимых, ущемленных в своих правах и возможностях агентов рыночного сообщества. Прекарии лишены социальных гарантий здоровья, безопасности, благополучия и обеспеченной старости для своего тела со стороны государства, а потому вынуждены самостоятельно создавать различного рода спонтанные альянсы (ситуативные, функциональные, отраслевые, коммерческие и др.) в интересах правовой и профессиональной самореализации и во избежание своей неоплакиваемой социальной смерти. Потому перформанс, или перформативный акт, становится основным местом телесной коммуникации в среде прекариата.

Перформативность – черта не только массовой культуры, но также гражданской, социальной, экономической и юридической сфер активности человека сегодня. Фукольдианская теория биополитики [1], последние сорок лет сопровождающая развитие либерального капиталистического общества, в духе неоматериализма объясняет *возросшее значение тела* человека во всех сферах бытия как дефицит реальности и реализацию права на удовольствие. Однако современная, в равной степени биополитическая стратегия *устранения тела* из живых общественных практик (образования, искусства, купли-продажи, сферы обслуживания, отношений с властью) оборачивается распространением разнообразных теорий солидаризма и локальных сообществ, также развивающихся силами прекариата и для защиты его интересов.

Именно перформативизм с его принципами процессуальности, радикальности, ситуативного акционизма, публичности и телесного присутствия делает оправданным обращение к практике правосудия как к родственной ему с методологической точки зрения эпистемологической активности человека в поиске истины. Форма политического, гражданского, художественного действия в перформативных акциях и судебный процесс – и то и другое есть опыт непосредственного и демонстративного продвижения их участников к познанию общественной, культурной, правовой ситуации, установлению художественной или юридической истины посредством личной рефлексии реальности агентами.

Философско-правовая парадигма интерсубъективизма всегда опиралась на герменевтическое понимание и феноменологическую рефлекссию, однако

в эпоху постмодерна применяла их в дискурсивной, нарративной и семиотической практике. Теперь, в поле метамодерна, правовой интерсубъективизм нуждается в качественно новых формах и средствах понимания права и бытия справедливости. Тот же самый судебный процесс рассматривается уже не как дискурс, языковая среда примирения, но как пространство телесного акта, в котором *осуществляется* справедливое правовое действие.

Анализ последних исследований и публикаций. Для разработки актуальной модели интерсубъективизма правовых тел в парадигме метамодерна авторы обращаются к двум векторам исследований: критике акционизма и уголовно-процессуальному праву.

В искусствоведческой и культурологической литературе, посвященной исследованию исторических практик художественного и политического акционизма, как правило, подчеркивается дух европейского кинизма в традициях активистов новейшей эпохи, а также поистине онтологическая роль тела в правовых акциях.

Опыт радикального искусства, в том числе в политических пространствах, глубоко изучен и использован в научной деятельности французского ситуациониста 60-х гг. Г. Дебора, введшего в философский дискурс понятие «общество спектакля», а также в творчестве американского философа Дж. Батлер, разработавшей концепцию политического перформативного акционизма, на примерах собраний и манифестаций прекарных тел.

Философия действия, в основании которой лежат принципы динамизма, процессуальности, телесности, перформативности, теория интерактивного познания и интерсубъективной рефлексии, рассматривает акционизм в качестве одного из актуальнейших явлений современности. Именно в рамках философии действия получил свое развитие энактивизм, прогрессивные идеи которого обосновывают эпистемологический аспект телесного акционизма. Одним из тех, кто развивает это направление, является чешский философ Дж. Дирксенс.

Концептуальность человеческого тела в публичном пространстве интерсубъективного существования раскрывается со ссылкой на экзистенциалистский опыт М. Бахтина в его фундаментальном анализе материально-телесного начала в гротескном реализме Ренессанса и смеховой европейской культуре.

О значении тел в перформативном интерсубъективизме также идет речь в исследовании европейских авторов Э. Матоззи и Л. Паролин, где они обосновывают герменевтическое посредничество тел / вещей, выводя концепцию «тел, транслирующих тела».

Вопрос перформативности судебного процесса на сегодняшний день мало изучен и заслуживает более глубокого философского исследования. До сих

пор філософія права розглядала феномен суда лише в якості семантичного простору публічного дискурсу в рамках правового інтерсуб'єктивізму П. Рікера. Комунікативна філософія постмодернізму, в тому числі М. Фуко в своїй теорії покарань, бачили в судопроизводстві гуманний механізм примирення суб'єктів права на рівні мови, що виступає меметичною альтернативою насильству.

Парадигмальні особливості метамодернізму обумовили нові принципи суб'єктності (точніше агентності), основи для соціальних спільнот, нові функції та форми активності тел, інші критерії прав людини. В ході порівняльного аналізу перформансу та суда залучені роботи зарубіжних та вітчизняних спеціалістів в області кримінально-процесуального права: К. Круза, Н. Манової, М. Баранової, О. Блінової, В. Холоденко, В. Вапнярчука, у яких акцент ставиться на проблемі *доказування* обставин злочину та ролі в ньому суда. Доказування вносить елементи ситуативності, предметності, реального досвіду, присутності, що мають важливе значення для підтвердження перформативного характеру *права-як-події*.

Формулювання цілей. Метою статті є порівняльний аналіз акціоністської та судової практик з точки зору їх форм, засобів та цілей. Дослідження питання атрибутивності та концептуальності тел в процесуальних правових заходах. Обґрунтування перформативного характеру права-як-події в сучасній парадигмі інтерсуб'єктивності.

Визначення основного матеріалу.

Тілесна та соціальна сутність акції. Походять від латинського *action* (діяння, діяльність, боротьба) поняття «акціонізм» в даному контексті використовується в самому широкому своєму значенні – як узагальнююче найменування різноманітних форм індивідуальної або групової соціальної активності: пікет, маніфестація, забастовка, мітинг, демонстрація, флешмоб, івент, хешпінг, перформанс тощо. Акціонізм – від форм авангардного мистецтва до політичного ситуационізму – це завжди провокація події, радикальна демонстрація «дійств», часто з елементами китчу. Акціонізм стирає грань між творчістю, симуляцією, створенням та грубою дійсністю, банальністю матеріальної життя, тому його заходи часто анархічні, викликають і супроводжуються ареалом деструктивності. Саме по цій причині сучасний європейський акціонізм розглядається, за Фуко [3], як продовження традиції античного кінізму [2].

Наприклад, діяльність Ситуационістського інтернаціоналу 1968 р. (Студентська революція в Франції) осмислена сьогодні саме в загальноєвропейському контексті кінізму, яким живуть західні культура та політика, і, відповідно, численні європейські практики активізму.

Акции культурной революции 1968-го сочетают в себе и художественные, и политические, и этические элементы. Кинизм всегда отличался критикой культуры. Он выставлял напоказ то, что вытеснялось из культуры как нечто позорное и недостойное, разоблачая лицемерие культурной сферы [2].

Любого характера акции – это публичные действия сообществ единомышленников, ставящие своей задачей выразить некую позицию, привлечь внимание здесь и сейчас. Зачастую не имея стратегической цели, они единичны, несистематичны и разрозненны, ориентированы на всеобщее участие случайных людей, организацию непосредственно переживаемого момента. В акции важна сиюминутность, доступность, эффективность, незаконченность процесса и возможность для свидетелей принять в ней участие. Люди собираются в каком-либо пространстве, и происходит *событие*, которое создает нечто новое между ними. В то же время эта активность, как и любое искусство, неотделима от контекста, смыслового поля, т. е. той *ситуации*, которая породила этот порыв. Искусство отношений между людьми, участие их в политическом, эстетическом, правовом процессе, критический анализ общества, культуры, ситуации – вот то, к чему стремятся любые активистские практики. В этом смысле, акционизм часто называют практикой без теории.

Понятия «радикальный художник» и «радикальный политик» во многом тождественны, по крайней мере, достаточно интегрированы. Акционистское искусство уже само по себе политично, поскольку всегда протестно, критично, парадоксально, на грани кича. Разрушая традиционные стереотипы эстетики и морали, оно автоматически критикует социальные нормы, правовые стандарты, иерархию общественных ценностей, презумпцию власти. В то же время художественные техники хэппенинга и перформанса часто избираются как наиболее оптимальная форма политических волеизъявлений. При этом ключевое их отличие от банального вандализма и хулиганства, будь то поджог покрышек, чучел чиновников, разрушение памятников или костюмированные инсценировки люстраций, заключается в их метафоричности.

Часто акционисты выбирают именно политические открытые пространства (площадь перед парламентом и т. п.), т. е. те, где власть утверждает себя непосредственно. Так, благодаря радикализму своих форм акционизм всегда демонстрирует сознательную гражданскую насыщенность и гарантирует равнодушие зрителей. Недаром он приобрел особую популярность среди оппозиционных общественных объединений и энциклопедически определяется как тактика экстремистски ориентированных социальных групп. Ситуативная тактика акционизма также благоприятно реализуется в сфере рекламы и бизнеса – в виде ивент-проектов в событийном маркетинге. Такие масштабные публичные мероприятия – ивенты для продвижения интересов компании – ориентированы на манипулирование мнением целевой аудитории и потому

также предполагают соучастие приглашенных, открытость, доступность, экшен.

Тем не менее большинство теоретиков склонны характеризовать акционизм как поистине революционную тактику сопротивления традиции и власти, форму борьбы человека за свои права. Одним из них является Г. Дебор – участник французского ситуационизма 60-х, который ввел характеристику социума как «спектакля», означающую «общество потребления», отчужденное от производства и парализованное разворачивающимся перед ним зрелищем [5]. И хотя деятельность Ситуационистского интернационала (1957–1972 гг.), в свое время, не привела к созданию единой централизованной организации, все же ознаменовалась протестной активностью цепей солидарности и молодежных альянсов, способных противопоставить власти себя и свои требования, что получило название «акционистской революции» [2].

Подобно революционной агитации акционизм также декларирует свой замысел, однако для него *действие* важнее слова (призывов, лозунгов, листовок, манифестов). Агитация доносит свои идеи через нарратив, причем в жертву этим идеям приносятся жизни самих революционеров. Для акционистов все начинается с *тела*, его нужд, его возможностей, которые они бесконечно испытывают, открывая новые горизонты чувственности, мысли, деятельности. Политична в акции не сама декларация, но коллективная интенциональность, трансгрессивное действие в публичном пространстве. По словам Дж. Батлер [5], акционизм разрушает «театр легитимности», который накладывается на публичное пространство властью, т. е. избавляет от иллюзии признания и оправдания власти. Он нарушает функционирование этого «театра», освобождая пространство для свободного действия, для прав человека.

В процессе реализации естественной свободы человек выбирает между возможными действиями. Содержанием выбора являются многочисленные и разнообразные стремления. Каждый выбор уже предполагает свободу действия, т. е. способность делать то, что мы выбираем, важное значение для выбора имеют знания выбираемых возможностей [6, р. 28]. Эти очевидные рассуждения о свободе вводят наш научный дискурс в горизонт философии действия, которая немислима сегодня без актуальных концепций тела, энантивизма, аутопоэзиса и теории интерактивного познания.

Подобно этому Х. Арендт [7] утверждала, что свободы не существует вне действия, вне ее воплощения, вне материальной истории. М. Бахтин [8], в свою очередь, также различал свободу формальную (как потенциальное право), свободу фактическую (действительную возможность осуществить это право) и свободу реальную (реализованную в действительности), или «карнавальную свободу», произошедшую из народной смеховой культуры европейского сред-

невековья. В гротескном реализме Ренессанса М. Бахтин видел обоснование «материально-телесного начала жизни», гротескную, натуралистическую и вульгаризированную концепцию тела и его освобождения через смех [8].

Возвращаясь к теме философии действия, отметим энактивизм, возникший сравнительно недавно как группа теорий сознания в рамках когнитивной науки, он затрагивает проблему сложных форм интерсубъективности, а также активной этики. Согласно энактивизму, познание представляет собой не отражение в сознании субъекта внешнего по отношению к нему мира, а процесс самого формирования мира путем взаимодействия между мозгом, телом и средой, а также как результат динамических взаимодействий между субъектами в их физической среде. То есть познание – это воплощенное действие – энаktivация – построение мира. Энактивизм дает прочтение мира в следующих характеристиках: динамизм, холизм, процессуализм, натурализм, активность телесного разума и познающего тела. Чешский философ Дж. Дирксенс [9], стоящий на позициях энактивизма, заявляет, что мы познаем мир именно потому, что ведем себя определенным образом в окружающей среде и с ней, например, смотрим, прикасаемся к вещам, контактируем с другими. Знание по своей сути расценивается как физическое и воплощенное, а также как сущностно социальное, т. е. другие люди влияют на то, как мы познаем мир, мы учимся у них [9]. Ключевым понятием является опыт.

Европейские ученые Э. Матоззи и Л. Паролин [10, р. 10–11] также уделяют огромное внимание социальной, этической и эпистемологической роли опыта, развивая семиотику тела и акторно-сетевую теорию в категориях тело, материал, артефакт, вещество, среда, форма, сенсорное измерение технологий и др. Воплощенное знание материального мира обнаруживает себя посредством артефактов как посредников. Авторы поясняют фактор посредничества тел / вещей во взаимоотношениях и взаимопонимании при помощи наглядного примера с тяжелым брелком на ключах от гостиничного номера. Посредничество веса брелка в этом случае переформулирует потенциальное требование или необходимость не забыть оставить ключ на столе администратора, вопреки желанию уйти с ключом. Действительно, когда вес прикреплен к ключам, клиенты, по словам авторов, неосознанно хотят избавиться от него, а не носить в кармане. Вес артефакта способен осуществить это посредничество, непрерывно воздействуя на тело клиента, акторы влияют друг на друга. При помощи этой неприятной ситуации Э. Матоззи и Л. Паролин наглядно описывают теоретическую модель «тел, транслирующих тела» в акторно-сетевой теории [10, р. 10–11]. Здесь семиотика тела, которую можно сравнить с герменевтикой, объясняет, что контакты, отношения и взаимопонимание между телами часто осуществляются посредством артефактов и практик.

Для акционистов важны практики. Будто следуя традиции празднично-ярмарочной смеховой культуры, практики демонстрируют экзистенциальный круг жизни-смерти через гиперболизацию телесных способностей и возможностей, а не жертвуют своим телом ради идеи, подобно политическим революционерам. Раскрывая подавленные возможности тела, акционисты и перформансеры тем самым открывают в нем способность иметь идею. Идея сама по себе для них ничего не стоит без ее телесного, материального, ситуационистского, публичного воплощения [2].

Акционисты ставят перед обществом вопросы на языке своих тел. Смысловое пространство акции всегда открыто для рефлексии. По словам С. Жижека [11], нам не хватает самого языка, чтобы артикулировать нашу несвободу. К примеру, перформансер Ив Кляйн в работе «Пустота», или «Вакуум», когда выставочное галерейное пространство, выкрашенное в белый цвет, не содержало абсолютно ничего, доказывает, что фантазия и чувствительность самого художника, т. е. элементы его внутреннего нематериального мира, благодаря которым рождается искусство, сами по себе могут быть арт-объектами, включенными в музейный контекст и измеряющимися в денежном эквиваленте. Российская акционистка Марина Абрамович в перформансе «Обнаженная со скелетом», согревая человеческий скелет теплом своего тела, взывает к метафизически человеческому состраданию в память о жертвах балканского конфликта [12]. Отринув миметический акт творчества как атавизм, художники-акционисты сфокусировались на концептах. Идеи, конечно, остались рупором искусства, однако сам объект, их доносящий, может быть предельно упрощен, вульгаризирован, символичен (как реди-мейд «Фонтан» Марселя Дюшана). Акционизм создает лишь видимость разрушения и деструкции, стремясь выявить, истребить то гнилостное, что есть в человеке и в обществе. Он «лечит» шоковой терапией. Это живое воплощение метода деконструкции в спектакле социальных тел.

Не только сам акционист, перформансер, ивентор (субъект искусства, политики, бизнеса, права; художник, пикетчик, протестант), но и окружающая его реальность (ситуация, среда, фон, аудитория, момент времени) выступает в качестве субъекта произведения (представления, акции, пикета), которое больше не ограничивается артпространством холста, мастерской, сцены либо правовым пространством избирательного участка, залом суда, палатой представительского органа власти. У акционизма, как у настоящего искусства действия, фактически не существует границ: границ аудитории и границ понимания. Акция содержит прямой телесный *жест*, провоцирующий скандал и отсылающий к непосредственному переживанию конкретного момента реальности.

Активное присутствие приобщает участника к особому коллективному опыту противостояния, к материальному дискурсу, где смысл репрезентирует

ется в форме действий. Подобие различных видов перформативного акционизма заключается не только в единстве их методов, но и в общности их цели – *быть увиденным*, быть заметным. Это одно из фундаментальных прав субъекта либеральной демократии, после права быть услышанным. Избавившись от сущностной идентичности и превратившись из субъекта в *агента*, он продвигается в направлении от языкового дискурса к визуальной деятельности, от права голоса к праву тела, от «быть услышанным» к «быть увиденным». Акционизм сегодня избран в качестве формы активности, максимально адекватной агенту неолиберального сообщества.

Суд как пространство правового перформативного акционизма. Судебное разбирательство есть многоэтапный формализованный акт регулирования человеческих отношений, обладающий институциональной функцией. Особое признание, высокую демократическую оценку и правотворческую значимость суд получил в рамках европейской традиции правового интерсубъективизма коммуникативной парадигмы философии права постмодерна. Одной из ключевых особенностей института суда является его публичность. Публичность обеспечивает доступный, открытый характер дискурса, динамичное юридическое пространство, окончательно формирует субъекта права как универсального агента свободы – «любого» из всех остальных «любых», как писал П. Рикер [13].

П. Рикер рассматривал суд в его непосредственном статусе правового института, признавая первичность его институциональной общественной функции. Вслед за П. Рикером, мы сосредоточимся на феномене суда, в частности судебного разбирательства, в основном в рамках уголовного права, но не на практике Конституционного Суда, Верховного Суда, апелляционных инстанций или судебной практике в области договорного права. Поскольку именно уголовное судопроизводство имеет дело с самой прямой формой конфликта и насилия.

До сих пор философия права рассматривала суд как публичное пространство правовой дискуссии (П. Рикер [13], М. Фуко [14]), в которой конфликт снимается на уровне языка путем осуществления эмпирического исследования ради достижения истины. Герменевтика и теория коммуникации видят в суде пространство слова и речи, в котором происходит межличностное примирение по процессуальным нормам и правилам. Обсуждения, суждения участников процесса, принятие ими результативного решения – все это оставляет место словесному конфликту, регулируемому процедурой, однако, определенно замещает собой физическое и психологическое насилие, ставит точку в споре и мести, предписывает должную компенсацию пострадавшему и наказание преступнику. Настаивая на гуманности правосудия, П. Рикер даже разводит смысл метафор «меч власти» и «меч Фемиды»: если первый отрубает головы, то второй – разит лишь словом [13, с. 36].

Отсюда цель правосудия – установление истины, справедливой дистанции путем правового решения, признание жертвы и виновного, но ни в коем случае не ответ насилием на насилие. Судебное решение, приговор, согласно П. Рикеру [13, с. 36], есть наименование конкретной правовой ситуации и, в идеале, примирение, поскольку это решение должно быть признано судьями, общественным мнением и самим подсудимым, способствуя тем самым миру и благодаря «торжеству языка над насилием».

Следует отметить, что со времени «топовой» философско-герменевтической концепции правосудия П. Рикера правовой интерсубъективизм претерпел существенные смысловые и методологические изменения в горизонте метамодерна. Грамматологическая парадигма сменилась перформативной; герменевтический дискурс сместился из семантики в область акции и перформанса; значения слова и речи замещены телом и жестом; общества сменились сообществами; на смену субъекту права как «субъекту ответственности» пришел *агент права* в качестве видимого и деятельного актора локальной ситуации. Исходя из этого, в данном исследовании осуществляется философский анализ суда не в качестве пространства публичной правовой дискуссии, но в качестве публичной акции телесной динамики права как искусной провокации ситуативной справедливости.

В дальнейшем ходе исследования преследуется довольно амбициозная цель: компаративистский подход к двум самостоятельным феноменам абсолютно различной социально-культурной природы – суду и перформансу – на основании их общих сущностных характеристик – процессуальности, публичности и телесного представительства, расцениваемых в качестве ключевых.

Приступая к сравнительному анализу судебного разбирательства и перформанса, следует обратить внимание на близость их моделей. Их общим местом является акционизм. Понятие «акционизм» взято здесь как синтетическое, обобщающее в себе художественный, политический и правовой перформанс, инсталляцию, хэппенинг, мерприятия ситуационистов, монстрацию, практику манифестаций, пикетов и собраний прекариата – т. е. позиционирование незащищенных тел в публичном пространстве как недискурсивную форму артикуляции права.

Формализованная структура судебного разбирательства содержит пять основных этапов. Опустив подготовительный этап, обратимся непосредственно к основной его части – судебному следствию. Оно, в свою очередь, также подчинено процедурным условиям, обеспечивающим выполнение ролевых функций всеми участниками разбирательства: от обвинителя до последнего свидетеля. При этом все процессуальные действия участников подчинены единому демонстративному режиму *публичности*, который способствует от-

крытой интериоризации их собственной позиции вовне. Все высказывания участников судебного разбирательства нарочито декларативны, гласны, открыты, сценически показательны – от вступительных заявлений сторон до последнего слова подсудимого. Они несут в себе не столько информацию, сколько перформативный жест, действие, акцию, непосредственный опыт реальности права. Судебный процесс больше напоминает собой не дискуссию, а постановку, свободно, но закономерно разворачивающуюся по канонам юридической «сцены».

Представление доказательств обвинения и защиты и дальнейшее их исследование судом уводят непосредственно в перформативное пространство вещей и действий – правовую ситуацию самопозиционирования активных агентов. Гласные перекрестные допросы сторонами подсудимого, свидетелей, потерпевших, экспертов и специалистов, осмотр вещественных доказательств, опознание и освидетельствование – все эти процедуры представляют собой мини-спектакли-провокации, демонстрирующие сам процесс симуляции противоправного события и замещение его правовым событием торжества правосудия.

Судебный процесс предстает в качестве действа, инсценированного ситуативным альянсом уязвимых агентов, активизм которых оправдан их ролевой персонификацией и стремлением быть увиденными. Публичность процесса говорит о его открытости к эмоциональному соучастию, о популярности тех или иных его участников (адвокатов, судей, обвиняемых), особенно за счет медийной трансляции заседаний. Так, по своей популярности некоторые показательные судебные процессы оставляют далеко позади многие эстрадные и драматические постановки.

Процедурная состязательность акторов диалектического перформанса, в частности на завершающем этапе прения сторон, категорически неотъемлема от персонифицированного живого присутствия их тел, визуального влияния, неординарного прилюдного активизма. Это настоящая манифестация правовых тел в акционистском пространстве прав человека. В этом неспланированном спектакле идеи получают свое телесное воплощение в обликах отчаянных критичных прекариев (потерпевшего, подсудимого и служителей закона). Каждый из них демонстрирует хрупкость жизни, социальную уязвимость или ее риск, а также опыт коллективного переживания прекарности в едином ситуативном судебном сообществе.

Именно телесное взаимодействие агентов права в едином перформативном пространстве суда определяет новый характер правового интересубъективизма «Я – Другой». Правосудие обнажает субстанциальный конфликт оправдания и обвинения, бессмертия и забвения, первоосновную схватку жизни и смерти.

Перформативная тактика отстаивания прав человека. Итак, в середине XX в. произошел кардинальный пересмотр назначения искусства. Оно переместилось из музеев и галерей на улицы. В своей практике художники (к примеру, венские акционисты 60-х) то и дело выходят за рамки существующих норм морали и правопорядка, эпатируют публику, критикуют элиту, чем заслуживают название «творческий экстремизм». На первый взгляд, акционизм асоциален, однако все не так однозначно. Перформанс выражает побуждение к свободе в человеческом жесте, поступке, коллективном жизненном эксперименте, соединяя их с тем освобожденным желанием и чувством, которое только посредством игры и возможно. Мы все начинаем «играть», когда оказываемся в центре внимания других. Прямое публичное действие здесь не опосредовано институциональными звеньями социального пространства.

Акция есть полемическое общее место, явление, принадлежащее ткани непосредственных и неформализованных отношений. Ориентируясь на динамику непосредственных живых связей, акция стихийно нащупывает единство взглядов и ощущений анонимных участников. Она бесцеремонно вмешивается в обыденное положение вещей и дел. Захватывая внимание многих, акция становится предметом всеобщего обсуждения, таким образом становясь присвоенной различными силами общественности, государства, медиа, судами, полицией, соединяющихся с ней в своей интерпретации. Она требует занять по отношению к ней определенную позицию, не оставляет равнодушных. Затрагивая интересы различных сил, акция заставляет их проявить себя в эмоциях, чувствах, действиях, высказываниях, чем провоцирует последствия, которые часто нельзя предсказать. Акция напоминает вспышку, которая освещает невидимое ранее и часто разжигает пожар [15].

Кажущаяся вакханалия акционизма есть честнейшая борьба человека за его естественное право на самовыражение, на произвольную идентичность, на полноценную жизнь. Так, 17 мая, в Международный день борьбы с гомофобией, с 2017 г. в Харькове ежегодно проводятся перформансы в поддержку видимости и защищенности ЛГБТ-сообщества. Перформансеры высказываются: люди боятся того, чего не видели, наша задача сделать квир-сообщество с его проблемами видимым. Перформансы проходят также в поддержку жертв домашнего насилия, экологических ситуаций, политических репрессий, военной агрессии. К примеру, весной 2022 г. Европа вспыхнула откровенными, вызывающими, бутафорски кровавыми, немymi зрелищами политических перформансов в поддержку народа Украины. И все это акции присутствия в защиту тела абстрактного агента и его права быть видимым.

Однако перформативный акционизм не всегда имеет реакционный или нигилистический характер. Так, несомненный исследовательский и граждан-

ский интерес представляет феномен Тихого пикета – перманентной, бессрочной и молчаливой акции, объединяющей множество участников из шестидесяти городов и одиннадцати стран мира [16]. Какова тактика «Тихого пикета»? Перформансеры находятся в публичном пространстве – на улице, в общественном транспорте, на службе, работе, учебе – вместе с плакатом с лаконичной надписью, текстом, который может быть различным по форме и содержанию (лозунгом, цитатой, вопросом, критикой, статистикой, поэзией, политическим слоганом), а также содержать рисунок, хэштег, дополнительный предмет, ссылку на источник или ресурс. Как правило, тексты бывают социально-политического характера – на тему прав человека, феминизма, гендеризма, дискриминации. Пикетчики открыты для постоянного диалога, информирования и обмена опытом, который может быть продолжен в социальных сетях, в комментариях к постам по факту встречи. Тихий пикет удивительным образом сочетает в себе тела, действия, онлайн- и офлайн-пространства и нарративы. Это оригинальный формат естественного и легитимного общения людей на политические темы. Он не содержит агрессии, популизма, провокаций, обычно свойственных акционизму, не вызывает медийной лихорадки. Этот позитивный диалог предполагает доброжелательность, миролюбивость, компетентность, достоверность, заинтересованность, деликатность, тем самым существенно меняет интересубъективистскую парадигму акционизма.

Тем не менее акция всегда содержит напряженность между правом и бесправием, волей и обязанностью, инициативой и повиновением. Поступки акционистов ставят под вопрос действующую политику, нормативность и универсальность ее интересов. В свою очередь, их отчаянная активность и коллективная воля, идущие снизу, по-настоящему политичны. Акция – это постановочная тактика прорыва личной свободы, воркшоп вольнодумства, зона манифестирования прав человека и трагедии их ущербности. По канонам карнавальской культуры, акция выбирает для своих публичных заявлений язык сатиры, пародии, немых тел и вещей, гротескные шутовские образы. Акционизм – это политика, которая производит перемены при непосредственном участии каждого. Эта максима присутствия и участия, а также публичность, отличает акционистскую политику от политики представительства. Ведь, согласно Х. Арндт [7], совершение поступка на виду у многих и является политикой. По мнению ученой, только политика есть сфера обретения свободы, поскольку соразмерно публичному действию каждого агента меняет судьбу общего мира. Именно эта политика (политика открытого участия) способна создать такой мир, до которого есть дело многим.

Исходя из общей тенденции превалирования тела в теории и практике социальных наук, правовой *интерсубъективизм* на новейшем своем этапе дол-

жен рассматривать в качестве источника права ситуацию взаимоотношений и взаимоприязней дееспособных агентов, исходящих из преимущества права на удовольствие и права на прагматичную солидарность. Как правовой конфликт, так и правовая справедливость рождаются из действий и поступков физических агентов, имеющих обоюдный интерес в едином проблемном поле. Интерсубъективная природа права определяется теперь не дискуссией, консенсусом и договором, но публичным актом, ролевой активностью его участников и открытым доступом к нему. Правовое *оправдание* наступает не вследствие подведения под господствующую идею, а в результате материального преобладания, вещественной и ситуационной доказательности, благодаря взаимодействию с действительностью, деятельной и эмоциональной победы одной из сторон. *Интерсубъективизм правовых тел* как нельзя метко представлен в судебном процессе, который содержит следующие элементы акционизма: публичность, процедурно-ролевая постановочность, состязательность, доказывание оснований и обстоятельств дела, критическая оценка, реальное применение закона, выявление виновных и оправдание невиновных, обвинение, признание, раскаяние, вынесение перформативного приговора, и, наконец, торжество справедливости.

Шведская теоретик права К. Круз [17, р. 2–5] рассуждает о системе уголовного правосудия в аспекте проблемы сотрудничества эпистемологических культур ради стабильного понимания множества объектов знаний (протоколов осмотра с места преступления, бланков приказов, заключений судмедэкспертов, следов, улик и т. д.). Эпистемологическими культурами (или инфраструктурой), от преемственности которых зависит успех продвижения цепочки объективного познания объектов, автор называет различные службы в сфере уголовного правосудия – прокуратуру, отделы уголовного розыска, судебно-медицинские лаборатории, местные суды, криминалистов, следователей, адвокатов защиты и др. Успешное производство судебных доказательств от места преступления до момента вынесения приговора зависит именно от контекстуального сотрудничества этих культур и сообществ. Мышление и познание должно быть инфраструктурным [17, р. 2–5].

Юридическая наука отмечает тот факт, что современное уголовное судопроизводство заметно изменило вектор своего развития с карательной направленности к правообеспечительной и восстановительной направленности, где приоритет отдан личности, защите ее прав, свобод и законных интересов, в частности защите интересов лиц, потерпевших от преступления, от незаконного обвинения и т. п. [18, с. 567]. Судебное разбирательство должно осуществляться на основе принципа состязательности сторон обвинения и защиты, которые, обладая равными процессуальными возможностями, представляя и исследуя доказательства, стремятся убедить суд в обоснованности

своей позиции [19, с. 19]. Предназначение суда состоит в том, чтобы, не выступая ни на стороне обвинения, ни на стороне защиты, разрешить их спор, обеспечивая сторонам необходимые условия для исполнения их процессуальных обязанностей. В то же время, суд несет ответственность за вынесение законного, обоснованного и справедливого приговора.

Теоретики права считают одной из центральных проблем уголовного судопроизводства проблему, связанную с ролью суда в процессе *доказывания* обстоятельств совершенного преступления и, особенно, виновности подсудимого. Так, уголовно-процессуальное законодательство многих стран, сохраняет право суда участвовать в доказывании значимых для правильного разрешения дела обстоятельств и, как следствие, право собирать доказательства по своей инициативе, наравне с прокурором, следователем и дознавателем. В большинстве европейских стран суду предоставляется право в ходе рассмотрения уголовного дела проводить следственные действия, назначать судебную экспертизу, осуществлять осмотр местности или помещения, проводить следственный эксперимент, настаивать на предъявлении в суде для опознания лица или предмета, производить освидетельствование, оглашать протоколы следственных действий, заключений экспертов и иные документы, задавать вопросы участникам уголовного судопроизводства после их допроса сторонами, вызывать и допрашивать новых свидетелей по своей инициативе и т. д. [20]. Уголовно-процессуальный кодекс Украины, в свою очередь, также признает право суда на доказательную деятельность в уголовном производстве. В отношении этого отечественные юристы, например В. Вапнярчук, выделяют на различных стадиях и этапах уголовного процесса доказывание-познание и доказывание-обоснование, которые осуществляются судом [21].

Таким образом, под «доказыванием» в уголовном судопроизводстве понимается процесс познания, базирующийся на гносеологических закономерностях, а также материальных и фактических подтверждениях, и стремящийся к достижению истины, которая и является гарантией справедливости судебного решения. С точки зрения методологии, именно *доказывание* является аспектом, в равной степени свойственным как любого рода публичной акции, так и судебному процессу. Этап доказывания содержит непосредственные моменты реальности и личных историй, вещи из культурного ландшафта, телесный опыт, нарративы-свидетельства, экспертизы, чувствительные и взаимодействующие тела, сцены оправдания, защиты, раскаяния, волевое напряжение между участниками, наблюдение, слушание. Все эти элементы правовой реальности – вещи, предметы, люди, их присутствие, ощущения и поступки – представляют собой отсылки к конкретным ситуа-

циям, недискурсивные шаги на пути к юридической истине. В поисках объективности, правосудие давно стремится натурализовать свой объект, заставить реальность права «говорить» о себе языком событий и действий. В этом смысле право прецедента демонстрирует тот самый *жест* в сторону ситуации, произошедшей ранее и имевшей последствия, но определяющей справедливость здесь и теперь. Достоверность и очевидность прецедента в том, что событие правовых тел превосходит силу гносеологического обоснования, *присутствие* лучше любого убеждения.

Перформанс неоднократно брал на себя функцию обустройства и прочтения правовой реальности, применяя технику присутствия. К примеру, в марте 2017 г. в Музее истории ГУЛАГа в Москве канадская художница Джуди Радул создала инсталляцию под названием «Всемирный суд. Репетиция», которая включала в себя мультимедийный проект, воспроизводящий фрагменты судебных процессов Международного уголовного трибунала, а также выставку уникальных и типичных для уголовных процессов артефактов [22]. Годом ранее там же, а также в 2013 г. в Риме состоялся перформанс итальянской художницы Росселли Бискотти под названием «Судебный процесс», представлявший собой шестичасовую реконструкцию судебных слушаний, основанную на аудиозаписях, документах и предметах из судебного зала [23]. В центре перформанса – акт зачитывания (со специфической судебной риторикой) расшифрованных записей процесса 1979 г., на котором были осуждены итальянские активисты, члены объединения «Рабочая сила» по обвинению в организации терактов «Красными бригадами». Были обнародованы артефакты самого судебного процесса: деревянные лавки из зала суда в Риме, молоток судьи, полная стенограмма процесса и пр. Цель перформансеров – вынести на публичный суд независимых наблюдателей откровенную и безжалостную прозу судебного формализма, сделать свидетелей инсталляции свидетелями абстрактного судебного заседания, введя их тела в пространство материальной истории. Идея прав человека «зияет» здесь сквозь изнанку опрокинутого правосудия.

Выводы. Итак, что нового открывает акционизм в области мысли и действия? Он предлагает новую рефлексию, иной способ понимания и коммуникации, нетрадиционную логику, форму активности и реализации себя. В культурной истории судебные инстанции традиционно провозглашали акционистские практики правонарушением и преступлением, поскольку их формат не укладывается в общественную морально-нормативную систему. Тем парадоксальнее, на первый взгляд, выглядит наша попытка представить акционизм в качестве эффективной тактики самовыражения и самозащиты целевых сообществ и альянсов. Однако это не помешало нам провести аналогию между

перформансом и судебным разбирательством в общем концептуальном поле акционизма. Так, если свою формальную общность суд и перформанс обнаруживают в акционизме и интерсубъективизме, то содержательное их единство, в свою очередь, проявляется в общем дискурсе прав человека. Именно проблема субъективных прав замыкает на себя два, казалось бы, противоречивых вектора активности – судебный процесс и правовой перформанс. Интерсубъективная парадигма признает перформативный характер права-как-события, рассматривая акцию и процесс в качестве его онтологической сущности.

Представляет особый интерес и определяет дальнейшую перспективу исследований вопрос изменения функции и статуса субъекта в объединенном горизонте правового ситуационизма – от зала заседаний суда до городской площади – когда субъект синтезирует в себе персону институционального правосудия и одновременно агента асоциального, почти анархичного, акта анонимных тел.

ЛИТЕРАТУРА

1. Фуко М. Рождение биополитики / пер. с фр. А. В. Дьякова. Санкт-Петербург : Наука, 2010. 448 с.
2. Митенко П. Большевизм, ситуационизм, акционизм: о становлении революционной ситуации. URL: <https://doxajournal.ru/texts/actionism/> (дата обращения: 15.12.2021).
3. Фуко М. Мужество истины. Управление собой и другими II / пер. с фр. А. В. Дьякова. Санкт-Петербург : Наука, 2014. 358 с.
4. Дебор Г. Э. Общество Спектакля. URL: https://royallib.com/read/debor_gi/obshchestvo_spektaklya.html#0 (дата обращения: 16.06.2021).
5. Батлер Дж. Заметки к перформативной теории собрания. Москва: Ad Marginem Press, 2018. 248 с.
6. Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalinovskiy Y. Y., Kalnytskyi E. A., Zhdanenko S. B. Personal Information Rights and Freedoms within the Modern Society. *Informatologia*. 2018. Vol. 1–2(51). P. 24–33.
7. Арентс Х. *Vita Activa*, или О деятельной жизни / пер. с нем. и англ. В. В. Бибицина. Санкт-Петербург : Алетей, 2000. 437 с.
8. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва : Худ. лит., 1990. 543 с.
9. Dierckxsens G. Introduction: Ethical Dimensions of Enactive Cognition – Perspectives on Enactivism, Bioethics and Applied Ethics. *Topoi*. 2022. Vol. 40. Issue 5. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11245-021-09787-6> (дата обращения: 21.01.2022).

10. Mattozzi A., Parolin L. L. Bodies Translating Bodies: Tackling «Aesthetic Practices» from an ANT Perspective. *Science & Technology Studies*. 2021. Vol. 34. №4. P. 2–29.
11. Жижек С. Добро пожаловать в пустыню Реального. 2002. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=94947> (дата обращения: 11.01.2022).
12. Глаголева А. Современный перформанс: политический жест и/или социальная критика. 05.01.2015. URL: <http://gonzotronica.blogspot.com/2015/01/blog-post.html> (дата обращения: 13.12.2021).
13. Рикер П. Торжество языка над насилием. Герменевтический поход к философии права. *Вопросы философии*. 1996. №4. С. 27–36.
14. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / пер. с фр. В. Наумова ; под ред. Ирины Борисовой. Москва : Ad Marginem Press, 1999. 455 с.
15. Митенко П. Как действовать на виду у всех? (Московский акционизм и политика сообщества). *Новое литературное обозрение*. 2013. Вып. 6. №124. URL: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/124_nlo_6_2013/article/10702/ (дата обращения: 11.01.2022).
16. Мотовилова А. Тихий пикет: уличный акционизм как нелинейный текст. 20.10.2017. URL: <https://artelectronics.ru/posts/tikhij-piket-ulichnyj-aktsionizm-kak-nelinejnyj-tekst> (дата обращения: 14.01.2022).
17. Kruse C. Attaining the Stable Movement of Knowledge Objects through the Swedish Criminal Justice System: Thinking with Infrastructure. *Science & Technology Studies*. 2021. Vol. 34, №1. P. 2–18.
18. Манова Н. С., Баранова М. А. Принципы уголовного судопроизводства как воплощение нравственных основ уголовно-процессуальной деятельности. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2019. Вып. 45. С. 564–593.
19. Блинова О. Г. Суд как участник уголовно-процессуального доказывания. *Доказательства и доказывание в уголовном судопроизводстве: История, современность и перспективы развития*: материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 95-летию со дня рожд. Ц. М. Каз (Саратов, 3 апр. 2020 г.). Саратов : Изд-во ФГБОУ ВО «Саратовская государственная юридическая академия», 2020. С. 19–20.
20. Холоденко В. Д. О совершенствовании механизма правового регулирования деятельности суда по собиранию и проверке доказательств. *Судебная власть и уголовный процесс*. 2019. №1. С. 170–176.
21. Вапнярчук В. В. Зміст доказової діяльності суду у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 1, т. 3. С. 134–138.
22. Wikipedia. Джуди Радул. URL: https://hmong.ru/wiki/Judy_Radul (дата обращения: 13.01.2022).
23. V-A-C Foundation. Перформанс Росселлы Бискотти «Судебный процесс». 14.12.2016. URL: <https://www.facebook.com/vacfoundation/photos/processesperformans-rosselly-biskotti-sudebnyj-process-uzhe-v-etu-syubbotu-i-my-ho/1370375769639838> (дата обращения: 13.01.2022).

REFERENCES

1. Fuko, M. (2010). *Rozhdenie biopolitiki*. Sankt-Peterburg: Nauka [in Russian].
2. Mitenko, P. (2021). *Bol'shevizm, situacionizm, akcionizm: o stanovlenii revoljucionnoi situacii*. URL: <https://doxajournal.ru/texts/actionism/> [in Russian].
3. Fuko, M. (2014). *Muzhestvo istiny. Upravlenie soboi' i drugimi II*. Sankt-Peterburg: Nauka [in Russian].
4. Debor, G. E. (1994). *Obschestvo Spektaklja*. URL: https://royallib.com/read/debor_gi/obshchestvo_spektaklya.html#0 [in Russian].
5. Batler, Dzh. (2018). *Zametki k performativnoj teorii sobranija*. Moskva: Ad Marginem Press [in Russian].
6. Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalinovskiy, Y. Y., Kalnytskyi, E. A., Zhdanenko, S. B. (2018). Personal Information Rights and Freedoms within the Modern Society. *Informatologia. Vol. 1–2 (51)*. 24–33.
7. Arendt, H. (2000). *Vita Activa, ili O dejatel'noi' zhizni*. Sankt-Peterburg: Aletei'ja [in Russian].
8. Bahtin, M. (1990). *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaja kul'tura srednevekov'ja i Rennansa*. Moskva: Hudozhestvennaja literatura [in Russian].
9. Dierckxsens, G. (2022). Introduction: Ethical Dimensions of Enactive Cognition – Perspectives on Enactivism, Bioethics and Applied Ethics. *Topoi. Vol. 40, issue 5*. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11245-021-09787-6>.
10. Mattozzi, A., Parolin, L. L. (2021). Bodies Translating Bodies: Tackling «Aesthetic Practices» from an ANT Perspective. *Science & Technology Studies. Vol. 34, 4*, 2–29.
11. Zhizhek, S. (2002). *Dobro pozhalovat' v pustynju Real'nogo*. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=94947> [in Russian].
12. Glagoleva, A. (2015). *Sovremennyi' performans: politicheskii' zhest i/ili social'naja kritika*. URL: <http://gonzotronica.blogspot.com/2015/01/blog-post.html> [in Russian].
13. Rikjor, P. (1996). *Torzhestvo jazyka nad nasiliem. Germenevicheskii' pohod k filosofii prava. Voprosy filosofii – Problems of philosophy, 4*, 27–36.
14. Fuko, M. (1999). *Nadzirat' i nakazyvat'*. *Rozhdenie tjur'my*. Moskva: Ad Marginem Press [in Russian].
15. Mitenko, P. (2013). *Kak dei'stvovat' na vidu u vseh? (Moskovskii' akcionizm i politika soobschestva)*. *Novoe literaturnoe obozrenie – New Literary Review, 6*, 124. URL: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/124_nlo_6_2013/article/10702/ [in Russian].
16. Motovilova, A. (2017). *Tihii' piket: ulichnyi' akcionizm kak nelinei'nyi' tekst*. URL: <https://artelectronics.ru/posts/tikhij-piket-ulichnyj-akcionizm-kak-nelinejnyj-tekst> [in Russian].
17. Kruse, C. (2021). Attaining the Stable Movement of Knowledge Objects through the Swedish Criminal Justice System: Thinking with Infrastructure. *Science & Technology Studies. Vol. 34, 1*, 2–18.
18. Manova, N. S., Baranova, M. A. (2019). *Principy ugovnogo sudoproizvodstva kak voploschenie npravstvennyh osnov ugovno-processual'noi' dejatel'nosti*. *Vestnik*

Permskogo universiteta. Juridicheskie nauki – Bulletin of the Perm University. Legal Sciences, 45, 564–593 [in Russian].

19. Blinova, O. G. (2020). Sud kak uchastnik ugolovno-processual'nogo dokazyvanija. *Dokazatel'stva i dokazyvanie v ugolovnom sudoproizvodstve: Istorija, sovremennost' i perspektivy razvitija*: proceedings of the international scientific-practical conference. Saratov: Izd-vo FGBOU VO «Saratovskaja gosudarstvennaja juridicheskaja akademija», 19–20 [in Russian].
20. Holodenko, V. D. (2019). O sovershenstvovanii mehanizma pravovogo regulirovanija dejatel'nosti suda po sobiraniju i proverke dokazatel'stv. *Sudebnaja vlast' i ugovolnyi' process – Judiciary and criminal procedure, 1, 170–176 [in Russian].*
21. Vapnyarchuk, V. V. (2014). Zmist dokazovoyi diyal'nosti sudu u kry'minal'nomu provadzheni. *Naukovy'j visny'k Xersons'kogo derzhavnogo universy'tetu – Scientific Bulletin of Kherson State University, 1(3), 134–138 [in Ukrainian].*
22. Wikipedia (2022). Dzhudi Radul. URL: https://hmong.ru/wiki/Judy_Radul [in Russian].
23. V-A-C Foundation. (2016). Performans Rosselly Biskotti «Sudebnyi' process». URL: <https://www.facebook.com/vacfoundation/photos/processesперформанс-росселлы-бискотти-судебный-процесс-уже-в-эту-субботу-и-мы-хо/1370375769639838> [in Russian].

Мелякова Юлія Василівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

Коваленко Інна Ігорівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

ІНТЕРСУБ'ЕКТИВІЗМ ПРАВОВИХ ТІЛ У ПРОСТОРИ СУДОВОГО ПЕРФОРМАНСУ

У цьому дослідженні порушено проблему сучасного прочитання правової реальності в горизонті інтерсуб'єктивізму. Ключову роль відведено перформативному акціонізму, який розглядається як тактика здійснення права і методу пізнання істини в ході судового розгляду. Право розуміється як акція, процес, подія, вчинок, ситуація, низка дій агентів права. Акціонізм застосовує принципи незалежної та ефективної взаємодії агентів сучасного інтегративного середовища, а також дає методологічне обґрунтування нового правового інтерсуб'єктивізму тіл у судовій практиці.

Ключові слова: перформативність, акціонізм, судовий процес, тіло, агент, інтерсуб'єктивізм.

Meliakova Yuliia Vasylivna, PhD in Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kovalenko Inna Igorivna, PhD in Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

INTERSUBJECTIVISM OF LEGAL BODIES IN THE SPACE OF JUDICIAL PERFORMANCE

This study touches upon the problem of modern interpretation of legal reality in the horizon of intersubjectivism. The key role is assigned to performative actionism, which is considered as a tactic for exercising the law and a method of learning the truth in the course of a trial. Law is understood as an action, process, event, deed, situation, a series of actions of agents of law. Actionism applies the principles of independent and effective interaction of agents of the modern integrative environment, and also provides a methodological justification for the new legal intersubjectivism of bodies in judicial practice.

Keywords: *performativity, actionism, litigation, body, agent, intersubjectivism.*

УДК 316.62:1

DOI: 10.21564/2663-5704.53.258161

Владленова Іліана Вікторівна, доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Україна
e-mail: vladlenova.ntuhpi@gmail.com
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6958-7183>

Смоляга Марина Віталіївна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Україна
e-mail: 365mvs@gmail.com
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3418-0420>

РЕФЛЕКСІЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ВИБОРУ: МНОЖИННІСТЬ ПІДХОДІВ ТА МЕТОДІВ

Статтю присвячено дослідженню електорального вибору. Доведено, що він є складним явищем та потребує комплексного вивчення в рамках різних підходів, які оформлюються в біхевіоризмі, постмодернізмі, когнітивістиці, моральній та комунікативній філософії. Показано, що дослідження електорального вибору пов'язано з аналізом процесів мислення. В умовах необмеженого розповсюдження інформації та зростання ролі ірраціональних аспектів політичну поведінку не можна пояснити тільки доктриною раціонального вибору.

Ключові слова: електоральна поведінка, політичний вибір, когнітивістика, постмодерн, мислення.

Постановка проблеми. Електоральний вибір є багатогранним феноменом, вивчення якого давно вийшло за межі соціології та політології. Нові методології та підходи відкривають нові грані цього складного явища. Які світоглядні настанови лежать в основі електорального вибору? Які суспільні фактори впливають на політичний вибір? Які філософські та аксіологічні засади електорального вибору? Як людина в демократичному суспільстві усвідомлює своє право голосу? Зокрема, що виборець повинен знати про сам акт голосування, коли вирішує, за якого кандидата голосувати, чи голосувати взагалі? Чи є він морально відповідальним за дії кандидата, за якого він голосує, якщо того обрали? Якщо в разі обрання політик розв'язує війну, яка шкодить людям, чи його виборець відповідальний за це? Вирішення цих питань потребує широкого міждисциплінарного та філософського аналізу.

Існує велика кількість факторів, що впливають на політичний вибір, наприклад соціальний клас, релігія, освіта, стать, місто проживання (місто/село) і навіть вік. На жаль не існує універсальної концепції, яка б пояснювала електоральний вибір. Існує декілька теорій, які намагаються розкрити його природу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Базові уявлення про феномен політичної влади, виборів, проблеми справедливості, права та моралі можна знайти в класичних роботах філософів: Платона, Арістотеля, Т. Гоббса, Д. Локка, Ж-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, І. Канта. У ХХ ст. традицію політичної філософії продовжили Т. Адорно, Л. Альтюссер, А. Раймон, А. Грамши, Д. Рольз та ін.

Існує безліч підходів, які намагаються дослідити електоральну поведінку. У рамках біхевіористського підходу проводяться дослідження електоральної поведінки такими авторами, як Д. Д'єрмьєр, А. Кемпбелл, Ф. Конверс, В. Міллер, Д. Стоукс, Д. Бендор, Д. А. Зігель. Цей підхід передбачає, що політичні інститути значною мірою відображають основні соціальні сили і що вивчення політики має починатися з суспільства, культури та громадської думки. З цією метою біхевіористи використовують методологію соціальних наук, насамперед психології, щоб встановити статистичні зв'язки між незалежними змінними (передбачуваними причинами) і залежними змінними (передбачуваними наслідками). Соціологічний підхід до вивчення електоральної поведінки розроблено П. Лазарсфельдом, який зробив висновки про соціальну природу голосування та двоетапну природу політичної комунікації, що значною мірою визначило сучасний мейнстрим досліджень політичних виборів [1; 2].

А. Зигфрід запропонував новий політико-географічний підхід, який маніфестує важливу роль різних регіонів, які мають відмінні політичні погляди. Основні фактори, що впливають на електоральну поведінку, це – соціальне розшарування населення, релігійна орієнтація людей; минуле, тобто спогади про важливі політичні події, які впливають на політичні настанови; ступінь автохтонності населення (чисельність мігрантів); географія – фізичні умови: ґрунт, клімат, висота над рівнем моря, рельєф, структура розселення, густина населення та ступінь доступності чи ізоляції місцевості [3].

У рамках моральної філософії проводяться дослідження електоральної поведінки, націлені на пошук моральних основ, артикуляції моральних цінностей як корелятивів, що відповідають глибоким переконанням людей про те, що є правильним і неправильним [4; 5].

Посмодерністський підхід має власний грандіозний наратив, який артикулює сучасний період як унікальний прогрес демократизації, модернізації, раціоналізації і секуляризації суспільства, масове поширення ідей та товарів.

Представники цього напрямку: Д. Гваттарі, Ж. Дельоз, М. Фуко, Ж.-Ф. Ліотар, Д. Дерріда, П. Луман, Ж. Бодрійяр. У руслі постмодерну формуються уявлення про політичні симулякри, політику як видовище, формуються різні погляди про сучасну демократію як демократію глядачів, телекратію, демократію фанів, блокбастерів, медіадемократію тощо. У постмодернізмі пропонується уявлення про гіперреальність, яка є результатом технологічного опосередкування досвіду як мережа образів і знаків, як репрезентація дійсності [6]. Політика як комунікація розглядається в комунікативному підході Ю. Габер-маса [7]. Продовжуються дослідження політичного вибору і в рамках неомарксизму, у якому акцентується увага на економічній основі класової поляризації [8].

У сучасному зарубіжному дискурсі характеристика поняття «політичний вибір» найчастіше пов'язується з доктриною раціонального вибору (Е. Даунс, В. Райкер) [9]. Для теоретиків раціонального вибору історія та культура не мають значення для розуміння політичної поведінки, натомість достатньо знати інтереси акторів і припустити, що вони є за своєю суттю раціональними.

У межах міждисциплінарного дискурсу формуються ефективні когнітивні підходи до вивчення електорального вибору, мислення, дослідження прийняття політичних рішень та громадського вибору, де автори обговорюють основи політичної поведінки, спираючись на дослідження мозку та свідомості з використанням томографії та залучаючи новітні підходи, які розробляються в біополітиці, когнітивній психології, намагаючись показати, що політична поведінка відхиляється від передбачень теорії раціонального вибору [15].

Мета статті – дослідити та систематизувати теоретичні підходи і методологічний інструментарій для дослідження електоральних процесів, електорального вибору зокрема.

Виклад основного матеріалу. Сучасні дослідження електоральної поведінки почалися з теорії раціонального вибору, яка слугує теоретичною базою для пояснення процесів прийняття рішень та маніфестує ідею про те, що люди мають узгоджений набір переваг, збирають необхідну інформацію для прийняття зваженого рішення, оцінюють альтернативні позиції та вибирають дії, які оптимально пов'язані з їхніми переконаннями та цінностями. Теорія раціонального вибору визначила два основних фактори, якими до цього нехтували: політика за своєю суттю є опортуністична; усі рішення приймаються в певних інституційних умовах. У роботі «Економічна теорія політичної дії» Е. Даунс стверджує, що виборці орієнтуються на раціональний вибір, вони вирішують, який кандидат буде максимізувати вигоди, які вони отримують від уряду при мінімізації витрат [10]. Узагалі ідеї раціоналізму беруть початок у філософії доби Просвітництва, яка проголошувала

всесильність розуму. Розум розглядається як головне джерело пізнання і засіб перевірки знання, а сама реальність трактується у вигляді логічної структури, яку можна досягнути завдяки інтелекту. Р. Брендом і Ю. Габермас дискутують стосовно ідей про те, як мова дає змогу втілювати критичний розум: для Р. Брендона через інференціалізм, а для Ю. Габермаса – через «ідеальну мовленнєву ситуацію» та її нормативний та критично-оціночний вплив на різні способи комунікативного дискурсу, і хоча вони мають дебати стосовно деяких аспектів, обидва притримуються центрального правила: рішення є раціональними [7; 11]. Причинний інференціалізм стверджує, що значення слова, наприклад «вибори», складається з висновків, які люди роблять або мають намір зробити за допомогою цього слова. Р. Брендом працює в руслі аналітичного прагматизму як різновиду дефляціонізму – «нового синтезу» логіко-лінгвістичного аналізу та прагматизму. Р. Брендом вважає, що треба завжди починати з розгляду «нормативних соціально-лінгвістичних практик», оскільки відмінною характеристикою людини як розумної істоти є дискурсивність – практична здатність до раціонально-логічної аргументації та взаємодії з подібними собі розумними істотами на лінгвістичному рівні. Схожі позиції є в І. Канта, за яким реальність містить у собі відбиток людської розумності та проєктивності [12]. Усіх раціоналістів об'єднує позиція, згідно з якою основою знання є розум, і що існують значущі шляхи, за допомогою яких наші поняття та знання здобуваються незалежно від чуттєвого досвіду. У філософській теорії комунікативної дії раціональність відноситься до міжособистісного спілкування. Теорія розрізняє два види раціональності: емансипативну комунікативну та стратегічну або інструментальну аргументацію. Соціальна дія може бути як стратегічною дією, орієнтованою на успіх, так і комунікативною дією, орієнтованою на розуміння. Стратегічна дія – це цілеспрямовано-раціональна дія, орієнтована на інших осіб з утилітарної точки зору, наприклад для маніпулювання іншими. Таким чином, актор, який діє стратегічно, у першу чергу намагається досягти власних цілей. На відміну від цього, комунікативну дію орієнтовано на взаємне вирішення конфлікту шляхом компромісу.

Ключова ідея археологічного методу М. Фуко полягає в тому, що системи мислення і знання – епістемі або дискурсивні утворення керуються правилами, які виходять за межі граматики та логіки [21]. Сучасна держава, за Фуко, повинна дбати про життя і добробут свого населення, тому політику сучасної держави він називає біополітикою. В оригінальному формулюванні Фуко термін «урядованість» позначає специфічний історичний розвиток сучасних, складних методів влади, орієнтованих на потреби населення. Його ключове

твердження полягало у такому: щоб зрозуміти політичну реальність, необхідно вивчити конкретні технології влади, а також раціональність, яка лежить в їх основі. Практика та інститути уряду завжди регулюються та виправдовуються специфічною формою міркування чи раціональності, яка визначає їхні цілі та відповідні засоби їх досягнення.

Раціоналізм відноситься до будь-якого філософського напрямку, який підкреслює домінування раціонального елемента реальності над ірраціональним. Ірраціоналізм – це багатогранна реакція проти домінування раціоналізму, він відігравав значну роль у західній культурі наприкінці дев'ятнадцятого та на початку двадцятого століть.

Дослідження показали, що на практиці прийняття політичних рішень практично ніколи не відповідає цим раціональним принципам, бо люди непослідовні у своїх думках, неправильно використовують інформацію, не вміють критично підходити к аналізу інформації, перевіряти її, надмірно впевнені у власному виборі, не можуть адаптувати існуючі оцінки у світлі нової інформації, роблять необґрунтовані висновки з недостатньої кількості даних, висловлюють упереджені думки, тощо. З'ясувалося, що голосування лише слабо пов'язано з власними інтересами. Навпаки, під час виборів відбувається спрощене прийняття рішення, вибіркова фільтрація нової інформації, інтерпретація інформації як функції вже існуючих ідеологічних прихильностей та розуміння політичних проблем за допомогою оцінки обраних соціальних груп «за інтересами» [19].

Ніколя де Кондорсе у 1793 р. писав, що на виборах, де є велика кількість виборців, вплив кожного виборця дуже малий [13]. Тому можливо, що громадяни не будуть достатньо зацікавлені в голосуванні, і ця зацікавленість має зменшуватися з впливом кожного окремого виборця на вибори при збільшенні чисельності виборців. Г. Гегель зробив подібне зауваження в роботі «Елементи філософії права», зазначаючи, що народне виборче право, особливо у великих державах, неминуче веде до байдужості до виборів, оскільки єдиний голос не має значення там, де є безліч виборців [20]. Д. Бреннан і Л. Ломаскі припускають, що виборці отримують «виразні» переваги від підтримки конкретних кандидатів – аналогічно підбадьоренню спортивної команди – замість того, щоб голосувати в надії досягти політичних результатів. Це означає, що поведінка виборців не є раціональною [14].

Політичну філософію історично спрямовано на аналіз офіційних практик і дискурсів, у яких реалізуються форми і методи управління суспільством, громадськими групами. У поле дослідження політичної філософії потрапляють такі філософські поняття, як вибір, влада, свобода, відповідальність. Вихід за межі суто методологічних практик політології дає філософія, психо-

логія, соціологія та культурологія, формуючи нові підходи, у яких політичні процеси та й сама політика включається в соціокультурний контекст. Але ж інтегрувальним чинником може слугувати саме філософія з її можливістю вийти на широкий, загальний рівень розуміння проблеми та зробити інтеграцію методологічних підходів.

Лазарсфельд у роботі «Вибір народу» доводить, що вирішальний вплив під час політичних виборів мають соціальні групи, до яких належали виборці [5]. У його дослідженні було виявлено, що такі засоби масової інформації, як газети, радіо та реклама, не мали глибокого впливу на індивідуальне голосування. Натомість для більшості виборців важливішими були міжособистісні взаємодії та усна передача. Вони стверджували, що ЗМІ охопили невелику, але важливу групу людей, які потім передавали інформацію менш завзятим споживачам ЗМІ. Таким чином, ми можемо казати про певну однорідність соціальних груп з особливими взаємовідносинами в них. Це підтверджує нещодавнє дослідження президентських виборів в Америці. Дослідники зробили інтерактивну карту виборців, використавши набір даних, що містять адреси та ідентифікаційні дані партій, щодо 180 мільйонів зареєстрованих виборців у 2018 р. [21]. За результатами цього дослідження було з'ясовано, що республіканці і демократи все більше віддаляються одне від одного не тільки ідеологічно, але й географічно [21]. На цій карті наочно можна побачити відокремлений політичний ландшафт, де існують квартали та області з обраною політичною приналежністю. У той же час дослідники виявили, що географічна політична сегрегація зросла за останні 10 років. Чи можна пов'язати ці дві тенденції? Перший аспект такого політичного сусідства пов'язано саме з комунікаційними чинниками, спілкуванням в громадах, загальною справою, потребами, інтересами, цінностями, що об'єднує таких людей, локальною соціальною інформацією, яка циркулює в цих областях. Інший аспект формування такої сусідської «політичної бульбашки» пов'язано зі способом життя, освітою, расою, рівнем злочинності, доходами, релігією, церковними громадами тощо. Подальший аналіз цієї політичної диференціації можна прояснити за допомогою поведінкової моделі виборців, яка підкреслює вплив особистих ресурсів, настанов та інституційних структур. Цю модель націлено на пошук поведінкових факторів, які впливають на електоральний вибір, а саме: раса, стать, ставлення до кандидатів, довіра до уряду тощо. Такі дослідження, як правило, зосереджуються навколо політичної психології, яка намагається з'ясувати, як окремі фактори впливають на різні політичні процеси з психологічної точки зору, як відбувається формування політичної думки в різних спільнотах, у тому числі, на рівні громадської думки. Кордони між політичною психологією та різними галузями досліджен-

ня достатньо розмиті, тому ця дисципліна використовує теорію та методологію, отриману з когнітивної психології, психології особистості, соціальної, психології розвитку та організаційної психології тощо. Більш складний рівень вивчення політичних процесів у психологічному аспекті можна отримати в рамках когнітивної політичної науки.

Дослідження в когнітивній науці демонструють, що політична думка більшості людей формується тим, кому вони довіряють, а не доказами та аргументами, з якими вони стикаються. Політичне пізнання розкриває те, як люди розуміють політичний світ і як це розуміння призводить до політичної поведінки. Деякі з процесів, які вивчаються під егідою політичного пізнання, включають увагу, інтерпретацію, судження та пам'ять. Афективні реакції індивідів зумовлені соціальним світом, а отже, відображають норми їхньої спільноти [15].

З політичних питань багато людей вважають за краще консультуватися та вчитися у тих, чиї політичні погляди подібні до їхніх власних, створюючи так ризик відлуння або «інформаційних коконів» [17]. Результати досліджень показують, що знання про політичні погляди інших заважає можливості дізнатися про їхню компетентність, що призводить до неоптимальних рішень щодо пошуку інформації та помилок у судженнях. У той же час люди також вважають за краще отримувати інформацію від інших, схожих на них самих. Демократи, швидше за все, звертатимуться до CNN за своїми новинами, а республіканці – до Fox News, щоб отримати щоденні оновлення інформації [16]. Частково це пояснюється тим, що люди припускають, що однодумці, швидше за все, мають рацію – явище, яке дослідники називають ехо-камерами («echo chamber») [17].

Хоча вивчення політичної поведінки традиційно обмежувалось соціальними науками, нові досягнення політичної нейронауки та обчислювальної когнітивної науки показують, що біологічні науки можуть запропонувати вирішальне розуміння коренів ідеологічної думки, відобразити множинність теоретичних і методологічних підходів до розуміння природи політичного мислення. Когнітивні дослідження пропонують дослідження за трьома тематичними напрямками: обчислювальні підходи, які збільшують детальні механізми, що лежать в основі політичної поведінки, нейрокогнітивні перспективи, які використовують нейровізуалізацію та психофізіологічні методи для вивчення ідеологічних процесів; і поведінкові дослідження та політичний аналіз такого розуміння в різних культурах та ідеологічних сферах [18]. Такий підхід допомагає з'ясувати основні питання щодо природи невизначеності політичного пізнання, механізмів соціального впливу та когнітивної структури ідеологічних переконань, проаналізувати нерівномірний ландшафт сучас-

ної поляризації, дезінформації, нетерпимості та догматизму, виявити механізми соціального впливу й гносеологічні засади політичних та ідеологічних переконань.

Висновки. Складна суміш психологічних настанов, філософських орієнтирів, соціокультурного та політичного контексту формує реакцію суспільства на безліч складних суспільних феноменів, у тому числі на політичний (електоральний) вибір. Вивчення електоральної поведінки відбувається в рамках різних, часто міждисциплінарних досліджень. У філософії дослідження проводяться в постмодернізмі, де формуються уявлення про політичні симулякри, політику як видовище, виводяться особливості ментальної специфіки сприйняття політики під впливом масової культури. Доктрина раціонального вибору артикулює осмислення інтересів людей, які за своєю природою є раціональними. В ірраціоналізмі, навпаки, робиться акцент на ірраціональних елементах мислення, усвідомленні того, що раціональний аспект речей має тенденцію до надмірності і що це потрібно компенсувати інтуїцією, почуттями, емоціями і підсвідомістю. Аналіз взаємодії людини з соціальним середовищем виводить нас на широкий рівень світоглядних орієнтацій та соціокультурних контекстів. Дійсно, світоглядні настанови та цінності, філософські орієнтири не тільки мають велике значення в осмисленні свого місця в світі та суспільстві, а й орієнтують на певний вибір, тобто формують модель прийняття певного рішення – політичний вибір. Філософський аналіз цих процесів вельми корисний, адже світогляд є основним предметом дослідження філософів. Глибинні дослідження цінностей здійснюються і в поле моральної філософії. У межах міждисциплінарного дискурсу формуються ефективні когнітивні підходи до вивчення електорального вибору, мислення, дослідження прийняття політичних рішень та громадського вибору, де автори обговорюють основи політичної поведінки, спираючись на дослідження мозку та свідомості, залучаються новітні підходи, які розробляються в біополітиці, когнітивній науці.

На тлі розквіту популізму, нестабільності політичної системи, в умовах соціальної трансформації, руйнування демократичних цінностей, розповсюдження дезінформації та пропаганди виникає нагальна потреба в комплексному підході до феномену електорального вибору. Саме філософська методологія може сприяти більш високому рівню розуміння цієї проблеми, буде відігравати головну синтезуючу роль – своєрідного маяка, який буде освітлювати глибинні засади політичних процесів та політичних преференцій. Аксіологічні дослідження, через побудовану систему цінностей, можуть допомогти знайти стратегії, які сприятимуть підвищенню політичної участі громадян у виборчому процесі, дозволять позбутися негативних дестабілізаційних елементів у політичному просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Shively W. P. *Power and Choice: An Introduction to Political Science*. Lanham : Rowman & Littlefield Publishers, 2018. 464 p.
2. Lazarsfeld P. F., Berelson B. *The people's choice: how the voter makes up his mind in a presidential campaign*. New York: Columbia University Press, 1994. 224 p.
3. Siegfried A. *Aspects de la société française*. Paris : Pichon, 1954. 338 p.
4. Arlen G., Rossi E. Is this what democracy looks like? *An Interdisciplinary Journal of Philosophy*. 2022. Vol. 65. P. 1–14.
5. Graham J., Haidt J., Nosek, B. A. Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2009. №96 (5). P. 1029–1046.
6. Colgan A., Stephen R. C. *Hicks Pocket Guide to Postmodernism*. Atlas Society Press, 2020. 77 p.
7. Habermas J., Cooke M. *On the Pragmatics of Communication (Studies in Contemporary German Social Thought)*. Cambridge : The MIT Press, 2000. 464 p.
8. Evans G., Whitefield S. The Politics and Economics of Democratic Commitment: Support for Democracy in Transition Societies. *British Journal of Political Science*. 1995. Vol. 25, No. 4. P. 485–514.
9. Riker W. H., Peter C., Ordeshook P. C. A Theory of the Calculus of Voting. *The American Political Science Review*. American Political Science Association. *The American Political Science Review*. 1968. Vol. 62, No. 1. P. 25–42.
10. Downs A. An Economic Theory of Political Action. *Democracy Journal of Political Economy*. 1957. Vol. 65, No. 2. P. 135–150.
11. Brandom R. *Perspectives on Pragmatism: Classical, Recent, & Contemporary*. Harvard : Harvard University Press, 2011. 248 p.
12. Kant I., Stern R., Bennett C. *Saunders Groundwork for the Metaphysics of Morals (Oxford World's Classics)*. Oxford : Oxford University Press, 2020. 144 p.
13. Voltaire Nicolas J-A., Condorce C. *Uvres Completes de Voltaire*. Kolkata : Saraswati Press, 2012. 520 p.
14. Geoffrey B. Lomasky L. *Democracy and Decision: The Pure Theory of Electoral Preference*. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. 252 p.
15. Haas I. *Neuroimaging Personality*. Neuroimaging Personality. *Social Cognition, and Character*. Cambridge : Academic Press, 2016. P. 355–370.
16. Fox News Viewed as Most Ideological Network. *The Pew Research Center*. 2009. URL: <https://www.pewresearch.org/politics/2009/10/29/fox-news-viewed-as-most-ideological-network/> (дата звернення: 12.01.2022).
17. Vicario M., Bessi, A., Zollo F., Petroni F. Quattrociocchi Echo chambers: Emotional contagion and group polarization on facebook. *Scientific reports*. 2016. Vol. 6, N. 1. P. 1–12.
18. Nam H. H., Jost JT, Miager MR, Van Bavel JJ. The spreading of misinformation online. To the neuropsychology of political orientation: the study of ideology in patients with

- lesions of the frontal and midbrain. *Phil. lane R. Soc.* 2021.V. 376. Issue 1822. Doi: 10.1098 / rstb.2020.0137.
19. Lau T. Transforming social categorization as learning a latent structure for understanding political behavior *Phil. lane R. Soc.* 2021. Doi: 10.1098 / rstb.2020.0136.
20. Hegel G. W. F. Hegel: Elements of the Philosophy of Right (Cambridge Texts in the History of Political Thought). Cambridge : Cambridge University Press; Revised ed. Edition, 1991. 569 p.
21. Foucault M. Security, Territory, Population: Lectures, 1977–1978. Paris : the Collège de France, 2007. P. 24.
22. Gus W., Ryan D. Enos and Jacob Brown Do You Think You Live in a Political Bubble? New York: *The New York Times*. 2021. URL: <https://www.nytimes.com/2021/05/07/learning/do-you-think-you-live-in-a-political-bubble.html> (дата звернення: 12.01.2022).

Владленова Илиана Викторовна, доктор философських наук, доцент, професор кафедри філософії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Україна

Смоляга Марина Витальевна, кандидат философських наук, доцент кафедри філософії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Україна

РЕФЛЕКСИЯ ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО ВЫБОРА: МНОЖЕСТВЕННОСТЬ ПОДХОДОВ И МЕТОДОВ

Статья посвящена исследованию электорального выбора. Доказано, что он является сложным явлением, требующим комплексного изучения в рамках различных подходов, оформляемых в бихевиоризме, постмодернизме, когнитивистике, моральной и коммуникативной философии. Показано, что исследование электорального выбора связано с анализом процессов мышления. В условиях неограниченного распространения информации и роста роли иррациональных аспектов политическое поведение нельзя объяснить только доктриной рационального выбора.

Ключевые слова: электоральное поведение, политический выбор, когнитивистика, постмодерн, мышление.

Vladlenova Iliana, Doctor of Philosophy, Associate Professor, Professor of the Department of Philosophy of the National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine

Smolyaga Marina, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy of the National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine

REFLECTION OF ELECTORAL CHOICE: MULTIPLICITY OF APPROACHES AND METHODS

The article is devoted to the study of electoral choice. It is proved that it is a complex phenomenon that requires a comprehensive study in the framework of different approaches, which are formed in behaviorism, postmodernism, cognitivism, moral and communicative philosophy. It has been shown that the study of electoral choice is related to the analysis of thought processes. Given the unrestricted dissemination of information and the growing role of irrational aspects, political behavior cannot be explained by the doctrine of rational choice alone.

Keywords: *electoral behavior, political choice, cognitivism, postmodern, thinking.*

Юркевич Олена Миколаївна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: olenayurkevych@ukr.net
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-4023-4624>

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У ЗАКОНОДАВЧОМУ ПРОЦЕСІ (НАУКОВО- ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ)

У статті розглядається проблема удосконалення законодавчого процесу, його демократизації та раціоналізації. Пропонується введення в законодавчу експертно-логічну практику логічної експертизи. Досліджується методологічний арсенал загальнологічного знання та юридичної логіки для залучення до науково-методологічних засад логічної експертизи законопроектів. Проводиться більш чітке розгалуження сфер лінгвістичної та логічної експертизи.

Ключові слова: законодавчий процес, юридична техніка, логічна експертиза, принцип логічності, логічний метод, логічне моделювання, логічне тлумачення.

Раціональність права відкривається
через аналітичну філософію і логіку.
Євген Булигін

Постановка проблеми. Розвиток України як демократичної правової держави пов'язано з постійною інтенсифікацією законодавчого процесу, удосконаленням національного законодавства з метою наближення його до європейських стандартів. Підготовка законодавчих актів є складним тривалим процесом, який постає як нормативно регламентована сукупність послідовних дій щодо розроблення, прийняття / зміни законів та інших законодавчих актів, а також їх оприлюднення. В Україні цей процес здійснюється в політичному контексті, конфліктний характер якого впливає на порядок проведення відповідних законодавчих процедур та якість їх результату, часто-густо створює ситуацію домінування політичної доцільності над принципом верховенства права. Крім того, простежується недостатня упорядкованість законодавчої діяльності, що призводить до надзвичайно низького коефіцієнта ефективності урядових законопроектів – 25% схвалених актів від загальної кількості зареєстрованих, а також порушення Регламенту ВРУ, балансу законопроекту на етапі його підготовки тощо [10, с. 4].

Складовою законодавчого процесу є експертна діяльність. Але серед ключових проблем постають, зокрема: «...фактична відсутність системи моніторингу, оцінки та перегляду ухвалених рішень; відсутність стратегічного планування в процесі вироблення політики; недостатній рівень координації законодавчої та виконавчої гілок влади в законодавчому процесі; номінальна роль документів, які покликані забезпечити передбачуваний та плановий законодавчий процес» [10, с. 5]. Окрім того, депутатами системно ігноруються висновки експертних підрозділів Апарату ВРУ або законопроекти ухвалюються всупереч цим висновкам. Згідно з Регламентом Кабінету Міністрів, структурні підрозділи Уряду також повинні здійснювати аналіз та оцінку реалізації законів, але така практика є несистемною. Це свідчить про те, що законодавчий процес в Україні має часто непередбачуваний і хаотичний характер, а закон приймається незбалансованим, що дає підстави його відхилити. Проблеми конфліктності законодавства, юридичної невизначеності, багатозначності окремих нормативних приписів, моральної застарілості або дублювання правових норм потребують окремого дослідження та практичного вирішення. Однак дотепер не ухвалено Закону «Про закон та законодавчу діяльність», або Закону «Про нормативно-правові акти», у якому мають бути встановлені правила підготовки, узгодження, реалізації, моніторингу та оцінки законодавчих актів та їх упровадження в законодавчій діяльності.

Демократизація правових процесів проходить у багатьох аспектах, зокрема вона характеризується частковим перерозподілом влади, делегуванням владних повноважень іншим суб'єктам права – громадянам та громадським інститутам і організаціям тощо. Розширення прав людини здійснюється і у сфері правотворчості та законодавства, зокрема й за рахунок розвитку експертної сфери, до якої залучаються науковці, громадські та державні науково-дослідні інститути. Це дає можливість більшої активізації та зростання суспільної правосвідомості та відповідальності за рахунок безпосередньої участі різних суб'єктів права у правотворчості та законодавчому процесі, зокрема контролі, моніторингу та експертній діяльності. Розвиток видів експертиз, удосконалення методології та методики експертної діяльності у законодавчому процесі сприятиме підвищенню якості законопроектів, більшій стійкості демократичної правової системи.

Вирішення багатьох проблемних питань законодавчої діяльності пов'язано з необхідністю дотримувати елементарної логіки як у формуванні нормативного акта, так і в його упровадженні, включаючи процедуру розгляду законопроектів. Дивно, але серед наявних видів експертиз у законодавчому процесі немає *логічної експертизи*, яка б мала бути однією з основних та виконувати функцію оцінки законопроекту на формальну правильність, його несуперечливу позицію в системі права. Логічні вимоги

повинні бути законодавчо визначеними й щодо перебігу всього законодавчого процесу, де повинні виконуватись на рівні правових зобов'язань вимоги логіки, й щодо системи права в цілому. І хоча є певна регламентація порядку проведення правової експертизи, що закріплюється певними законодавчими актами в національному законодавстві України, «проте уніфікованого підходу до цієї процедури не закріплено в жодному з них» [4, с. 12]. Логіка могла би виконати свою традиційну функцію узагальнення, на її підставах потрібно здійснювати проведення логічних операцій зі структурного аналізу та критичної оцінки, визначення принципів та структурної організації уніфікованої моделі щодо процедури проведення експертиз тощо. Окрім того, логічна оцінка потрібна і на прикінцевому етапі проведення експертиз нормативного акта в законодавчій діяльності для утворення комплексного і системного бачення її результатів. Отже, розроблення методології проведення логічної експертизи в законодавчому процесі, встановлення загальносоціального та юридичного значення логіки у процесі створення законопроектів постає як окреме наукове завдання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема логічної експертизи у сфері законотворчості є новою. Проте дослідники ставлять споріднені питання щодо концепції законодавчого процесу «від початку до кінця» (О. Заславський, О. Хоруженко), засадничих принципів правотворчої діяльності (В. С. Ковальський, І. П. Козінцев, В. П. Плавич, С. В. Плавич [14]), стадій законодавчої процедури (О. В. Петришин) [9], юридично-технічної досконалості нормативно-правових актів (В. І. Лебеденко), загальних характеристик експертного рецензування (Ю. М. Грошевий, М. В. Цвік, В. Я. Тацій, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.), комплексної експертизи законопроектів (Погребняк Н. С.), дослідження окремих видів експертиз (А. А. Єзеров, В. І. Захарова, О. Моїсєєв, Ю. Прадід, І. І. Онищук), методики проведення правової експертизи законопроектів [13], теоретичних та практичних аспектів законопроектів у контексті законотворчого процесу (О. В. Богачова, О. Л. Копиленко, В. М. Косович, Н. М. Оніщенко, П. М. Рабінович, А. О. Селіванов, В. Ф. Сіренко), логіки правових систем (Є. В. Булигін) [5; 6], експертних методів, у тому числі логічного та герменевтичного (В. С. Ковальський, І. П. Козінцев, О. М. Юркевич) тощо.

Авторка цього дослідження при обґрунтуванні власної точки зору враховувала комплекс проблемних питань, пов'язаних з експертизами нормативно-правових актів, як правових, так і інших видів.

Формулювання цілей. Метою дослідження є науково-теоретичне обґрунтування необхідності введення логічної експертизи в законодавчій процес, розширення обсягу методологічного ресурсу логіки у сфері права як основи методик її практичного упровадження задля забезпечення незалежної оцінки

раціональної складової законопроектів та більшої досконалості їх системного упорядкування.

Виклад основного матеріалу. Процедура ухвалення закону складається з певних стадій – самостійних, логічно завершених етапів і організаційно-технічних дій. Серед стадій законодавчого процесу є: передпроектна, проєктна та стадія ухвалення законопроекту, а також засвідчувана та інформаційна стадії. На проєктній стадії виникає необхідність систематизації та моніторингу підготовки нормативно-правових актів. Кожна законодавча ініціатива повинна мати висновок моніторингу та оцінки реалізації закону. Інакше ініціатива може мати непередбачувані наслідки, призвести до збільшення кількості зареєстрованих законопроектів, неефективного використання ресурсу комітетів та експертних підрозділів Апарату ВРУ. Здійснюється також і наукова експертиза в наукових установах, де проводиться експертиза актів законодавства щодо відповідності їх Конституції України та законам України. Експертна діяльність є частиною наукового забезпечення правотворчого та законодавчого процесу¹. «Науково-правова експертиза є результатом доктринального (наукового або академічного) тлумачення, що здійснюється науковцями та науковими установами» [15, с. 44].

Нормативну базу з питань експертизи законопроектів становлять закони України та нормативні акти, зокрема: Закон України «Про наукову і науково-технічну експертизу», постанови Кабінету Міністрів України «Порядок проведення органами виконавчої влади антидискримінаційної експертизи проєктів нормативно-правових актів» від 30 січня 2013 р. № 61, «Порядок проведення гендерно-правової експертизи» від 28 листопада 2018 р. № 997, «Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проєктів нормативно-правових актів» від 21 листопада 2000 р. № 41 тощо.

Зasadничими принципами правотворчої діяльності є верховенство права, демократизм, гуманізм, законність, а також – *професійність* [11; 14], на яку акцентуємо увагу в цьому дослідженні. З юридичної точки зору експертизи законопроектів поділяються на обов'язкові та необов'язкові. Серед обов'язкових виділяють: наукову (або комплексну науково-правову експертизу) та безпосередню юридичну експертизу. Крім цього, обов'язковим видом перевірки законопроектів є редакційне опрацювання. До необов'язкових експертиз відносяться: наукове дослідження, наукове опрацювання, інформаційне дослідження та ін. Окремо виділяють також «спеціалізовані» види експертиз законопроектів: гендерно-правову, антидискримінаційну, екологічну, анти-

¹ Законодавчий процес є юридичним поняттям, не тотожним щодо поняття законотворчості, яке розуміється як загально соціальне явище. Значення логіки є безперечним у сфері розуміння обох понять. Відмінність у використанні логічного арсеналу може бути тільки у площині встановлення процесуального порядку та легалізації логічної експертизи.

корупційну, лінгвістичну тощо [7, с. 156–157]. Класифікації експертиз, які знаходимо в наукових дослідженнях, різняться за своїми підставами. Залежно від суб'єктів, що ініціюють або здійснюють експертизи, виділяють громадську, державну та міжнародну експертизи. На підставі мети розрізняють попередню, первинну, повторну, додаткову та контрольну експертизи. Серед експертиз, що відрізняються за галузями знань, існують: правова (у тому числі кримінологічна), філологічна (у тому числі лінгвістична), технічна, економічна (у тому числі фінансова), екологічна, соціологічна тощо. Новітні види експертиз було визначено на різних підставах: соціального статусу статі (гендерна) та професійної (моніторингова). Окремо можна виділити герменевтичну експертизу, яка є комплексною у своїй науково-методологічній частині та універсальною за метою (тлумачення заради розуміння). Перспективи розвитку класифікаційного дерева експертиз розгортаються за рахунок пропозицій щодо введення нових видів експертиз. «Наголошується на необхідності проведення етнокультурної (В. М. Баранов, О. І. Овчинніков) <...> і громадської (В. І. Захарова) експертиз як самостійних видів аналізу й оцінки законопроектів, а також конфліктологічної експертизи актів конституційного законодавства (А. А. Єзеров) <...> як виду правової експертизи та психологічної експертизи законопроектів» [15, с. 41–42].

Будь-яке поняття, якщо воно зрозуміле, з логічної точки зору повинне мати дефініцію. А з юридичної точки зору поняття, що має юридичне значення та використовується в юридичній практиці, повинно бути легалізованим. Але в українському праві немає нормативного визначення навіть правової експертизи. «Легальної дефініції правової експертизи нормативно-правових актів в Україні не існує, а в юридичній літературі її поняття тлумачиться неоднозначно» [4, с. 13]. Отже, першим завданням цього дослідження є формування дефініції логічної експертизи в полі права, зокрема як можливої і, як вважає автор, необхідної процедури в законодавчому процесі.

Логічна експертиза – є способом дослідження, аналізу та оцінки логічних форм юридичного тексту, їх відповідності логічним нормам з метою встановлення логічної правильності (у співвідношенні з правовим змістом) та за певною визначеною процедурою. Може застосовуватись у різних сферах юридичної діяльності, як законодавчій, так і правозастосовній. Зокрема, логічна експертиза нормативно-правових актів може здійснюватись у межах процедур тлумачення законів при застосуванні. Здійснювати логічну експертизу різних видів мають логіки з відповідними професійною спеціалізацією та досвідом роботи.

Аналіз і оцінка, що запроваджуються в системі моніторингу як частини законодавчого процесу, містять різні види процедур, як-от: аналіз поточного стану регулювання у визначеній сфері; прогноз впливу пропонованих змін;

аналіз законопроекту на відповідність праву Європейського Союзу; оцінка соціальних, економічних, фінансових та екологічних наслідків та ін. Законопроект проходить також філологічну (лінгвістичну) експертизу. Але серед експертних аналітико-оціночних завдань немає чітко визначеної мети щодо оцінки *логічної* спроможності, формальної правильності законопроекту. Крім питань, що виникають щодо логіки нового закону, є питання щодо його місця та співвідношення з іншими законами, тобто відносно логіки правової системи в цілому. Логічний аналіз системи законодавства, який би здійснювався на постійній основі та був легітимним, мав би забезпечувати порядок у законодавчій практиці, сприяти несуперечливості між нормативними актами, запобігати правовим колізіям тощо.

Логічна експертиза законопроектів повинна мати мету, методику проведення, визначені критерії та інструментарій. За допомогою логічної експертизи потрібно встановлювати можливі наслідки упровадження законопроекту в соціумі. Вона повинна бути узгоджена з обов'язковими експертизами.

Серед методів проведення експертизи законопроектів виділяють як найважливіші: метод порівняння, системно-структурний, лінгвістичний, герменевтичний, моделювання, прогнозування та ін. Важливо вказати й на те, що будь-яка методологія не обходиться без логічних методів, на яких потрібно зосередити увагу.

Логічні методи є невід'ємними складовими нормотворчої техніки, яка є одним із видів *юридичної техніки* [18]. «Сьогодні гостро постає проблема юридично-технічної досконалості нормативно-правових актів і можливості їх практичної реалізації. Останнє, як відомо, досягається через послідовне, *логічне* (виділене нами. – *О. Ю.*) та відповідне використання юридичних прийомів, засобів, способів і дотримання певних правил щодо розробки, складання та оформлення нормативно-правових документів» [12, с. 52]. Логічні вимоги і методи неявно присутні в усіх видах юридичної техніки. Серед *ознак нормотворчої техніки* є такі, що відсилають до логічного знання. Зокрема: 1) надання формальної визначеності змісту нормативних актів при їх первинному створенні або внесенні змін та 2) забезпечення системних зв'язків нормативних актів за умови їх несуперечливості. Перша з вищезазначених ознак ґрунтується на виконанні логічного закону тотожності, а друга – логічного закону непротиріччя. Відповідно, ці ознаки ґрунтуються на принципах логічної визначеності та послідовності.

Необхідність логічної експертизи виникає там, де є проблеми з дотриманням логічних норм у юридичній техніці. Зокрема, при порушенні *правил законодавчої техніки*: там, де є змістовні пробіли в понятійному апараті нормативного акта, що вимагає нових понятійних конструкцій, логічних операцій визначення понять при утворенні дефінітивної норми; порушення однорід-

ності в структурі нормативного акта в результаті змішання класів як множин предметів; ясності і точності понять та суджень при викладі норм права, що зумовлюється однозначністю та чисельною (кількісною) визначеністю за вимогами логічного закону тотожності. Логічна експертиза стає потрібною при виникненні проблем зі *структурою юридичної техніки*. Зокрема, щодо техніки систематизації юридичних документів, де логіка виступає системоутворювальним інструментом. Це стосується кодифікації, методологія якої ґрунтується на логічній теорії класифікації понять, є засобом систематизації нормативних актів і вимагає їх логічної узгодженості. А також – консолідації, де здійснюється об'єднання декількох нормативно-правових актів у єдиний акт без змістовних змін, але з логічним перетворенням форми при систематизації. Зокрема, при інкорпорації, яка також є формою систематизації нормативно-правових актів при приєднанні до системи певної галузі права окремого нормативно-правового акта зі збереженням його змісту, але за формально-логічними правилами. Використання логічних правил і законів у законодавчій техніці забезпечує ясність, точність, чіткість і несуперечливість нормативно-правових актів, їх юридичних конструкцій та системного упорядкування.

Дотримання логічних принципів, законів, правил і методів забезпечує послідовність і несуперечливість нормативно-правового акта. Його формування здійснюється через утворення логічних форм поняття, судження та умовиводу, щодо яких з необхідністю потрібно дотримуватись логічних норм. Крім забезпечення законодавчого процесу критеріями логічної правильності формальної логіки, вагомий інструментарій постачає *деонтична логіка*, яка отримала назви «логіка норм» та «юридична деонтика» через розроблення деонтичних понять, логічних структур нормативних висловлювань та їх логічних відношень. У деонтичній логіці досліджується характер норм права, який означає різний ступінь правових зобов'язань [8]. Ця оціночна «ніша» також залишається незаповненою та потребує уваги з боку законодавців.

Системоутворювальна функція логіки постає також у забезпеченні несуперечності між нормативно-правовими приписами, дотримання оптимальної форми текстів за принципом повноти (без повторів та пробілів), узгодження законопроектів зі всією системою права в цій галузі та ширше, у межах національної системи права. Обґрунтування цих способів законоутворення знаходимо також у сучасній *логіці можливих світів*.

Поняття правової системи ототожнюється з поняттям «*правовий порядок*». Необхідність логічної експертизи в даному випадку пов'язано з тим, що правовий порядок не є простою сталою множиною норм, що упорядкована певним чином. Ця множина динамічна, вона з часом змінюється, але продовжує існувати. У зв'язку з немінучими змінами у змісті правової системи може виникати проблема *ідентичності послідовностей*: «Ідентичність послідов-

ностей визначається не ідентичністю множин норм, а ідентичністю критеріїв їх встановлення» [6, с. 78]. Говорячи мовою логіки, критеріями побудови системи права є суттєві ознаки, а саме: перша історична конституція як початок утворення першого порядку правової системи; правомірність змін у системі з визначенням компетентного органу та норм права; *логічне висновування*: «...логічні наслідки чинних норм є чинними нормами. Це означає, що кожна нединамічна множина, називана «правовою системою», є дедуктивною системою, що включає в себе свої логічні наслідки» [6, с. 78]. Зміни у критеріях побудови правової системи означають зміну правового порядку, що потребує, серед іншого, дослідження логічних наслідків дедукції, проведення логіко-структурного аналізу з відповідними порівняннями та критичними оцінками.

Прийняття *логічного стандарту* означає, що є єдина форма розв'язку для багатьох правових задач одного типу. «У дослідженнях з юридичної методології логічна форма використовується як «рамка», щодо якої узгоджується юридична форма. З іншого боку, логічна форма і засоби її утворення мають також інструментальне значення та коригуються відносно правової необхідності. Від якості такої взаємодії залежить ступінь *розумності права*» [19, с. 40]. «На законодавчому рівні та у правовій теорії юристи нормують правовий предмет, використовуючи найсильніші та найефективніші з точки зору досягнення істинності і тому найвпливовіші щодо практики переконання логічні форми та прийоми. До таких, наприклад, належать: *modus Barbara* простого категоричного силогізму, відомий як *судовий модус*; *modus ponens* умовно-категоричного силогізму, який є логічною формою, призначеною для формування кваліфікації при правопорушенні (його називають *юридичним силогізмом*); *modus tollens* умовно-категоричного силогізму, який постає логічною формою як формально-логічним стандартом правової норми тощо» [Там само]. А логічна форма юридичної кваліфікації має структуру умовно-категоричного силогізму, *modus ponens* [17]. Цей перелік формально-логічних стандартів можна продовжити.

Використання логічних форм і методів здійснюється при *логічному моделюванні*, у якому формуються певні структури *юридичних конструкцій*. Юридична конструкція є певним узагальненням правозастосовної практики і є засобом побудови правового матеріалу певного типу правовідносин. Логічне моделювання є загальнонауковим методом, створеним на основі традукції (умовиводу за аналогією). Юридичні конструкції як логічні моделі дозволяють пов'язувати в єдине ціле низку норм права, упорядковувати матеріал юридичного значення, враховуючи особливості різних галузей права, уніфікувати конкретні склади злочинів в Особливій частині Кримінального кодексу України та використовувати в юридичній практичній аналітиці при розгляді різно-

манітних конкретних випадків у правозастосовній діяльності. Так, базовими юридичними конструкціями є склад злочину в кримінальному праві, модель цивільного договору в цивільному праві тощо. Подальше дослідження логічних параметрів юридичних конструкцій надасть додаткові науково-теоретичні підстави для проведення логічної експертизи.

Логічні методи є невід'ємною складовою техніки тлумачення (інтерпретації) норм права, якою опікується *юридична герменевтика*. Серед багатьох видів тлумачення (таких як мовне, спеціальне юридичне, історичне, телеологічне, функціональне тощо) виділяють і *логічне тлумачення*. «Логічне тлумачення передбачає прояснення структури логічних форм думки, встановлення їх правильності згідно критеріїв істинності» [20]. У свою чергу, дослідження логічних та логіко-семантичних методів тлумачення та інтерпретації є сферою наукового забезпечення *герменевтичної логіки*. Тлумачення потребують перш за все абстрактні норми, що вимагають встановлення або уточнення юридичного значення. Інтерпретація здійснюється шляхом підведення під абстрактну норму конкретного факту, обумовленого контекстуальним змістом. Зменшенню можливості різного тлумачення права у процесі його реалізації, усуванню неясності нормативно-правових актів сприяють дефінітивні норми, спроектовані за логічними правилами дефініції понять.

Метою юридичної практики тлумачення є раціональне розуміння, «доведення до розуму» з ясністю та повнотою первинної думки законодавця. Але саме з цими намірами пов'язано і проблеми *досконалого* розуміння.

Логічні методи є одними з найвагоміших у юридичній методології і, зокрема, в юридичній герменевтиці. До них відносять – аналіз і синтез; логічні методи отримання висновку – дедукцію, індукцію і аналогію, які в сучасних дослідженнях доповнюються методом абдукції; методи абстрагування тощо. Логічні методи використовуються також для моделювання в юриспруденції, особливо в юридичній аргументації.

Принцип логічності є одним із загальних принципів тлумачення закону, поряд із принципами моральності, справедливості, розумності намірів законодавця. За принципом логічності, тлумачення повинно відповідати правилам і законам логіки, не містити логічних помилок. Використання цього принципу забезпечує захист правової норми від абсурдного змісту або від надання нормі абсурдного змісту шляхом її тлумачення, доведення змісту норми до абсурду в умовах юридичної полеміки. Принцип логічності вимагає також уникнення суперечностей між нормами закону.

Крім принципу логічності, важливим є *логічний спосіб тлумачення*, що сформувався ще в логіці Арістотеля [2]. Він найчастіше використовується у випадках, коли через невдалу граматичну форму неможливо досягти розуміння, коли знаходять суперечності між окремими нормами тощо. Логіко-

структурний аналіз форм думки дозволяє встановити логічне значення істинності (формальної правильності) думки та прояснити її правовий зміст, зіставити отримані результати з результатами граматичного тлумачення. У ситуації, коли є прогалини у праві, логічний спосіб тлумачення дозволяє використовувати аналогію права і аналогію закону для конструювання нової правової норми.

Серед існуючих видів законодавчих експертиз вагомою є лінгвістична експертиза, щодо якої розроблено відповідні методологічні підходи та методику проведення [16; 21]. Потрібно зазначити пов'язаність *лінгвістичної* та *логічної* складових у юридичній техніці та при проведенні експертиз законопроектів. Так, серед вимог щодо термінологічної уніфікації в юридичній правотворчій техніці зазначається принцип однозначності, визначений логічним законом тотожності – «застосування в нормативному акті або іншому юридично значущому документі понять і термінів в одному й тому ж, тотожному значенні» [12, с. 54–55]. Задля термінологічної уніфікації потрібно також виконувати заборону щодо логічної помилки «порочне коло» (або «зачароване коло») та уникати помилок «невідоме через невідоме», що порушує логічне правило компетентності при формуванні дефініції понять. Актуальним є також логічне правило мінімальності щодо суворих визначень при уникненні помилок, пов'язаних із надмірністю при наданні характеристик предмету думки. Аналізуючи питання юридичної техніки, науковці зазначають, що багато вимог до лінгвістичної складової норми розкриваються «через логічність та послідовність викладу нормативних положень; відповідність їх до назви нормативно-правового акта та правовідносин, що ним регулюються; відсутність внутрішніх суперечностей та суперечностей з іншими нормативно-правовими актами», «додержання логічних правил і засобів складання нормативного документа, які забезпечують утворення логічної основи нормативно-правового акта і залежно від його виду та обсягу можуть його поділяти на частини, розділи, глави, параграфи, статті та частини, пункти, підпункти, абзаци статей, абзаци пунктів, примітки тощо» [12, с. 55]. Лінгвістичний підхід пов'язано також із необхідністю обґрунтування за логічними нормами: «З лінгвістичного погляду, обґрунтованість інтерпретації певного фрагмента тексту виявляється у встановленні логічних і несуперечливих відношень цього фрагмента з іншими частинами цього тексту, а також з іншими юридичними текстами, тобто у встановленні несуперечливих відношень аналізованого фрагмента в межах речення, абзацу, підрозділу тощо, у межах тексту в цілому і в межах юридичного дискурсу» [1, с. 17].

У системі моніторингу та оцінки законодавчої ініціативи серед іншого потрібен аналіз поточного стану регулювання у визначеній сфері, прогноз впливу пропонованих змін та оцінка його наслідків. І в цих питаннях вагомою також

є логічна складова. Зрозуміло, що законодавча ініціатива може бути вмотивована нелогічністю правового регулювання соціальних дій і процесів, зокрема у причинно-наслідкових зв'язках, їхніх оптимізації чи нерелевантності, при наявності суперечностей тощо. Таким же чином потрібна аргументація щодо виправлення логіки правового регулювання у прогностичній частині логічної експертизи. Саме логічна імплікація дає можливість прогнозування наслідків прийняття нових законів чи внесення змін у чинні нормативні акти.

Необхідність проведення експертиз зумовлена також наявністю *правотворчих помилок* різних видів. Хоча в українському законодавстві нормативно не закріплена необхідність проведення логічної експертизи, але нормативно визначені логічні вимоги щодо юридичних конструкцій. З наявності логічних вимог у законодавстві впливає й необхідність введення логічної експертизи законодавчих актів. А відсутність легалізованої логічної експертизи не означає відсутності логічних помилок та необхідності їх виправлення. Зазначимо, що деякі логічні помилки методологічно визначені серед лінгвістичних (або помилково вважаються лінгвістичними, або поєднуються як логіко-лінгвістичні з суто лінгвістичними видами помилок), що дещо викривляє науковий підхід, необґрунтовано підпорядковує логічне знання лінгвістичному та тягне за собою недостатньо кваліфіковані експертні висновки. На жаль, у деяких класифікаціях правотворчих помилок можна побачити таку суміш помилок лінгвістичних та логічних¹. Зрозуміло, що для проведення якісної логічної експертизи потрібно залучати фахівців-логіків². Тому серед правотворчих помилок потрібно все ж таки розрізнявати лінгвістичні та логічні помилки. Тож прагнемо до більш професійно визначеного компетентного наукового підходу до експертної законодавчої діяльності, бо «Вихід експерта-лінгвіста за межі своєї компетенції може бути підставою для визнання експертизи нікчемною» [1, с. 5]. І це стосується не тільки підмін компетенцій лінгвіста і юриста, а будь-яких фахових компетенцій. А поки немає коректного розрізнення логічної та лінгвістичної експертиз, у науковій літературі можна знайти пасажі, у яких лінгвістична експертиза є інструментом виправлення не тільки лінгвістичних, а й логічних помилок: «лінгвістична експертиза законопроектів є необхідним та ефективним інструментом виявлення та виправлення логічних, мовних і,

¹ І в цій суміші можна знайти недостатньо визначені види помилок (наприклад, «розмитість визначень»), що потребують уточнення з точки зору логіки. Бо, по-перше, визначення є логічною операцією над поняттям, і тому помилки щодо визначень повинні відноситись до логічних. А по-друге, словосполучення «розмитість визначень» є некоректним ім'ям, бо воно багатозначне і не може позначати конкретну помилку. Це також свідчить про необхідність залучення фахівців-логіків для побудови методологічної бази логічної експертизи законодавства.

² Це не означає, що лінгвіст не може зробити логічний аналіз, як і те, що логік не може зробити лінгвістичний аналіз. Але зрозуміло, що розумніше буде використати потенціал фахівців-логіків для логічної експертизи, а фахівців-лінгвістів – для лінгвістичної. Це, безумовно, вплине на підвищення якості експертних висновків, раціоналізує експертологічну практику.

зокрема, юридичних помилок у нормативно-правових текстах, а також умовою підвищення якості законодавства»¹ [7, с. 150]. Аналогічні висловлювання знаходимо й у інших авторів, де лінгвістична експертиза сприяє виправленню недоліків і помилок у законопроектах та чинних нормативно-правових актах, серед яких, окрім лінгвістичних, є логічні: алогізми, «порушення родовидових зв'язків між поняттями» [3, с. 48].

Тож, проводячи більш сувору класифікацію правотворчих помилок, їх слід поділяти на лінгвістичні, пов'язані з термінологією, де порушуються лінгво-юридичні норми мови законів (такі як граматичні помилки, плеоназми, уживання некодифікованих термінів тощо) та логічні, пов'язані з понятійною та іншими логічними формами юридичного тексту, що порушують розумність права (такі як суперечність, неточність, неоднозначність, порушення правил дефініції, невизначеність логічних значень сполучників, причинно-наслідкових зв'язків тощо). До логічних помилок, як алогізмів, дослідники відносять «порушення загальної, предметної, текстової логіки, неврахування імплікацій, ... невдале формулювання» [7, с. 154]. У цілому виправлення логічних помилок сприятиме забезпеченню єдності правових понять у законодавстві. Результатом проведеної експертизи має стати експертний висновок та пропозиції щодо вдосконалення тексту законопроекту.

Логічна експертиза повинна здійснюватись з урахуванням особливостей так званої «юридичної логіки», яка відрізняється від традиційної та класичної логік обмеженнями та винятками щодо логічного знання, зумовленими специфікою правових предметів. Наприклад, проводячи логічну експертизу, не можна відносити до логічних помилок юридичну фікцію. З логічної точки зору юридична фікція (як усиновлення, строки розірвання шлюбу тощо) є необхідними нульовими (порожніми) поняттями. До подібних необхідно нульових понять відносяться й такі поняття, як ідеальний газ, абсолютно тверде тіло та ін., якими успішно користуються в багатьох науках. Юридичні фікції компенсують невизначеність у законодавстві, можуть слугувати способом вирішення конфлікту між соціальними поняттями і розумінням їх на законодавчому рівні [22]. Вони є юридично і логічно необхідними, але не хибними². Тому їх не можна відносити до логічних помилок.

Висновки. Отже, наше дослідження демонструє, що наука логіка має багатий методологічний ресурс, який може залучатись до перевірки та оцінки законопроектів. Для розвитку законодавчої практики, її більш системного

¹ Авторка не може погодитись з таким твердженням.

² Нульові (порожні) хибні поняття є окремим видом нульових понять, що не відповідають дійсності або спотворюють її, не відповідають жодному з існуючих предметів, є гносеологічною помилкою. Наприклад, до таких понять відносяться неіснуючі адреси, імена, фейкові поняття, лжесвідчення тощо.

провадження та подальшої демократизації в цьому дослідженні пропонується включення поряд з правовою, етнокультурною, філологічною та соціально-психологічною необхідної для законодавчого процесу логічної експертизи. Для її практичного втілення необхідно прийняти певні загальноправові норми та внести зміни в чинне законодавство. Зокрема, більшість авторів, які досліджували експертну тематику, до яких відносить себе і авторка цієї статті, стверджують про доцільність прийняття Закону «Про нормативно-правові акти» [10, с. 37], у якому будуть встановлені єдині правила підготовки законопроектів, у тому числі моніторингу та оцінки реалізації законів. А також – Закону «Про експертну законопроектну діяльність в Україні» з нормативним розширенням кола експертиз проєктів законів з більш чітким визначенням їх критеріїв та розмежуванням функцій [15, с. 47–48], куди авторка пропонує включити й логічну експертизу.

У свою чергу, логічна експертиза визначається нами як окремий вид експертиз у складі повноцінної уніфікованої системи моніторингу та оцінки ухвалених рішень, що буде здійснюватись за визначеними згідно з логічною наукою критеріями і соціально-правовими функціями.

Науково-теоретичне обґрунтування необхідності упровадження логічної експертизи в законодавчу практику сприяє подальшому розвитку правової експертології. Упровадження логічної експертизи законопроектів в Україні з запропонованими методологічними засадами науки логіки потребує належного правового оформлення, кадрового та методичного забезпечення, передусім на рівні законодавчої гілки влади. При належному розвитку експертологічного досвіду логічна експертиза може проводитись на рівні виконавчої та судової гілок влади різних рівнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Л. В. Типологія об'єктів лінгвістичної експертизи і методика їх дослідження. *Мовознавство*. 2016. №3. С. 3–18.
2. Аристотель. Об истолковании. *Аристотель. Политика. Метафизика. Аналитика*. Москва : Эксмо ; Санкт-Петербург : Мидгард, 2008. С. 485–504.
3. Артикуца Н. Законодавчий текст як предмет лінгвістичної експертизи. *Визначальні тенденції генезису державності і права: зб. наук. пр. : [міжнар. наук.-практ. конф. «Треті Прибузькі юридичні читання»]*. Миколаїв : Іліон, 2007. С. 48–51. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2462> (дата звернення: 04.02.2022).
4. Богачова Л. Л. Правова експертиза нормативно-правових актів як складник нормотворчого процесу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 6. С. 12–15. URL: http://lsej.org.ua/6_2016/3.pdf (дата звернення: 04.02.2022).

5. Булыгин Е. В. Логика и право. *Правоведение*. 2013. №4 (309). С. 12–17.
6. Булыгин Е. В. Избранные работы по теории и философии права. Пер. с англ., нем., испанского. Санкт-Петербург : АЛЕФ-Пресс, 2016. 476 с.
7. Бугайко Ю. О. Види лінгвістичної експертизи законопроектів: перспектива впровадження в Україні. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2019. Вип. 38. С. 145–166. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=apyl_2019_38_11. (Дата звернення: 04.02.2022).
8. Деонтична логіка. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.* Харків : Право, 2017. С. 198–202.
9. Законодавча процедура. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін.* Харків : Право, 2017. С. 155.
10. Заславський О., Хоруженко О. Концепція законодавчого процесу «від початку до кінця» (Policy Paper). 2017. 52 с. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Policy-Paper_End-to-end.pdf (дата звернення: 26.01.2022).
11. Ковальський В. С., Козінцев І. П. Правотворчість. Теоретичні та логічні засади. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 192 с. URL: http://www.adhdportal.com/book_2740.html (дата звернення: 16.01.2022).
12. Лебеденко В. І. Юридична техніка: поняття, призначення, методологічні засади застосування. *Інформація і право*. 2014. № 2 (11). С. 52–56. URL: <http://www.ippi.org.ua/lebedenko-vi-yuridichna-tekhnika-ponyattya-priznachennya-metodologichni-zasadi-zastosuvannya> (дата звернення: 10.01.2022).
13. «Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів» від 21 листопада 2000 р. № 41. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va041323-00#Text>. (Дата звернення: 12.01.2022).
14. Плавич В. П., Плавич С. В. Засадничі принципи правотворчої діяльності як основа її ефективності. *Альманах права. Свобода, рівність та гідність особи в правовій теорії та юридичній практиці*. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2013. Вип. 4. С. 83–87.
15. Погребняк Н. С. Експертиза у сфері законотворчості: на прикладі діяльності Апарату Верховної Ради України (теоретичний аспект). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 31. С. 39–51.
16. Судилова Н. В. Состояние методологии проведения лингвистической экспертизы нормативных правовых актов в некоторых странах постсоветского пространства. *Сборник материалов конференции «Язык и право: актуальные проблемы взаимодействия»*. 2017. URL: <http://www.ling-expert.ru/conference/langlaw7/sudilovskaya.html> (дата звернення: 20.01.2022).
17. Ціппеліус Р. Юридична методологія : навч. посіб. Чернівці : Рута, 2003. 184 с.

18. Юридична техніка. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права/ О. В. Петришин (відп. ред.) та ін. Харків : Право, 2017. С. 899.
19. Юркевич О. М. Комплексний характер логіки в юридичній методології. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія. 2019. № 1 (40). С. 39–49.
20. Юркевич О. М. Логічні аспекти юридичної герменевтики. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія. 2019. № 3 (42). С. 34–44.
21. Юрчук О. Ф. Експертний лінгвістичний аналіз як елемент нормотворчої діяльності (на матеріалі нормативно-правових актів України та Автономної Республіки Крим). *Вісник університету внутрішніх справ*. 1999. № 7 (1). С. 159–162. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=VKhnuvs_1999_7%281%29_29 (дата звернення: 12.01.2022).
22. Яслик В. І., Гатала І. Ю. Правові фікції в законодавстві: теоретико-прикладний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 834–837. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2021/214.pdf. (Дата звернення: 24.12.2021).

REFERENCES

1. Azhnyuk, L. V. (2016). Typologiya ob'ektiv lingvistichnoyi ekspertyzy i metodyka yix doslidzhennya. *Movoznavstvo—Linguistics*. 3, 3–18 [in Ukrainian].
2. Aristotel' (2008). Ob istolkovanii. *Aristotel'. Politika. Metafizika. Analitika*. Moskva: Eksmo; Sankt-Peterburg: Midgard, 485–504 [in Russian].
3. Artykucza, N. (2007). Zakonodavchyy tekst yak predmet lingvistichnoyi ekspertyzy. *Vyznachalni tendencyi genezyisu derzhavnosti i prava: proceedings of the Scientific and Practical Conference: [mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Treti Prybuzki yurydychni chytannya»]*. Mykolayiv : Ilion, 48–51. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2462> [in Ukrainian].
4. Bogachova, L. L. (2016). Pravova ekspertyza normatyvno-pravovyh aktiv yak skladnyk normotvorchogo procesu. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal—Legal scientific electronic journal*. 6, 12–15. URL: http://lsej.org.ua/6_2016/3.pdf [in Ukrainian].
5. Bulygin, E. V. (2013). Logika i pravo. *Pravovedenie—Jurisprudence*. 4 (309), 12–17 [in Russian].
6. Bulygin, E. V. (2016). Izbrannye raboty po teorii i filosofii prava. Per. s angl., nem., ispanskogo. SPb: Alef-Press, 476 s. [in Russian].
7. Bugajko, Yu.O. (2019). Vydy lingvistichnoyi ekspertyzy zakonoproektiv: perspektyva vprovadzhennya v Ukraini. *Aktualni problemy ukrayinskoyi lingvistyky: teoriya i praktyka—Current issues of Ukrainian linguistics: theory and practice*. Vyp. 38,

- 145–166. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_m_e_t_a&C21COM=S&_S21P03=FILE=&_S21STR=apyl_2019_38_11 [in Ukrainian].
8. Deontychna logika (2017). *Velyka ukrayinska yurydychna encyklopediya, u 20 t. T 2: Filosofiya prava* / redkol.: S. I. Maksymov (golova) ta in. Kharkiv: Pravo, 198–202 [in Ukrainian].
 9. Zakonodavcha procedura (2017). *Velyka ukrayinska yurydychna encyklopediya, u 20 t. T. 3: Zagalna teoriya prava.* / O. V. Petryshyn (vidp. red.) ta in. Kharkiv : Pravo, 155 [in Ukrainian].
 10. Zaslavskyy, O., Xoruzhenko O. (2017). Konceptsiya zakonodavchogo procesu «vid pochatku do kincy» (Policy Paper). URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Policy-Paper_End-to-end.pdf [in Ukrainian].
 11. Kovalskyy, V. S., Kozincev, I. P. (2005). Pravotvorchist. Teoretychni ta logichni zasady. K.: Yurinkom Inter. URL: http://www.adhdportal.com/book_2740.html [in Ukrainian].
 12. Lebedenko, V. I. (2014). Yurydychna texnika: ponyattya, pryznachennya, metodologichni zasady zastosuvannya. *Informaciya i pravo—Information and law.* 2(11), 52–56. URL: <http://www.ippi.org.ua/lebedenko-vi-yuridichna-tekhnika-ponyattya-priznachennya-metodologichni-zasadi-zastosuvannya> [in Ukrainian].
 13. «Metodychni rekomendaciyi shhodo provedennya pravovoyi ekspertyzy proektiv normatyvno-pravovyx aktiv» vid 21 lystopada 2000 r. 41. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va041323-00#Text> [in Ukrainian].
 14. Plavych, V. P., Plavych, S. V.(2013). Zasadnychi pryncypy pravotvorchoyi diyalnosti yak osnova yiyi efektyvnosti. *Almanah prava. Svoboda, rivnist ta gidnist osoby v pravovij teoriyi ta yurydychnij praktyci—Almanac of Law. Freedom, equality and dignity of the person in legal theory and legal practice. Vypusk 4.* Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koreczkogo NAN Ukrayiny. 83–87 [in Ukrainian].
 15. Pogrebnyak, N. S. (2016). Ekspertyza u sferi zakonotvorchosti: na prykladi diyalnosti Aparatu Verhovnoyi Rady Ukrainy (teoretychnyj aspekt). *Derzhavne budivnyctvo ta misceve samovryaduvannya—State building and local self-government. Vyp. 31,* 39–51 [in Ukrainian].
 16. Cudilovskaya, N. V. (2017). Sostoyanie metodologii provedeniya lingvisticheskoy ekspertizy normativnyh pravovyh aktov v nekotoryh stranah postsovetskogo prostranstva. *Proceedings of the Conference «Yazyk i pravo: aktual'nye problemy vzaimodejstviya».* URL: <http://www.ling-expert.ru/conference/langlaw7/sudilovskaya.html> [in Russian].
 17. Cippelius, R. (2003). Yurydychna metodologiya. Navchalnyj posibnyk. Chernivci: Ruta [in Ukrainian].
 18. Yurydychna texnika (2017). *Velyka ukrayinska yurydychna encyklopediya u 20 t. T. 3 : Zagalna teoriya prava* / O. V. Petryshy'n (vidp. red.) ta in. Kharkiv: Pravo, 899 [in Ukrainian].

19. Yurkevych, O. M. (2019). Kompleksnyi kharakter logiky v iurydychnii metodologii. *Visnyk Natsionalnogo iurydychnogo universytetu imeni Yaroslava Mudrogo—Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Seriya: Filosofiya. I (40), 39–49* [in Ukrainian].
20. Yurkevych, O. M. (2019). Logichni aspekty yurydychnoyi germeneytyky. *Visnyk Nacionalnogo yurydychnogo universytetu imeni Yaroslava Mudrogo—Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Seriya: Filosofiya. 3(42), 34–44* [in Ukrainian].
21. Yurchuk, O. F. (1999). Ekspertnyj lingvistychnyj analiz yak element normotvorchoyi diyalnosti (na materialii normatyvno-pravovykh aktiv Ukrainy ta Avtonomnoyi Respubliki Krym). *Visnyk universytetu vnutrishnix sprav—Bulletin of the University of Internal Affairs. 7(1), 159–162*. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=VKhnuvs_1999_7%281%29_29 [in Ukrainian].
22. Yaslyk, V. I., Gatala, I. Yu. (2021). Pravovi fikciyi v zakonodavstvi: teoretyko-prykladnyj aspekt. *Yurydychnyj naukuovyy elektronnyj zhurnal—Legal scientific electronic journal. 11, 834–837*. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2021/214.pdf [in Ukrainian].

Юркевич Елена Николаевна, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

О НЕОБХОДИМОСТИ ЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В ЗАКОНОДАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ (НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ)

В статье рассматривается проблема усовершенствования законодательного процесса, его демократизации и рационализации. Предлагается введение в законодательную экспертологическую практику логической экспертизы. Исследуется методологический арсенал логического знания и юридической логики для привлечения к научно-методологическим основам логической экспертизы законопроектов. Проводится более четкое разграничение сфер лингвистической и логической экспертиз.

Ключевые слова: законодательный процесс, юридическая техника, логическая экспертиза, принцип логичности, логический метод, логическое моделирование, логическое толкование.

Yurkevych Olena Mykolaivna, Doctor of Philosophy, Professor,
Professor of the Department of Philosophy
of the Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

ON THE NEED FOR LOGICAL EXPERTISE IN THE LEGISLATIVE PROCESS (SCIENTIFIC AND THEORETICAL RATIONALE)

Problem setting. *The article deals with the problem of improving the legislative process, its democratization and rationalization. An introduction to the legislative expert practice of logical expertise is proposed. The methodological arsenal of logical knowledge and legal logic is being explored to bring the logical examination of draft laws to the scientific and methodological foundations. A clearer distinction is made between the spheres of linguistic and logical expertise.*

Keywords: *legislative process, legal technique, logical expertise, logic principle, logical method, logical modeling, logical interpretation.*

Павленко Жанна, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна
e-mail: zhannapavlenko4@gmail.com
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-6408-4299>

Антонов Артур, студент господарсько-правового факультету,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна
e-mail: a.o.antonov@nlu.edu.ua
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-2506-388X>

«ГІБРИДНА ВІЙНА»: АНАЛІЗ ВИЗНАЧЕНЬ ПОНЯТТЯ

В статті проаналізовані суттєві ознаки поняття «гібридна війна», серед яких окремо виділено матеріальний та інформаційний компоненти; названі елементи даного класу. Обґрунтовано, що конструювання даного поняття має практичне значення, оскільки від цього залежить те, як держава сприймає гібридні загрози і як реагує на них.

Ключові слова: інформаційна війна, кібервійна, гібридна війна, гібридні загрози, інформаційне суспільство.

Постановка проблеми. Сьогодні людство стоїть перед викликом конфліктів нового типу, для яких все частіше використовують поняття «гібридна війна», а також поняття асиметрична, неконвенційна, нелінійна, сіра війна, війна нового покоління, четвертого та п'ятого поколінь тощо, при яких розмиваються грані між війною та миром і використовуються інструменти, які традиційно не є частиною воєнних дій.

Оскільки логічні характеристики поняття «гібридна війна» ще остаточно не визначено, а достаток термінології відображає, зокрема, проблеми, з якими зіштовхуються аналітики при класифікації складних збройних конфліктів сучасного світу, то визначення змісту й обсягу поняття «гібридна війна» може задати рамки того, як держави сприймають і як реагують на гібридні загрози, а також які державні відомства беруть участь у протидії їм. Тому розв'язання цієї проблеми є актуальним і має не лише теоретичний сенс.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє констатувати, що наукові доробки стосовно означеної проблематики здійснюються здебільшого в межах воєнних та політичних наук, хоча ці дослідження вимагають у першу чергу глибокого й ретельного філософського, зокрема логіко-методологічного, осмислення з метою конструювання поняття «гібридна війна».

Варто зазначити, що після початку російської агресії проти України у 2014 р. в світі експонентно зростає кількість досліджень, присвячених проблематиці гібридних війн як у працях зарубіжних вчених, так і вітчизняних науковців. Важливі дослідження в цій царині були зроблені в роботах М. Айшервуда [17], Р. Аркоса [12], М. Джонса [18], Пінненіємі К. [22], Сміта Х. [12], Дж. Уізера [24], Ф. Хоффмана [16] та ін. До вітчизняних вчених, які займаються вивченням феномену інформаційної та гібридної війни, належать В. Горбулін [7], Ю. Даник [2], Є. Магда [3, 4], Т. Малярчук [2], Г. Почепцов [5], А. Сиротенко [1], Г. Яворська [10] та ін.

Формулювання цілей. Складні виклики, що постали перед нашим суспільством, потребують подальшого ретельного дослідження, тому метою цієї статті є осмислення результатів дискусій, які точилися навколо цієї теми останнім часом задля уточнення змісту, який вкладають у поняття гібридної війни науковці та політичні аналітики та з'ясування обсягу даного поняття для конструювання визначення, оскільки від цього залежить, як держава сприймає гібридні загрози і як реагує на них.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що для того, щоб сконструювати поняття, необхідно визначити його дві логічні характеристики: зміст, який складає сукупність суттєвих ознак поняття, та обсяг, що є множиною (класом) предметів, кожен з яких є носієм ознак, що складають зміст поняття. Треба визнати, що поняття «гібридна війна» відсутнє в будь-яких офіційних міжнародно-правових документах. Цей термін не має усталеного визначення, а концепція «гібридного» типу війни (hybrid warfare) не є офіційною. Натомість, як зазначають Р. Аркос і Х. Сміт у статті «Цифровий зв'язок і гібридні загрози», концепція «гібридних загроз» (Hybrid Threats) увійшла в офіційні документи та стратегії безпеки багатьох держав. І ЄС, і НАТО вжили серйозних заходів для протидії діяльності, пов'язаної з гібридними загрозами [12]. На початку XXI ст. термін «гібридна війна» почали використовувати в документах з безпеки США і Великої Британії. На думку А. Аббасі, «підходи, які називаються гібридною, 4-м поколінням, 5-м поколінням, нетрадиційною, асиметричною та кібервійною, набувають популярності» [11, с. 1].

Неможливо зрозуміти поняття «гібридна війна» без його родового поняття – «війна», суттєвими ознаками якого вважається організована збройна боротьба між державами, суспільними класами тощо; конфлікт, що здійснюється силою

зброї, як між країнами, так і між сторонами всередині країни; період збройної ворожнечі або активних військових операцій, що здійснюються наземним, морським або повітряним шляхом. Г. Яворська вказує родовим до поняття «гібридна війна» поняття «збройний конфлікт» та розкриває у визначенні обсяг останнього: «Сучасні війни експерти розглядають як різновид ширшого поняття – «збройний конфлікт» (armed conflict), яке передбачає дві обов'язкові складові частини – наявність організованих озброєних контингентів та залученість до бойових дій певної інтенсивності. З цього визначення випливає, що війну трактують як насамперед фізичний, матеріальний феномен – це зброя (танки, літаки, ракети, кораблі тощо), її застосування, нанесення ударів, захисні дії, руйнування об'єктів» [10, с. 42]. Проте Є. Магда дає сучасне бачення цього явища: «...війна – це не лише безпосередньо бойові дії, але і конкуренція економік, способів життя і мислення правителів, змагання систем державного управління, сутичка потенціалів і протистояння ідеологій» [3, с. 12].

Hybrid – поєднання різнорідних елементів у цілісному фізичному об'єкті, явищі або дії. Як зазначають К. Пінненіємі та М. Йокела: «У сучасній західній мові гібридний префікс має різні значення. Найчастіше він використовується для опису зростаючої непередбачуваності та різноманітності загроз для націй» [22]. Warfare – похідне від war (війна, стан та ситуація воєнного конфлікту) і означає «сукупність засобів та особливостей ведення війни». А термін «hybrid warfare» буквально означає «гібридні засоби ведення війни». Ф. Хоффман, колишній офіцер морської піхоти, науковий співробітник Міністерства оборони США, у своїй статті «Гібридна війна та її виклики» зазначає: «Те, що раніше можна було розкласти по полицях – це тероризм, а це звичайна війна, це кримінал, а це партизанська війна, – сьогодні змішалось... Цей конструкт найчастіше називають «гібридною війною», у якій противники використовують різне, найчастіше унікальне поєднання гібридних загроз і тактик, націлених на вразливість держави... Гібридна війна – це набагато більше, ніж просто конфлікт між державами або іншими збройними групами. Це використання різних гібридних форм конфлікту» [16]. Професор Дж. Уізер, відставний британський офіцер і колишній дослідник історії воєнних дій, який викладав, зокрема, в Академії ФБР, Школі НАТО, Женевському центрі політики безпеки та в різних штабних коледжах та військових університетах у Європі та Євразії дисципліни, що пов'язані з безпекою, тероризмом, способами ведення воєнних дій, у роботі «Сенс гібридної війни» слушно зазначив: «Гібридні методи ведення війни не змінюють сутність війни. Насильство залишається основою гібридної війни, як і за будь-якої іншої форми війни, і їх мета та сама, як і за будь-якого іншого акту війни, а саме використовувати загрозу застосування або застосування організованого насильства для отримання фізичних або психологічних переваг перед противником» [24, с. 89].

Проте гібридна війна – це далеко не лише використання різних засобів і форм воєнного конфлікту. М. Айшервуд в монографії «Повітряна міць для гібридної війни» зазначає, що ця війна стирає розбіжності між суто конвенційною та типовою нерегулярною війною, зробивши акцент на тому, що «гібридний противник» може розчинятися серед цивільного населення, діяти з позицій «електронних схованок» у глобальному телекомунікаційному просторі [17]. Отже, ми переходимо від військової до інформаційної складової гібридної війни.

Автори колективної монографії «Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України» тлумачать це поняття таким чином: «“гібридна війна” передбачає досягнення цілей завдяки застосуванню інформаційних, електронних, кібернетичних операцій у поєднанні з діями збройних сил, спеціальних служб та економічним тиском» [1, с. 12]. Д. Євстаф'єв та А. Манойло вважають гібридну війну продовженням розвитку технології інформаційної війни та психологічних операцій, хоча сам термін «інформаційна війна», на їх думку, протягом багатьох десятиліть не сприймався серйозно, доки військові США в 1988 р. не внесли термін «психологічна операція» до польового уставу Армії США.

Д. Євстаф'єв та А. Манойло визначили ознаки сучасної інформаційної війни як внутрішньо суперечливі: вони одночасно територіально локалізовані і територіально необмежені, а головне – можуть легко доповнити іншими інструментами впливу, спрямованими на піддрив внутрішньої стійкості соціально-політичної системи країни [19]. Також ці автори сформулювали важливу базову констатацію: «Поза системою інформаційних маніпуляцій та інформаційного впливу на потенційного противника реалізація потенціалу гібридних війн неможлива. Гібридні війни можуть здійснюватися при мінімізації прямого силового впливу, але не можуть здійснюватися без інформаційного впливу» [19].

К. Демчак вважає, що «кіберконфлікт, кібервійна, російська «гібридна війна» і навіть китайські «війни в умовах інформатизації» – усі вони відображають реальність, що виникає з конфлікту між державами в глибоко кібернетичному, незахідному світі» [15]. Г. Почепцов у своїй статті «Гібридна війна: інформаційна складова» зазначає: «Гібридна війна розгорнута на усіх можливих напрямках. Це не лише інформаційна війна, а й одночасно й економічна, репутаційна, смислова, людська. На неї повинні працювати всі, хто має вплив на населення: актори, співаки, письменники, режисери. Військові дії задають лише фон для більш масштабної війни в людському розумінні» [5]. Автор цієї роботи виокремлює елементи ведення гібридної війни, наприклад, купівля медіа, підтримка політичних партій, розвідувальне проникнення в європейські структури, встановлення зв'язків між релігійними інститу-

ціями, використання нерозв'язаних етнічних конфліктів тощо. На основі цього Г. Почепцов робить такий висновок: «Гібридна війна буде надавати перевагу тому, хто вміє працювати з масовою свідомістю. Сторона, що атакує, повинна доводити справедливість своїх дій як власному народові, так народу, на який націлена атака. А для атакованої сторони досить важко давати відповідь такій неоголошеній війні. Гібридна війна стала здобутком нового часу саме тому, що багато потрібних для неї завдань можна виконати за рахунок інформаційного компоненту. Чим сильнішим стає розвиток інформаційного компоненту, тим легшим буде виконання цих завдань» [5]. О. Мелих та А. Корбут у своїй статті [20], проаналізувавши сегменти медіапростору, надають комплексний аналіз того, як розважальні медіа можуть підірвати стійкість і безпеку країни в умовах гібридної війни на прикладі України, з метою продемонструвати роль розважальних ЗМІ у стійкості країн і як вони використовуються в контексті гібридної війни. Авторки стверджують, що «це підриває стійкість країн і ставить під загрозу їхню національну безпеку, особливо в контексті гібридної війни», адже «інформація має великий вплив на стійкість країн і на їх здатність протистояти зовнішньому впливу на внутрішню політику» [20, с. 25–27]. Г. Яворська зазначає: «Гібридний конфлікт не обмежується медійною сферою, а виходить за її межі. Крім паперових, електронних та інтернет-медіа він охоплює широкий спектр соціальної комунікації, починаючи від приватних розмов на теми тих або інших різновидів протистояння і закінчуючи перемовинами дипломатів, які намагаються віднайти дипломатичне розв'язання конфлікту» [10, с. 44]. У свою чергу, Є. Магда дане поняття визначає як «сукупність заздалегідь підготовлених і оперативно реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного, інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей» [4, с. 8].

Дж. Уізер використовує історичний метод для виокремлення видової ознаки поняття «гібридна війна», як паралельне використання конвенційних і нерегулярних сил в одній і тій же військовій кампанії. Він зазначає, що історичний підхід доводить, що гібридні війни не є чимось принципово новим, а сягають далеко в минуле, ще до часів Пелопоннеської війни. Автор пише: «Нерегулярні бійці довели, що можуть стати прокляттям для численних конвенційних збройних сил. Такі величезні армії, як Велика армія Наполеона і Вермахт Гітлера, важко боролися з нерегулярними бійцями, які розуміли і використовували місцевий людський і географічний ландшафт і нападали на вразливі бази постачання та лінії комунікацій. Згодом партизанські операції починали істотно впливати на ширші конвенційні військові кампанії, частиною яких вони були. Нещодавні антиповстанські кампанії в Іраку та Афганістані вкотре показали, наскільки важко перемогти переконаних нерегулярних бійців без порушення людських прав місцевого населення, тим са-

мим підриваючи внутрішню та міжнародну громадську підтримку кампанії» [24, с. 85–86].

Відомо, що зміст поняття задає його обсяг – елементи відповідного класу, кожен з яких є носієм суттєвих ознак даного поняття. Вразливість держави перед гібридними загрозами підвищують переважні етнонаціоналістичні проблеми, релігійна радикалізація, політична нестабільність та соціально-економічні проблеми [11, с. 1]. Ці ознаки підсилюють висновок більшості аналітиків стосовно індивідів класу «гібридна війна». До цього класу відноситься, зокрема, Друга ліванська війна (2006 р.) [16, с. 37], триваючий конфлікт у Сирії з точки зору його природи, використовуваних методів та учасників [18, с. 54], конфлікт між Пакистаном та Індією [11, с. 54].

Дж. Уізер відзначає, що сучасні гібридні війни відрізняються також комбінуванням конвенційних та нерегулярних методів війни: «Під час війни з Грузією у 2008 році Росія, наприклад, використала поєднання регулярних збройних сил, південноосетинських та абхазьких міліцій та російських сил особливого призначення (СОП), які діють під прикриттям способу «місцевої оборони» [24]. Дослідження вітчизняних науковців показують, що це явище притаманне й Україні, й не лише в сучасних умовах. Так, М. Тараненко в своєму дослідженні [9] це наочно демонструє стосовно здійснювання політичних маневрів щодо створення радянських республік більшовицьким керівництвом ще на початку ХХ ст. Також автор порівнює прояви гібридної війни, які були в минулому та стосувалися дещо інших держав, із сучасною картиною, яка притаманна Україні. Наприклад, коли Радянський Союз намагався знищити суверенітет Фінляндії в 1939 р., керівництво СРСР створювало в Москві «тимчасовий народний уряд» з метою перетворення Фінляндії на частину Радянського Союзу, хоча народний комісар закордонних справ СРСР Молотов заперечував сам факт війни проти Фінляндії та стверджував, що Радянський Союз лише надає допомогу уряду Фінляндської демократичної республіки. Тут можна провести паралель сучасної політики РФ щодо України з форматом утворення квазіреспублік «ЛНР» і «ДНР».

Г. Яворська пише: «Поняття гібридної війни виявилось теоретично й практично найбільш придатним для визначення характеру російської агресії проти України» [10, с. 41]. Можна стверджувати, що на сучасному етапі точиться справжня гібридна війна з усіма її проявами між Україною та Російською Федерацією, яка не лише є агресором у цій війні, а й є найбільшою загрозою стабільності та демократії політичних інститутів на пострадянському просторі та в західних країнах: «Кремль використовує всі можливі засоби гібридної експансії, щоб дискредитувати та підірвати демократичні цінності західного суспільства. Зокрема, це пропаганда, яка дозволяє сильно маніпулювати громадською думкою та дестабілізувати громадянське суспільство, спонука-

ючи громадян сумніватися у правдивості чи неупередженості новин, які вони отримують із державних інформаційних джерел. Значну загрозу становлять політичні кібератаки, які російські спецслужби використовують для тиску чи фальсифікації виборів у низці західних країн, а також фінансова та пропагандистська підтримка політичних партій, лояльних до Кремля», - зазначають автори дослідження [23, с. 32].

Дж. Уїзер значну увагу приділяє російським методам введення війни, серед яких називає не лише традиційне поєднання конвенційних і нерегулярних бойових операцій, але й підтримку і заступництво політичних протестів, економічний примус, кібероперації та, зокрема, інтенсивну дезінформаційну кампанію [24]. На його думку, багато з методів, які Росія застосувала в Україні, сягають радянської доби та використання маскування, або військової дезінформації, які були ефективно використані радянськими силами під час Другої світової війни та у проксі конфліктах під час Холодної війни. Що стосується методів ХХІ ст., то розвиток інформаційних технологій дозволив російському керівництву у широкому масштабі використовувати мультимедійну пропаганду та дезінформацію, що призвело до ведення Росією широкої «інформаційної війни» як проти України, так і проти Заходу, тому стратеги повинні вирішувати, як найкраще впоратися з методами, які застосовує противник. Г. Яворська приділила увагу перспективам такої війни: «Фактор перспективи у цій гібридній війні спрацьовує таким чином, що агресор намагається ідентифікувати себе як миротворця, приписуючи об'єктові нападу роль нападника. Стратегічні партнери України виявляються чутливими до цих інтерпретацій через відсилки до миру як абсолютної цінності. Їхні національні інтереси полягають у зацікавленості в найшвидшому завершенні конфлікту, ліквідації гарячої точки в Європі, на кордонах ЄС та на східному та південно-східному флангах НАТО» [10, с. 44]. І як слушно зазначила авторка: «Для України питання перемоги є життєво важливим, проте єдиної зрозумілої формули нині у нас нема» [10, с. 46]. Можна стверджувати, що для України це питання життя та смерті, адже триваюча гібридна українська війна між проросійськими сепаратистами та урядом на Донбасі, продуктивному ядрі України, завдала серйозних наслідків для країни. Ю. Блуц і М. Валенте в своєму дослідженні [13], використовуючи панельні дані між країнами за період 1995–2017 рр., оцінили наслідки впливу війни на Донбасі на ВВП України. Авторки зазначають, що війна на Донбасі призвела до значного занепаду економіки України, а саме: «ВВП України на душу населення, втрачений унаслідок війни, становить у середньому 15,1% за 2013–2017 роки. Окремий аналіз для постраждалих регіонів Донецької та Луганської вказує на середній причинно-наслідковий ефект у 47% за 2013–2016 роки». І у висновку авторки пишуть наступне: «Слід

оцінити, як витрати змінюються з часом, зокрема, чи збільшуються масштаби очікуваних руйнівних наслідків, оскільки більше робочої сили та інвестицій тікає з держави. Ці знання мають вирішальне значення для пом'якшення згубних наслідків конфлікту та ефективнішого надання цільової допомоги та інвестицій» [13]. М. Осійчук та О. Шепотило в результаті дослідження виявили, що російсько-українська гібридна війна негативно впливає на сфери добробуту жителів обох країн, переважно через погіршення фінансового самопочуття [21]. Проте автори зазначають наступне: «Однак тривалість ефекту різна. У Росії він переважно зник після першого року конфлікту, коли розглядався повномасштабний конфлікт між Росією та Україною як можливість, тоді як в Україні вона залишалася значною протягом усього періоду». Окрім того, на думку авторів, гібридна війна негативно впливає як на фізичне, так і на психічне здоров'я жителів обох країн – сторін конфлікту [21].

Багато дослідників намагаються знайти рецепт перемоги України у гібридній війні проти Росії. Доктор Д. ван Пьювельде, асистент-професор з дослідження проблем безпеки та помічник керівника з наукової роботи в Національному інституті проблем безпеки, рекомендує забути про все «гібридне» і зосередитися на специфіці та взаємопов'язаності загроз, що стоять перед ними, адже ведення бойових дій, чи то в давні часи, чи в сучасну епоху, чи вони гібридні чи ні, – це завжди складна справа, і навряд чи можна вмістити це в один прикметник [6]. К. Пінненіємі та М. Йокела також звертають увагу на те, що гібридний вплив є специфічним явищем, а «встановлення “стандартної” моделі гібридної війни є складним і майже нелогічним. Очевидно, є спокуса пояснити будь-які складні та незрозумілі питання як гібриди» [22]. Проте Г. Яворська дещо іншої думки: «Для опору та стримування агресора Україні разом з її міжнародними партнерами необхідно мати чітке розуміння природи й характеру цього конфлікту» [10, с. 41]. Одні дослідники наполягають на цілісному державному чи комплексному підході, що включає координацію та спрямування всіх ефективних інструментів державної сили [24, с. 100] і наголошують на формуванні моделі системи національної безпеки та оборони [7, с. 488]; інші вважають, що пріоритетним напрямком оборонної реформи є модернізація системи управління сектором безпеки та оборони з метою приведення його у відповідність до сучасних військових конфліктів, досягнення оперативної сумісності сил оборони України, системного переходу на стандарти НАТО (STANAG) в організації, озброєнні та підготовці військ (сил), а також у системі оперативного прийняття рішень» [14, с. 158–159]; треті роблять акцент на необхідності розгляду та врахування не лише суто військових аспектів, а й політичних, соціокультурних, техніко-економічних та геополітичних фреймів військового конфлікту [4, с. 13]; четверті бачать

необхідність у реорганізації менеджменту та захисту проти м'яких і військових способів впливу, використанні передових технологічних систем та наданні найвищого пріоритету освіті та науці як інструментам створення технологічно інтенсивних засобів воєнних дій, застосовуючи новаторські технології управління та сприяючи швидкій та переконливій перемозі у нинішніх та майбутніх військових конфліктах [2, с. 26]; п'яті підкреслюють, що своєчасна, прозора та надійна інформація має бути пріоритетом уряду під час конфлікту, а також уряд повинен розвивати програми профілактичних заходів, що допоможе запобігти довгостроковій перспективі впливу конфлікту на здоров'я [21, с. 25]; деякі дослідники бачать можливий рецепт перемоги в пошуку інших політичних і дипломатичних важелів тиску на агресора; посиленні кадрового потенціалу української дипломатії; більшій активності та наполегливості в питаннях введення миротворчого контингенту ООН чи місії ОБСЄ; практичному доведенні послідовності й наполегливості у проведенні демократичних реформ; безкомпромісній боротьбі з корупцією; проведенні активної і наступальної контрпропагандистської роботи; збереженні єдності національної ідеї [9, с. 198–199]. Проте варто звернути увагу і на те, які шляхи до перемоги у гібридній війні зображують автори, які розглядають дане явище і в інших країнах. Наприклад, А. Аббасі, який аналізував гібридну війну, що ведеться проти Пакистану, зробив у своєму дослідженні акцент на стратегіях управління сприйняттям і у висновку зазначив наступне: «...управління сприйняттям є тонким мистецтвом, яке вимагає ретельного планування і може бути успішним лише тоді, коли ефективно усуваються бар'єри культури, процвітаючі точки зору, релігійні натхнення та історично існуючі наративи» [11, с. 24]. Проте варто дослухатися і до слів Г. Яворської: «Сторона, що перемогла, декларує закінчення війни, а протилежна сторона визнає себе переможеною. Але цей сценарій в умовах гібридної війни є майже неймовірним. Агресор, який не визнає свою роль як учасника конфлікту і репрезентує себе як миротворця, не передбачає для себе, відповідно, будь-якого визнання поразки. Ще складніше говорити про зміст перемоги й поразки в умовах, коли час і форми завершення гібридного конфлікту залишаються невизначеними... Специфіка гібридної війни потребує створення власного переконливого розуміння змісту перемоги над ворогом» [10, с. 46].

Ситуації на кордонах Білорусі з Польщею, Литвою та Латвією також можна віднести до класу «гібридна війна», оскільки цьому явищу притаманні всі ознаки поняття «гібридна війна»: дії – підготовлені заздалегідь, реалізовані оперативно, носять як військовий, так і дипломатичний, і економічний, і інформаційний характер, і всі вони спрямовані на досягнення стратегічно-політичних цілей. На думку проф. Б. Соколова: «Білоруський диктатор веде “гібридну війну” проти Євросоюзу, спочатку завівши літа-

ками біженців із Близького Сходу до Білорусі, а потім під конвоєм білоруських силовиків направляє їх до кордонів країни з Польщею, Литвою і Латвією» [8].

Висновки. Аналіз низки визначень поняття «гібридна війна» дає змогу виділити родову ознаку та з'ясувати відповідні видові ознаки даного поняття, зокрема, матеріальний та інформаційний компоненти, завдяки чому уникнути як помилки широкого визначення, яке стає надто всеосяжним для практичного використання політиками, так і помилки вузького визначення, що загрожує неусвідомленням політиками значення багатьох нетрадиційних технологій, що використовуються супротивником, як доповнення до застосування військової сили та усвідомити індивіди даного класу.

Родовою ознакою поняття «гібридна війна», як і при будь-якій іншій формі ведення війни, є конфлікт, пов'язаний із використанням організованого насильства чи загрозою його застосування з метою отримання фізичних чи психологічних переваг перед противником, а специфічними видовими ознаками даного поняття є спеціальні методи і форми, які використовуються для досягнення цілі; розмивання грані між війною та миром; учасники конфлікту та інструменти, які традиційно не є частиною воєнних дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України : монографія / за заг. ред. А. М. Сиротенка. Київ : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2020. 176 с.
2. Даник Ю., Малярчук Т., Бриггс Ч. Гибридная Война: Хай-Тек, Информационные и Кибер Конфликты. *Connections: QI*. 2017. № 16. С. 5–27. URL: <http://connections-cj.org/ru/article/gibridnaya-voyna-hay-tek-informacionnye-i-kiber-konflikty> (дата звернення: 27.01.2022).
3. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 304 с.
4. Магда Є. Гібридна війна: сутність та структура феномену. *International relations, part «Political sciences»*. 2014. №4. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2489/2220 (дата звернення: 27.01.2022).
5. Почепцов Г. Гібридна війна: інформаційна складова. *Media Sapiens*. 2015. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna_viyна_informatsiyна_skladova/ (дата звернення: 27.01.2022).
6. Пьювельде Д. Гибридная война – существует ли она вообще? *NATO Review*. 2015. URL: <https://www.nato.int/docu/review/ru/articles/2015/05/07/gibridnaya-vojna-sushchestvuet-li-ona-voobshche/index.html> (дата звернення: 27.01.2022).
7. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / Безсмертний Р. П. та ін. ; за ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.
8. Соколов Б. Гібридна війна в дії. *День*. 11 листопада 2021. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/gibrydna-viyна-v-diyi> (дата звернення: 27.01.2022).

9. Тараненко М. Гібридна війна в Україні: історія та сучасність. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2016. Вип. 3/4 (31/32). С. 190–200. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/25058/1/VPSP2016-3-4_190-200.pdf (дата звернення: 27.01.2022).
10. Яворська Г. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Strategic priorities*. 2016. № 4 (41). С. 41–48. URL: <http://ippi.org.ua/sites/default/files/yavorskaya.pdf> (дата звернення: 27.01.2022).
11. Abbasi A. Hybrid War Threats and Essence of Perception Management: Challenges for Pakistan. *IPRI JOURNAL*. 2020. XX (2). P. 1–24. URL: <https://doi.org/10.31945/ippij.200201> (Last accessed: 27.01.2022).
12. Arcos, R. & Smith, H. (2021). Digital Communication and Hybrid Threats. Presentation. *Icono*. 14, 19 (1). P. 1–14. URL: <https://icono14.net/ojs/index.php/icono14/article/download/1662/1796?inline=1> (Last accessed: 27.01.2022).
13. Bluszcz J, Valente M. The Economic Costs of Hybrid Wars: The Case of Ukraine. *Defence and peace economics*. 07.2020. P. 1–25. URL: <https://doi.org/10.1080/10242694.2020.1791616> (Last accessed: 12.12.2021).
14. Bratko A., Zaharchuk D., Zolka V. Hybrid warfare – a threat to the national security of the state. *Revista de Estudios en Seguridad Internacional*. 2021. Vol. 7, № 1. P. 147–160. URL: <http://www.seguridadinternacional.es/revista/> (Last accessed: 12.12.2021).
15. Demchak C. Cybered conflict, hybrid war, and informatization wars. *Routledge Handbook of International Cybersecurity*. 2020. URL: <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9781351038904-5> (Last accessed: 27.01.2022).
16. Hoffman F. Hybrid Warfare and Challenges. *JFQ*. 2009. Vol. 52. P. 34–39. URL: https://www.academia.edu/22884324/Hybrid_Warfare_and_Challenges (Last accessed: 27.01.2022).
17. Isherwood M. Airpower for Hybrid War. *Air Force Magazine*. 2009. Vol. 92, № 10. URL: <https://www.airforcemag.com/article/1009hybrid/> (Last accessed: 27.01.2022).
18. Jones M., Bachmann S. D. Syria – A Hybrid War Case Study. *Journal of Military and Strategic Studies*. 2021. Vol. 21, Issue 1. P. 33–55. URL: <https://jmss.org/article/view/73754/55220> (Last accessed: 12.12.2021).
19. Manoilo A., Yevstafiev D. Information Wars and Psychological Operations as the Basis for New Generation Hybrid Wars. *Istoriya*. 2021. V. 12. Issue 6 (104). URL: <https://history.jes.su/s207987840016037-9-1/> DOI: 10.18254/S207987840016037-9 (Last accessed: 12.12.2021).
20. Melykh O., Korbut A. Entertainment media in the context of hybrid war in the post-Soviet countries: the case of Ukraine. *Economic Annals-XXI*. 2020. № 182 (3/4). С. 25–33. URL: <https://doi.org/10.21003/ea.V182-03> (Last accessed: 12.12.2021).
21. Osiichuk M., Shepotylo O. Conflict and well-being of civilians: The case of the Russian-Ukrainian hybrid war. *Economic Systems*. 2020. Vol. 44(1). С. 1–31. URL: <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S0939362518303960?token=0DDF783C7BBE1389C530DE9313E26B3E573F0AF042D888DAFF1D39DE6307F94D9BA9C4>

- F4CBED3CAE14A1D40E73ED8B4B&originRegion=e-u-west-1&originCreation=20220126201135 (Last accessed: 27.01.2022).
22. Pynnöniemi K., Jokela M. (2020) Perceptions of hybrid war in Russia: means, targets and objectives identified in the Russian debate. *Cambridge Review of International Affairs*. 2020. Vol. 33, №6. С. 828–845. URL: <https://doi.org/10.1080/09557571.2020.1787949> (Last accessed: 12.12.2021).
23. Tkachuk I., Shynkarenko R., Tokovenko O., Svorak S, Lavoryk A. Hybrid threats and the transformation of the state political institute: a neo-institutional approach. *Journal of interdisciplinary research*. 2021. Special Issue, № 11/01-XVI. URL: http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/110116/papers/A_05.pdf (Last accessed: 12.12.2021).
24. Wither J. K. Making Sense of Hybrid Warfare. *Connections QJ 15*. 2016. №2. P. 73–87. <http://dx.doi.org/10.11610/Connections.15.2.06>. URL: <http://connections-qj.org/article/making-sense-hybrid-warfare> (Last accessed: 27.01.2022).

REFERENCES

1. Syrotenko, A et. al., eds. (2020). Voienni aspekty protydii «hibrydnii» ahresii: dosvid Ukrainy : monohrafiia. Kyiv: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho. [in Ukrainian].
2. Danik, Yu., Malyarchuk, T., Briggs, Ch. (2017). Gibridnaya Vojna: Haj-Tek, Informacionnye i Kiber Konflikty. *Connections: QI, 16, 5–27*. URL: <http://connections-qj.org/ru/article/gibridnaya-voyna-hay-tek-informacionnye-i-kiber-konflikty> [in Russian].
3. Mahda, Ye. (2015). Hibrydna viina: vyzhyty i peremohty. Kharkiv: Vivat. [in Ukrainian].
4. Mahda, Ye. (2014). Hibrydna viina: sutnist ta struktura fenomenu. *International relations, part «Political sciences», 4*. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2489/2220 [in Ukrainian].
5. Pocheptsov, H. (2015). Hibrydna viina: informatsiina skladova. *Media Sapiens*. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna_viyna_informatsiyna_skladova/ [in Ukrainian].
6. P'yuvеl'de, D. (2015). Gibridnaya vojna – sushchestvuet li ona voobshche? *NATO Review*. URL: <http://www.nato.int/docu/review/ru/articles/2015/05/07/gibridnaya-vojna-sushchestvuet-li-ona-voobshche/index.html> [in Russian].
7. Bezsmertnyi, R., et al. (2017). Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front : monohrafiia. In: V. P. Horbulina, ed. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
8. Sokolov, B. (2021). Hibrydna viina v dii. *Den*. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/gibrydna-viyna-v-diyi> [in Ukrainian].
9. Taranenko, M. (2016). Hibrydna viina v Ukraini: istoriia ta suchasnist. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo, Issue 3/4 (31-32), 190–200*. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/25058/1/VPSP2016-3-4_190-200.pdf [in Ukrainian].

10. Iavorska, H. (2016). Hibrydna viina yak dyskursyvnyi konstrukt. *Strategic priorities*, 4 (41), 41–48. URL: <http://ippi.org.ua/sites/default/files/yavorskaya.pdf> [in Ukrainian].
11. Abbasi, A. (2020). Hybrid War Threats and Essence of Perception Management: Challenges for Pakistan. *IPRI journal*, XX (2), 1–24. URL: <https://doi.org/10.31945/iprij.200201>.
12. Arcos, R. & Smith, H. (2021). Digital Communication and Hybrid Threats. Presentation. *Icono*. 14, 19 (1), 1–14. URL: <https://icono14.net/ojs/index.php/icono14/article/download/1662/1796?inline=1>.
13. Bluszcz, J, Valente, M. (2020). The Economic Costs of Hybrid Wars: The Case of Ukraine. *Defence and peace economics*, 07.2020, 1–25. URL: <https://doi.org/10.1080/10242694.2020.1791616>.
14. Bratko, A., Zaharchuk, D., Zolka, V. (2021). Hybrid warfare – a threat to the national security of the state. *Revista de Estudios en Seguridad Internacional*, Vol. 7, (1), 147–160. URL: <http://www.seguridadinternacional.es/revista/>.
15. Demchak, C. (2020). Cybered conflict, hybrid war, and informatization wars. *Routledge Handbook of International Cybersecurity*. URL: <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9781351038904-5>.
16. Hoffman, F. (2009). Hybrid Warfare and Challenges. *JFQ*, Vol. 52, 34–39. URL: https://www.academia.edu/22884324/Hybrid_Warfare_and_Challenges.
17. Isherwood, M. (2009). Airpower for Hybrid War. *Air Force Magazine*, Vol. 92 (10). URL: <https://www.airforcemag.com/article/1009hybrid/>.
18. Jones, M., Bachmann, S. D. (2021). Syria – A Hybrid War Case Study. *Journal of Military and Strategic Studies*, Vol. 21, Issue 1, 33–55. URL: <https://jmss.org/article/view/73754/55220>.
19. Manoilo, A., Yevstafiev, D. (2021). Information Wars and Psychological Operations as the Basis for New Generation Hybrid Wars. *Istoriya*. V. 12, Issue 6 (104). URL: <https://history.jes.su/s207987840016037-9-1/> DOI: 10.18254/S207987840016037-9.
20. Melykh, O., Korbut, A. (2020). Entertainment media in the context of hybrid war in the post-Soviet countries: the case of Ukraine. *Economic Annals-XXI*, 182 (3-4), 25–33. URL: <https://doi.org/10.21003/ea.V182-03>.
21. Osiichuk, M., Shepotylo, O. (2020). Conflict and well-being of civilians: The case of the Russian-Ukrainian hybrid war. *Economic Systems*, Vol. 44 (1), 1–31. URL: <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S0939362518303960?token=0DDF783C7BBE1389C530DE9313E26B3E573F0AF042D888DAFF1D39DE6307F94D9BA9C4F4CBED3CAE14A1D40E73ED8B4B&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220126201135>.
22. Pynnöniemi, K., Jokela, M. (2020). Perceptions of hybrid war in Russia: means, targets and objectives identified in the Russian debate. *Cambridge Review of International Affairs*. Vol. 33 (6), 828–845. URL: <https://doi.org/10.1080/09557571.2020.1787949>.
23. Tkachuk, I., Shynkarenko, R., Tokovenko, O., Svorak, S, Lavoryk, A. (2021). Hybrid threats and the transformation of the state political institute: a neo-institutional approach. *Journal of interdisciplinary research, Special Issue 11/01-XVI*. URL: http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/110116/papers/A_05.pdf.

24. Wither, J. K. (2016). Making Sense of Hybrid Warfare. *Connections QJ*, 15 (2), 73–87. <http://dx.doi.org/10.11610/Connections.15.2.06>. URL: <http://connections-qj.org/article/making-sense-hybrid-warfare>.

Павленко Жанна, кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридический університет
імени Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна

Антонов Артур, студент господарственно-правового факультета,
Національний юридический університет імени Ярослава Мудрого,
г. Харків, Україна

«ГИБРИДНАЯ ВОЙНА»: АНАЛИЗ ОПРЕДЕЛЕНИЙ ПОНЯТИЯ

В статье проанализированы существенные признаки понятия «гибридная война», среди которых отдельно выделены материальный и информационный компоненты; названы элементы данного класса. Обосновано, что конструирование данного понятия имеет практическое значение, поскольку от этого зависит, как государство воспринимает гибридные угрозы и как реагирует на них.

Ключевые слова: информационная война, кибервойна, гибридная война, гибридные угрозы, информационное общество.

Pavlenko Zhanna, PhD in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Antonov Artur, student of the Faculty of Economics and Law Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

«HYBRID WAR»: ANALYSIS OF DEFINITIONS

The article analyzes the essential features of the concept of «hybrid war», among which the material and informational components are separately highlighted; named elements of this class. It is substantiated that the construction of this concept is of practical importance, since it depends on how the state perceives hybrid threats and how it reacts to them.

Keywords: information war, cyber war, hybrid war, hybrid threats, information society.

Невельська-Гордєєва Олена Петрівна, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: neveelena@gmail.com
<https://ORCID ID: 0000-0002-4183-6379>

Карнаушенко Софія Дмитрівна, курсант групи 05-21-01
Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України,
Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна
e-mail: sofya.karnaushenko@gmail.com

ЛОГІЧНА СУТНІСТЬ АБДУКЦІЇ ЯК МЕТОДУ ПОБУДОВИ ВЕРСІЙ

Статтю присвячено дослідженню основних моментів застосування абдукції. Абдукцію Ч. Пірса намагаються трактувати як логічне міркування, яке відповідає за створення пояснювальних гіпотез. Абдукція – пошук окремого фактору, що пояснює причину явища. Процес абдукції складається з трьох етапів: результат – причина – пояснення. Аналіз художніх творів показує, що ряд міркувань, які традиційно розглядалися як дедуктивні, виявляються абдукцією. Абдукція недостатньо застосовується, бо залишається невідомою як фахівцям-практикам, так і науковцям.

Ключові слова: абдукція, метод, умовивід, структура методу, гіпотеза.

Постановка проблеми. Уже з часів античності активно досліджувались методи пошуку істини. Однак абстрактні умогляди античної натурфілософії не ґрунтувалися на реальних спостереженнях, а силлогістична логіка Арістотеля дозволяла робити умовиводи тільки від загальних тверджень до окремих випадків. Тим часом при дослідженні природи доводиться робити умовиводи саме від часткових суджень до загальних. Якраз це стало поштовхом для Френсіса Бекона активізувати розробку індуктивної логіки. Філософ вважав, що силлогістика Арістотеля недостатня для вивчення природи, а саме індуктивна логіка допоможе відкриттю нових істин у природознавстві. На жаль, Ф. Бекон переоцінив значення індуктивної логіки.

У середині ХІХ ст. британський філософ Джон Стюарт Мілль удосконалив припущення Френсіса Бекона, аби використовувати їх для відкриття причин –

них законів. Згодом стало зрозуміло, що за допомогою цього методу можна було встановлювати лише найпростіші причинні закони, які виражають регулярні, емпіричні, спостережувані зв'язки між явищами та їх властивостями. Розкриття ж глибоких внутрішніх зв'язків вимагає звернення до теоретичних понять і сміливих гіпотез. Філософи XIX ст. прийшли до думки, що не існує ніякого логічного шляху переходу від емпіричних фактів до теоретичних законів. Одне, що може слугувати для відкриття таких загальних за формою і глибоких за змістом гіпотез, – це регулярне спостереження, експерименти і практика. Через це у другій половині XIX ст. почалася критика індуктивної моделі наукового відкриття.

У кінці XIX ст. американський філософ Чарльз Сандерс Пірс розробив метод побудови пояснювальних гіпотез – абдукцію. Вчений уважав себе понад усе логіком, але логіка в його розумінні включала чимало з того, що тепер належить до епістемології та філософії науки. З іншого боку, Пірс розглядав логіку як складову частину нової, започаткованої ним, галузі досліджень – семіотики. Як казав Чарльз Сандерс Пірс, його особисте відкриття – це процес формулювання пояснювальних гіпотез, абдукції, тобто зв'язку між поняттями «випадок» і «правило». Також Ч. Пірс думав, що весь всесвіт сповнений знаків, їх представлень і вагомих відношень. Обстоював судження, що думка вимагає часу, а будь-яка думка є знаками або знаковими процесами, такими як процес дослідження. Філософ вважав, що логіка є формальною семіотикою, формальним дослідженням знаків у найширшому сенсі, не тільки штучних, символічних або вигаданих знаків, а й тих, що вказують на щось, наприклад реакцій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значна частина творчої спадщини Чарльза Сандерса Пірса представлена у вигляді неопублікованих за його життя рукописів, інтерес до детального вивчення яких прокинувся ближче до середини XX ст. Логічні дослідження абдукції широко популяризуються останні 20 років: після рафіновано наукових суто теоретичних робіт в академічних монографіях (наприклад, [1]) відомості про абдукцію поступово почали з'являтися у підручниках: спочатку лише як згадка (наприклад, як у [2]), а останніми роками абдукції присвячено повноцінні розділи [3; 4].

У літературі є різноманітні визначення цього поняття, наприклад: абдукція – правдоподібний висновок від часткового до часткового [5, с. 13], але такий хід думок притаманний для аналогії [6]. Деякі філософи розглядають абдукцію як умовивід, що орієнтований на найкраще пояснення [7, с. 5]. Дослідники штучного інтелекту розглядають абдукцію в одному контексті як звернений *modus ponens* умовно-категоричного силогізму, в іншому контексті – як висновок до причини чогось, у ряді випадків – як генерування пояснення для всього, що ми бачимо навколо нас [8, с. 419]. Абдукцію Ч. Пірса

намагаються трактувати як логічне міркування, тобто пізнавальну процедуру, що здійснює створення нових гіпотез; її не можна віднести ні до галузі стратегій, ні до теорії питань та відповідей, її некоректно ототожнювати із самою гіпотезою [7]. Пірс відбиває хід цього умовиводу за допомогою логічної схеми, яку не зовсім уточнює [9].

Формулювання цілей. Мета роботи полягає у висвітленні логічної сутності методу абдукції, з'ясування її особливостей, дослідженні природи її функціонування.

Виклад основного матеріалу. У філософії відомі традиційні теорії, що розкривають природу істини: 1) кореспондентна теорія – істина як відповідність, 2) когерентна теорія – істина як злагода, 3) прагматична теорія – істина як користь [10, с. 20]. Витоки цих трьох теорій істинності можна побачити вже в Арістотеля, який розділив істинність на складові трьох предметних областей аргументації: доказову (сувору відповідність), діалектичну (когерентна взаємопов'язаність суперечливих позицій, що доводить і спростовує), і риторичну (прагматична переконливість) [11, с. 95]. Для всіх трьох теорій абдукція є важливим методом пошуку істини.

Абдукція – пошук окремого фактору, що пояснює причину явища. Ч. Пірс описує абдукцію як силогізм. Наприклад, спостерігається несподіваний факт В, який виникає внаслідок фактору А. Якщо А є істинним, то цілком очікувано, що й В є істинним. Факт В є істиною; з цього робимо висновок, що А є істиною. Вважаємо, що В за умови, що А є істиною – застосуванням абдукції. Це слугує для розуміння успішній діагностики. Крім того, необхідний взаємозв'язок між поняттями «випадок» і «правило», що усвідомлюється під час дослідження [12, с. 364–365].

Наведена схема – це схема зворотної форми умовно-категоричного силогізму. Однак, з точки зору традиційної формальної логіки, застосування зверненого *modus ponens* умовно-категоричного силогізму неприйнятне.

Умовно-категоричний силогізм – це дедуктивний умовивід, у якому один з засновків є судженням умовним, а другий засновок і висновок – категоричними. Цей умовивід має два правильні модуси: ствердний та заперечний. Ствердний модус:

1. Якщо є наявність заборгованості зі сплати аліментів, що сукупно перевищує суму платежів за 6 місяців, то закон встановлює можливість накладання нових обмежень на неплатників аліментів щодо: виїзду за межі України; користування зброєю; полювання; участі у прийнятті рішення про виїзд дитини за кордон.

2. Громадянин Б. має заборгованість зі сплати аліментів, яка перевищує суму платежів за 6 місяців.

Отже, на громадянина Б. за законом встановлена можливість накладання нових обмежень як на неплатника аліментів щодо: виїзду з межі України; користування зброєю; полювання; участі у прийнятті рішення про виїзд дитини за кордон.

Відомо, що умовне судження складається з двох простих: антецедента і консеквента. Наведені силіогізми будуються від ствердження підстави (у другому засновку) до ствердження наслідку (у висновку):

$$\frac{a \rightarrow b, a}{\Rightarrow b}.$$

Така структура умовно-категоричного силіогізму називається стверджуючим модусом, тобто *modus ponens*, тому що він будується від ствердження підстави до ствердження наслідку. Теоретично можна було б уявити, що існують ще три модуси:

$$\frac{a \rightarrow b, b}{\Rightarrow a} \quad \frac{a \rightarrow b, \sim a}{\Rightarrow \sim b} \quad \frac{a \rightarrow b, \sim b}{\Rightarrow \sim a}.$$

Перший з цих модусів будується від ствердження наслідку (у другому засновку) до ствердження підстави (у висновку). Якщо складне судження умовне, а не еквівалентне, то наслідок може впливати з різних підстав – на громадянина Б. за законом встановлена можливість накладання нових обмежень, але це може бути з підстав: несплачений штраф, відкрите кримінальне провадження тощо. Тому цей модус помилковий.

Наступний модус будується від заперечення підстави до заперечення наслідку. В умовному судженні наслідок може впливати з різних підстав, тому заперечення підстави ще не свідчить про те, що наслідок не є реалізованим. Тому і цей модус помилковий.

Останній же, заперечний модус – *modus tollens*, будується від заперечення наслідку до заперечення підстави і є правильним.

В абдукції ми маємо висновок. Цей наслідок може впливати з різних підстав. Завдання абдукції – знайти всі можливі підстави, проаналізувати їх та обрати найадекватнішу підставу даній ситуації.

В умовно-категоричному силіогізмі можлива помилка, яка називається псевдопричинним зв'язком: якщо події слідуєть одна за одною, то може здаватися, що вони пов'язані причинно-наслідковою зв'язкою, хоча це не завжди так. Якщо в першому засновку стоїть еквівалентне судження (подвійна імплікація), то це свідчить на користь того, що тільки з однієї підстави може впливати такий наслідок, і для такого наслідку інших підстав не існує. У цьому разі всі 4 можливі модуси будуть для нього спроможні:

$$\begin{array}{cccc} 1. a \Leftrightarrow b & 1. a \Leftrightarrow b & 1. a \Leftrightarrow b & 1. a \Leftrightarrow b \\ 2. a & 2. b & 2. \text{не } a & 2. \text{не } b \\ \Rightarrow b & \Rightarrow a & \Rightarrow \text{не } b & \Rightarrow \text{не } a. \end{array}$$

Наприклад:

1. Якщо юрист-бакалавр набрав прохідні бали з ЗНО в юридичну магістратуру тоді й тільки тоді він вступає до юридичної магістратури.

2. Юрист-бакалавр набрав прохідні бали з ЗНО в юридичну магістратуру.
=> Отже, юрист-бакалавр вступає до юридичної магістратури.

Ч. Пірс демонструє реалізацію абдукції, індукції та дедукції. Застосування абдукції: результат – ці діти хворіють коронавірусом; правило – усі діти з цього класу хворіють коронавірусом; випадок – ці діти з цього класу.

Застосування індукції: випадок – ці діти з цього класу; результат – ці діти хворіють коронавірусом; правило – усі діти з цього класу хворіють коронавірусом.

Застосування дедукції: правило – усі діти з цього класу хворіють коронавірусом; випадок – ці діти з цього класу; результат – ці діти хворіють коронавірусом.

Чарльз Пірс з'ясовує місце абдукції серед умовиводів: «... дедукція доводить, що щось повинно бути, індукція показує, що щось справді існує, а абдукція просто передбачає, що щось може бути» [9, с. 189]. Умовиводи засно вано на ідеї, яка впливає з гіпотези: абдукція створює або пропонує гіпотези, дедукція відображує розвиток гіпотези, а індукція перевіряє припущення [12, с. 370]. У цьому їх відмінність. Абдукція формує пояснювальні гіпотези, тож це виключно логічна операція, за допомогою якої впливають нові ідеї, бо індукція визначає тільки значення, а дедукція виокремлює наслідки з гіпотези. Абдукція перетворює загальне правило з універсального твердження на одну з подій, на факт, що мав місце бути. Отже, абдукція конкретизує загальне правило.

Метою абдукції є визначення взаємовідносин між «випадком» та «правилом», а тому для абдукції необхідне переформулювання припущень, віднесених до ситуації, та пошук їх у певному контексті. З точки зору Ч. Пірса, дедукція зводиться до застосування загальних правил до окремих випадків, індукція – це виведення правила з випадку та результату, у той час як абдукція має справу з тим, як правило проявляє себе як причину в конкретному випадку.

Справді, абдукція, на відміну від індукції та дедукції, приводить не тільки до можливих висновків, а слугує специфічним пошуком для наукових гіпотез у поясненні наявних фактів [13]. Таким чином, це доводить, що абдукція, коли є цікава обставина, яка пояснюється припущенням, стає випадком певного загального правила, і так підтверджує це правило.

Проблема розвитку науки полягає не у простому накопиченні фактів, а в знаходженні та формуванні загальних і початкових законів, які можуть дедуктивно розвивати приватні й конкретні закономірності, як це демонструють термодинаміка чи теоретична фізика [12]. Кожен науковець спостерігає

інтерсуб'єктивно засвідчені і бажано відтворювані факти, оскільки з великої кількості обґрунтованих прямим спостереженням суджень про властивості одиночних об'єктів і феноменів приходиться до висновку про загальні властивості. Так і з'являються наукові дослідження, теорії та відкриття.

Узагалі задачі, які стосуються логіки, визначають у Ч. Пірса не тільки предмет його вивчення, а ще й дають особливе місце в класифікації науки, яке представлене у схемі: математика – філософія – феноменологія – нормативні науки – метафізика [12]. Ч. Пірс справедливо зауважує, що логіка покликається займатися структурами, які відображають стан речей у світі, мати справу з істинністю явищ. Вивченням реальності займається не логіка, а саме філософські науки. У роботах Чарльза Пірса було продемонстровано, що перед логікою постають завдання надання алгоритмів та обґрунтування нового знання у спеціальних науках. Через це пошук схем вираження стає головною метою логіки Пірса. Він стверджує, що схеми приросту знання не можуть бути суто дедуктивними.

«Абдукція, – пише Пірс, – завжди починається з фактів, а не з будь-якої конкретної теорії, але спонуканням до застосування абдукції має слугувати почуття, що певні аномальні факти необхідно пояснити теорією» [9, с. 192]. Ч. Пірс наполягав на тому, що гіпотезу повинно бути сформульовано в питальній формі та мати екстремальну перевірку. Абдукція відповідає за народження гіпотези і включає в себе дві стадії: зародження пояснювальних гіпотез та вибір однієї з них для перспективного пояснення даного явища. Головна риса абдукції – її ризикованість, тому що дослідник самостійно на свій розсуд вибирає із ряду припущень одне адекватніше. А для цього вибору необхідна наявність «дослідницького чуття». Як знання шахових правил не забезпечує майстерність шахіста, так і знання логічних правил не забезпечує ефективного мислення дослідника. Таким чином, абдукція наближається до евристичних методів міркування.

А. С. Боброва акцентує увагу на схожості форми абдукції з теорією питань та відповідей [5]. Вона встановила, що подібність абдукції до теорії питань та відповідей має зовнішній епістемологічний характер: переслідування аналогічних цілей (задоволення нашої потреби в інформації, у якій ми зацікавлені) [5]. За поверхневою подібністю лежать глибинні відмінності у способі досягнення мети: питання покликані роз'яснювати певні моменти шляхом надання інформації, а абдукція відображає хід формування гіпотези для раніше не з'ясованих фактів). Така різниця підкреслюється і їх логічними схемами.

Відомо, що *modus ponens* має таку структуру: якщо A – істинне й $A \rightarrow B$, то і B – істинне.

1. $A \rightarrow B$.
2. A – істинне.
3. Отже, B – істинне.

Обернення цього модусу виглядає так: $A \leftarrow B$, B – істинне, отже, істинність A ймовірна. Ця ж схема від факту до вірогідної його причини:

1. Спостерігається деяке явище P.
2. P можна пояснити можливими причинами H_1 , або H_2 , або H_3 , ... або H_n ,
3. З усіх наведених можливих причин H_1 , або H_2 , або H_3 , ... або H_n , найбільш вірогідною є H_1 .

Отже, є підстава думати, що H_1 є причиною явища P.

Таким чином, процес абдукції складається з трьох етапів: результат – причина – пояснення. Звідси визначення: абдукція – це логічна операція, за допомогою якої вводиться нова ідея; H_1 є причиною явища P, тобто йдемо від істинності наслідку до істинності пояснюючої його причини [8, с. 420].

Оскільки Ч. Пірс наполягає на тому, що абдукція є процесом формулювання пояснювальної гіпотези, він приділяє багато уваги саме визначенню терміна «пояснювальна гіпотеза». Вчений формулює три методологічні вимоги до пояснювальних гіпотез: 1) гіпотези повинні пояснити не лише емпірично спостережувані факти, але і факти безпосередньо не спостережені й такі, що верифікуються побічним шляхом; 2) гіпотези мають бути сформульовані як інтеррогативне твердження, тобто вмещувати певне питання, на яке слід відповісти в ході дослідження; 3) гіпотези повинні мати властивість перевірюваності [1].

Спосіб абдуктивного міркування починається з аналізу встановлених фактів або явищ, які не знаходять пояснення за допомогою наявних наукових законів і теорій, потім здійснюється пошук прийнятих гіпотез (інколи у формі припущення), які підтверджуються й обґрунтовуються зростаючим числом релевантних емпіричних даних.

Абдукція може застосовуватися в різних сферах життя, де відбувається пошук нового знання, у тому числі й у роботі слідчого.

Аналіз художньої літератури показує, що основні етапи абдуктивного методу чітко представлено в детективних творах. За традицією, діяльність слідчих аналізують за допомогою дедуктивного або гіпотетико-дедуктивного методу. Однак завдяки застосуванню абдукції хід міркувань пояснюється й деталізується.

В оповіданні Артура Конан Дойла «Берилова діадема» розповідається про те, що банкір Олександр Холдер звернувся за допомогою до Шерлока Холмса в зв'язку з тим, що в його домі зникла фамільна коштовність – берилова діадема. Холдер вважав, що бериліву діадему викрав його син Артур, бо вночі, коли

коштовність зникла, саме в руках свого сина він бачив цю діадему. Шерлок Холмс уточнив коло можливих підозрюваних: у домі на той час були – сам господар, його син Артур, племінниця господаря Мері та покоївки. Шерлок Холмс розкриває хід своїх думок: «Мій старий принцип розслідування полягає в тому, щоб виключити всі явно неможливі припущення. Тоді те, що залишається, є істиною, якою б неправдоподібною вона не здавалася. Міркував я приблизно так: звичайно, не ви віддали діадему. Отже, залишається тільки ваша племінниця і покоївки. Але якщо в крадіжці замішані покоївки, то навіть ваш син погодився взяти відповідальність на себе. Для такого припущення немає підстав. Ви говорили, що Артур любить свою двоюрідну сестру. І я зрозумів причину його мовчанки: він не хотів виказати Мері. Тоді я згадав, що ви застали її біля вікна і що вона знепритомніла, побачивши діадему в руках Артура. Мої припущення перетворилися на впевненість».

Традиційно аналіз наведеного міркування проводився за дедуктивною схемою: аргументація Шерлока Холмса побудована за *modus tollendo ponens* розділово-категоричного силогізму [14, с. 180]. Але тут явно застосована абдукцію. Є факт – крадіжка берилової діадеми. Висуваються припущення, яких декілька (множина підстав). Далі виключаються всі явно слабкі припущення. Залишається найбільш імовірне. «Тоді те, що залишається, є істиною, якою б неправдоподібною вона не здавалася», – каже Шерлок Холмс. Простежуються всі три етапи: результат – можливі причини – пояснення вибору однієї з причин [4, с. 125–126].

Схожа ситуація спостерігається при аналізі повісті Артура Конан Дойла «Собака Баскервілів». Сам автор вкладає в уста головного героя свого детективного твору – Шерлока Холмса – твердження про те, що його метод – дедукція. Однак міркування сищика, знову ж таки, будуються за методом абдукції. Для того щоб зробити висновок, детектив повинен провести довге розслідування, у ході якого Холмс приходять до думки, що існування містичного року фамілії, не є правдою. Під час розслідування треба спиратися на факти, а не легенди. Холмс спирається на візуальні дані, висуває припущення, відкидає слабкі, залишаючи найсильніше: факти допускають лише одне пояснення. Шерлок Холмс будував пояснювальні гіпотези [1, с. 40].

Оповідання Артура Конан Дойла «Спілка рудих» традиційно аналізується крізь призму дедуктивного методу [15, с. 452–453], але знайомство з методом абдукції свідчить про застосування саме цього методу, а не дедукції.

В оповіданні розказується, що до Шерлока Холмса звертається Джабез Вілсон із проханням допомогти йому розібратися в одній історії. Джабез Вілсон володів невеликим ломбардом, де працював сам разом із помічником Вінсентом Сполдінгом, який, прочитавши в газеті оголошення про те, що

«Спілка рудих» пропонує легку та високооплачувану роботу рудоволосим людям, вмовив свого господаря відповісти на нього. Господар успішно пройшов співбесіду і отримав робоче місце через рудий колір його волосся. Джабез Вілсон протягом кількох тижнів приходив на роботу, де займався переписуванням Британської енциклопедії, за що отримував високу платню. А одного разу він отримав повідомлення, що спілка розпалась.

Шерлок Холмс швидко здогадався, що історія зі «Спілкою рудих» переслідувало єдину мету – на кілька годин щодня усувати з дому господаря. Яка ж користь у його відсутності?

Герой оповідання А. Конан Дойла спочатку буде суто умовний силіогізм:

1. $a \rightarrow b$

2. $b \rightarrow c$

$a \rightarrow c$

1. Якщо працівник наймається за половину оплати, його цікавить щось інше, а не гроші.

2. Якщо працівника не цікавлять гроші, то треба шукати, у чому його інтерес.

Отже, якщо працівник наймається за половину оплати, то треба шукати, у чому його інтерес.

А пошук мотивів Вінсента Сполдінга йде за методом абдукції:

1. Спостерігається явище Р.

2. Р можна пояснити можливими причинами H_1 , або H_2 , або H_3 .

3. З усіх наведених можливих причин H_1 , або H_2 , або H_3 найбільш вірогідною є H_3 .

Отже, є підстава думати, що H_3 є причиною явища Р.

Шерлок Холмс має факт, до якого треба знайти підставу. Холмс окреслює можливі підстави, аналізує їх, відбирає найбільш вірогідну. По-перше, можна припустити любовний роман, але в домі немає жінки. По-друге, працівника можуть цікавити в домі цінності, але вони відсутні. По-третє, Вінсент Сполдінг зацікавлений у чомусь, що знаходиться поруч із конторою. Отже, його цікавило щось поза межами будинку. Але що? Упритул до контори розташовані міський і приміський банки. Легко припустити, що за час відсутності господаря робився підземний хід в іншу будівлю.

Г. І. Рузавін вказує, що один із сучасних дослідників нарахував в оповіданнях Артура Конан Дойла про Шерлока Холмса близько 217 випадків застосування абдукції [1, с. 42]. Сам письменник словами головного героя каже, що в його роботі немає ніяких таємниць, бо факти допускають лише одне пояснення.

Припущення, що базуються на абдукції, регулярно зустрічаються і в медичній практиці. У науці абдукція використовується для відкриття як емпірич-

них законів, так й теоретичних. Абдукція дає новий ключ пояснень багатьох сторін практичної та інтелектуальної діяльності людей.

Ряд науковців критикує саму структуру абдукції Пірса, вважаючи, що немає розумного зв'язку між фактами і гіпотезами [16]. На таку критику відповів сам Пірс: «Вірно, що різні елементи гіпотез були в нашій голові раніше. Але ідея з'єднати їх разом ніколи не приходила в голову до того, поки випадково не з'явилась нова пропозиція наших мислень» [9, с. 190].

Цікавість до абдукції, як і до інших моделей пошуку наукових істин, актуалізується [17–19]. Проведення аналізу та уточнень поглядів Пірса переконує в доцільності його пропозиції застосовувати метод абдукції.

Висновки. Абдуктивне міркування застосовується не лише в повсякденному мисленні, а й у науковому пізнанні та інших сферах діяльності, пов'язаній з пошуком істини. Абдукція недостатньо застосовується не тому, що метод не алгоритмізований або не до кінця розроблений, а з причини того, що метод абдукції невідомий як фахівцям-практикам, так і науковцям.

Що стосується сучасних досліджень абдукції, то їм не вистачає аналізу евристичних методів, за допомогою яких здійснюється пошук пояснювальних гіпотез. Відкриття не виникає спонтанно, йому передують тривала попередня робота мислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вступ до сучасної юридичної логіки за ред. М. І. Панов, В. Д. Титов. Харків: Ксилон, 2001. 198 с.
2. Логіка : підручник / за ред. В. Д. Титова. Харків: Право, 2005. 208 с.
3. Щербина О. Ю. Логіка та юридична аргументація : монографія. Київ: Видав. – поліграф. центр «Київський університет», 2013. 303 с.
4. Невельська-Гордєєва О. П. Абдукція як умовивід прояснення. *Юридична аргументація. Логічні дослідження* : монографія / за ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2015. С. 121–127.
5. Цалін С. Д. Логічний словник-довідник. Харків: Факт, 2006. 400 с.
6. Невельская-Гордеева Е. П., Шестопал С. С. Особенности применения умозаключений по аналогии в судебной аргументации. *Территория новых возможностей*. 2016. №2. С. 76–84.
7. Заєць О. В. Абдукція у логіці. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Абдукція_у_логіці (дата звернення: 2.02.2022).
8. Невельская-Гордеева Е. П. Абдукция как логический метод поиска истины. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология»*. 2014. Т. 27 (66). №3. С. 418–423.

9. Pierce Ch. Collected Papers, vols. 1–6 (1931–1935), Vol.V, № 146. URL: <https://colorysemiotica.files.wordpress.com/2014/08/peirce-collectedpapers.pdf> (дата звернення: 08.021 2022).
10. Данильян О., Дзьобань О. Інформаційні засади права як елемента соціокультурної реальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2022. 1 (52). С. 11–26.
11. Аристотель. Об истолковании. *Сочинения: в 4 т. Т. 2.* Москва: Мысль, 1978. С. 91–116.
12. Schleifer R., Vannatta J. The Logic of Diagnosis: Peirce, Literary Narrative, and the History of Present Illness. *The Journal of Medicine and Philosophy.* 2006. Vol. 31, Issue 4. P. 363–384.
13. Nevelska-Hordieieva O. P., Danilyan V. O., Nesterenko K. V., Finin H. I. Sophisms in the history of legal argumentation. *Revista Notas Históricas y Geográficas.* 2021. No 27. P. 290–314.
14. Хоменко І. В. Еристика: мистецтво полеміки : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 192 с.
15. Росомаха З. Р. Проведення розслідувань шляхом застосування дедуктивних умовиводів. *Теорія та практика сучасної юриспруденції: матеріали Всеукр. наук. – практ. конф. Вип. 04/2021, м. Харків, 25 грудня 2021 р.).* Харків, 2021. С. 452–453.
16. Рузавин Г. И., Финн В. К. Абдукция. URL: <https://gtmarket.ru/concepts/7145> (дата звернення: 08.01 2022).
17. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / О. Г. Данильян та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2020. 344 с.
18. Данильян О. Г., Петришин О. В. Проблема взаємовпливу правового виховання державотворчого процесу: українські реалії. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2010. №2. С. 28–39.
19. Невельская-Гордеева Е. П., Шестопап С. С. Логические основания судебного доказывания. *Территория новых возможностей.* 2015. №4 (31). С. 136–143.

REFERENCES

1. Panov, M. I., Titov, V D. (2001). Vstup do suchasnoyi yurydychnoyi lohiki. Kharkiv: Ksyron [in Ukrainian].
2. Lohika : pidruchnyk / za red. V. D. Tytova. (2005). Kharkiv : Pravo [in Ukrainian].
3. Shcherbyna, O. YU. (2013). Lohika ta yurydychna arhumentatsiya: monohrafiya. Kyuyiv: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Kyuyivs'kyu universytet» [in Ukrainian].
4. Nevel's'ka-Hordyeyeva, O. P. (2015). Abduktsiya yak umovyvid proyasnennya. *Yurydychna arhumentatsiya. Lohichni doslidzhennya: Monohrafiya / za red. O. M. Yurkevych.* 2-he vyd. pererob. i dopov. Kharkiv: Pravo, 121–127 [in Ukrainian].
5. Tsalin, S. D. (2006). Lohichnyy slovnyk-dovidnyk. Kharkiv: Fakt [in Ukrainian].

6. Nevel'skaya-Gordeyeva, Ye.P., Shestopal, S. S. (2016). Osobennosti primeneniya umozaklyucheniy po analogii v sudebnoy argumentatsii. *Territoriya novykh vozmozhnostey – Territory of new opportunities, issue 2*, 76–84 [in Russian].
7. Zayets', O. V. (2018). Abduktsiya u lohitsi. *Velyka ukrayins'ka entsyklopediya*. URL:[https://vue.gov.ua/Abduktsiya u lohitsi](https://vue.gov.ua/Abduktsiya_u_lohitsi) [in Ukrainian].
8. Nevel'skaya-Gordeyeva, Ye.P. (2014). Abduktsiya kak logicheskii metod poiska istiny. *Uchenyye zapiski Tavricheskogo natsional'nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo Seriya Filosofiya. Kul'turologiya. Politologiya. Sotsiologiya – Scientific notes of the Taurida National University. VI Vernadsky Series Philosophy. Culturology. Political science. Sociology, Vol. 27 (66), issue 3*, 418–423 [in Russian].
9. Pirs, Ch. (1958). Sbornik statey. *Vol. V, issue 146*. URL: <https://colorsemiotica.files.wordpress.com/2014/08/peirce-collectedpapers.pdf>.
10. Danyl'yan, O., Dz'oban', O. (2022). Informatsiyni zasady prava yak elementa sotsiokul'turnoyi real'nosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav the Wise National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology, 1 (52)*, 11–26. [in Ukrainian].
11. Aristotel', (1978). Ob istolkovanii. *Sochineniya v 4 tomakh. T. 2. Moskva: Mysl', 91–116* [in Russian].
12. Shleyfer, R., Vannatta, D. (2006). Logika diagnostiki: Pirs, literaturnyy rasskaz i istoriya nastoyashchego zabolevaniya. *Zhurnal meditsyny i filosofii: forum bioetiki i filosofii meditsyny – Journal of Medicine and Philosophy: Forum of Bioethics and Philosophy of Medicine, Vol. 31, issue 4*, 363–384.
13. Nevel'skaya-Khordiyeva, O. P., Danilyan, V. O., Nesterenko, K. V., Finin, H. I. (2021). *Sophisms in the history of legal argumentation. Revista Notas Históricas y Geográficas, issue 27*, 290–314.
14. Khomenko, I. V. (2001). Istoriya: mistetstvo polemiki: Navch. posib. Kyiv: Yurinkom Ínter [in Ukrainian].
15. Rosomakha, Z. (2021). Provedennya rozsliduvan' shlyakhom zastosuvannya deduktyvnykh umovyvovid. *Teoriya i praktika suchasnoy yurisprudentsii: proceedings of the Scientific and Practical Conference. Vipusk 04/2021, Khar'kiv*, 452–453 [in Ukrainian].
16. Ruzavin, G. I., Finn, V. K. (2022). Abduktsiya. URL: <https://gtmarket.ru/concepts/7145> [in Russian].
17. Suchasne suspil'stvo, lyudyna, pravo v umovakh hlobal'nykh transformatsiy: monohrafiya / za red. O. H. Danyl'yana (2020). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
18. Danyl'yan, O. H., Petryshyn, O. V. (2010). Problema vzayemovplyvu pravovoho vykhovannya derzhavotvorchoho protsesu: ukrayins'ki realiyi. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi pravovykh nauk Ukrayiny – Bulletin of the National Academy of Legal Sciences Of Ukraine, issue 2*, 28–39 [in Ukrainian].
19. Nevel'skaya-Gordeyeva, Ye.P., Shestopal, S. S. (2015). Logicheskiiye osnovaniya sudebnogo dokazyvaniya. *Territoriya novykh vozmozhnostey – Territory of new opportunities, issue 4 (31)*, 136–143 [in Russian].

Невельская-Гордеева Елена Петровна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Карнаушенко София Дмитриевна, курсант группы 05-21-01 Институт подготовки юридических кадров для Службы безопасности Украины, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ АБДУКЦИИ КАК МЕТОДА ПОСТРОЕНИЯ ВЕРСИЙ

Статья посвящена исследованию основных моментов применения абдукции. Абдукцию Ч. Пирса пытаются трактовать как логическое рассуждение, отвечающее за создание объяснительных гипотез. Абдукция – поиск отдельного фактора, объясняющего причинные явления. Процесс абдукции состоит из трех этапов: результат – причина – объяснение. Анализ художественных произведений показывает, что ряд рассуждений, традиционно рассматривавшихся как дедуктивные, оказываются абдукцией. Абдукция недостаточно применяется, поскольку остается неизвестной как специалистам-практикам, так и ученым.

Ключевые слова: абдукция, метод, умозаключение, структура метода, гипотеза.

Nevelska-Hordieieva Olena Petrivna, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Karnayshenko Sofiya Dmitrievna, cadet group 05-21-01 Institute of Legal Personnel Training for the Security Service of Ukraine, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

THE LOGICAL ESSENCE OF ABDUCTION AS A METHOD OF CONSTRUCTION OF VERSIONS

The article is devoted to the study of the main points of abduction. Pierce's abduction is tried to be interpreted as a logical reasoning, which is responsible for creating explanatory hypotheses. Abduction – the search for a single factor that explains the causal phenomenon. the process of abduction consists of three stages: result – cause – explanation. Analysis of works of art shows that a number of considerations that have traditionally been considered deductive are abductions. Abduction is not used enough, as it remains unknown to both practitioners and scientists.

Keywords: abduction, method, reasoning, structure of method, hypothesis.

ПОЛІТОЛОГІЯ

UDC 327:355.01

DOI 10.21564/2663-5704.53.258166

Herasina Liudmyla Mykolaivna, Doctor of Sociology Sciences, Professor,
Professor of the Department of Sociology and Political Science
of the Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: l.m.Herasina@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-3299-5255

Trebin Mikhail Petrovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Sociology and Political Science
of the Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: m.p.trebin@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-1328-9865

Volianska Olena Volodymyrivna, PhD in Sociology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Sociology and Political Science
of the Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: o.v.volyanska@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-5907-7710

MACROFLUCTUATIONS OF THE INTERNATIONAL SYSTEM UNDER THE INFLUENCE OF GLOBAL TURBULENCE AND HYBRID WARS

This article carries out the phenomenological research of the «international system» through methodological synthesis. Features and various types of this system are critically organized. The transitive type and character of the modern global system of «disbalance and mutual equilibriums» fluctuating within the vectors of unipolarity and multipolarity in the conditions of competition of centers of global influence with different capacities (the

USA, the EU, China and Japan, the Russian Federation, the leaders of the Middle East) is substantiated. Article explores «geopolitical shifts» as factors that have created the global turbulence and macro fluctuations of the transitional international system. Hybrid wars became one of the most destabilizing factors of the contemporary international system, fostering its turbulence. The article proves that the hybrid war is a combination of the partisan and civil war, as well as rebellion and terrorism.

Keywords: *international system, global turbulence, geopolitical shifts, terrorism, hybrid wars.*

Problem setting. Notion of the «international system» is a foundation of the traditional, historical interpretation of the political setup of the world. It is used to refer to diplomatic and other relations between the states at certain stage of development of humankind. Consequently, each international system that used to or still exists, was presented as informal institutionalization of the alignment of forces and national interests of the states in respective space-time context. For example, using the «historical-panoramic» approach, scholars have defined the followings systems: international European system of the 17th century, based on principles of the Westphalian peace treaty of 1648; the «Concert of Europe» – system of political balance of states in the 19th century; global bipolar system of the states of the world in 1945–1990 etc. Yet the traditional paradigm has a significant drawback: it is not looking for principles of development of international systems and is mainly limited to description of the political or economic interaction between the main actors – large states [1, p. 158–159].

Actualization of contemporary scholarly research of the problem of macro fluctuations of the international system arises from the necessity to prove the existence of the systemic principles in international relations and global politics; with justification of the unavoidable influence of mega-tendencies (political-economic, humanitarian, technological, military etc) in conditions of the postmodernity, that lead to transformations of global world order [2]. The main advantage of the systemic approach is the possibility to uncover the logical connections between the character of the existing international system and actions of its main subjects; search for the causal connections between the stability/instability of the political system of the world and functioning of the interstate relations. This allows to consider *international system* more profoundly as super complicated analytical object, that depicts specific connections between real social communities organized by states and other actors, interaction between which has obvious (even if minimal) signs of the systemic organization.

Recent research and publications analysis. In the doctrinal plane of political science and international relations, the systematic approach to social and state constructs first gained fruitful development in the middle of the XX century in

works of D. Easton [3–4], M. Kaplan [5], T. Parsons (1991) [6]. It became quite important for understanding of the essence and parameters of the international system, where constantly interacting occurrences/phenomena, processes, events and situations are always determined by numerous factors and reasons; therefore systemic whole is always different (in quantitative and qualitative sense) from its constitutive elements. According to Hoffman, idea of systems, beyond any doubt, provides the most productive conceptual foundation. It allows to make a clear delineation between the theory of international relations and theory of foreign affairs, and also contributes to the successful development of both of them [7]. Yet, without denying the merits of Eaton's theory, experts are rather reserved when evaluating its capacity to analyze international systems. Its limitations are determined by Eaton's definition of the politics as «authoritarian division of the values», which does not take into account the specificity of the international relations that should not be interpreted only as political [8]. That is why it is difficult to apply Eaton's methods to the evaluation of the global international system, because its peculiar structure, as we know, lacks the authoritarian 'pyramid of the power', and horizontal relations do not remind the formula «demands ↔ solutions, actions».

Historical, political-legal, sociological, empirical, and syncretic paradigms used for study of the international systems and relations are most developed. Regardless of the specificity of different academic schools and certain differences within positions, they have accumulated quite productive results.

Founder of the historical-sociological approach Raymond Aron bases his analysis of the international system and relations on specific historical experience, but refutes any attempts to construct abstract models. Comparing relations between Greek poleis, European monarchies and republics of 17–18 centuries, characteristics of the interaction of the contemporary systems of East and West, he wanted to find sustainable repetitions, which would form general consistent patterns that confirm historical past and present. Raymond Aron concluded that precisely systemic approach allows to showcase the level of the social determinism that exists in current international relations. He noted that «analysis of the typical international system does not allow to foresee diplomatic event or dictate to the rulers the line of behavior that corresponds to the type of the system [9, p. 103]. In particular, bipolar system has tendencies to instability, because it is based on mutual lack of trust and fear, pushes sides of the standoff towards the brutality in attitude towards each other, that stems from the opposition of their interests.

Evan Luard made a special contribution to the sphere of the sociology of the international relations, by proposing a complex approach based on the thorough empirical material, collected by historians, sociologists, political scientists. Based on the conceptual (interchangeable) criteria – ideology, elites, motivations, means of actions used by actors, stratification, structure, norms, roles and institutions, – he

singled out and analyzed seven international systems in the history of the humankind: ancient Chinese system (771–721 BCE); system of the Ancient Greek states (510–338 BCE); international system of the era of the European dynasties (1300–1559 CE); system of the era of the religious rule (1559–1648 CE); system of the period of development and flourishing of the state sovereignty (1648–1789 CE); system of era of nationalism (1789–1914 CE); system of the era of rule of ideology (1914–1974 CE) (Luard 1976) [10]. By establishing factors that served as criteria, Luard pioneered factor analysis that investigated correlational action of this factors on the structure and functioning of the international systems, their evolution in historical space and time.

Methodological synthesis of historical-sociological and heuristic approaches allowed professor Richard Rosecrance to conduct syncretic analysis of the international systems. Based on the specificity of the epochal historical events, he establishes nine kinds of the international systems, that sequentially formed in the world in periods: 1740–1789, 1789–1814, 1814–1822, 1822–1848, 1848–1871, 1871–1888, 1888–1918, 1918–1945 and 1945–1960. Rosecrance conducted complex analysis of the international relations of each of these historical epochs with the aim of establishing factors (politics, wars, revolutions and so on) that contributed to stability of the international system or, on the contrary, contributed to its destabilization [11].

Morton Kaplan conducted the most consistent heuristic evaluation of the «international system» [5]. First of all, he was convinced that in order to analyze international system one has to establish circumstances that make its existence or transformation into another kind possible. For this reason he formulates the following profound questions: Why this or that system is developing? How are they functioning? Why they come to decline? Consequently, the scholar proposes a concept (fitting into paradigm of political realism, that is based on the idea of «balance of forces») that starting with 18th century global systems were formed in the world, that, while changing, provided for the main quality – ultra-stability of the international relations. He was the first to establish five exchangeable criteria, typical of each international system: 1) main rules of the system; 2) rules of transformation of the system; 3) rules of classification of the subject actors; 4) evaluation of their abilities and 5) of awareness. These general «rules of transformation» were supposed to explain laws of change of system.

Finally, of course empirical approach plays important role in the study of the international systems. It correlates with geopolitical specificity, and mainly investigates contemporary interaction of peoples and states, geopolitical strategies and tactics of governments within certain geographical regions [12–16]. Empirical research is characterized by: desire to specifically explain certain international situation (political, economic, humanitarian), that developed in certain region of

the planet, specificity of the systemic connections between global actors; to highlight the level of influence on behavior of the international subjects and decisions of national elites of following factors: socio-humanitarian and economic realities, national potential of the states, cross-regional competition, directions of actions and juridical boundaries regarding interventions of international organizations etc. Serious destructive influence on the contemporary system of international relations is exerted by new wars of the 21st century: wars on terror, cyberwar, hybrid wars and so on [17–26].

Paper objective. The main *aim* of this article is to establish by means of systemic, phenomenological and factor-geopolitical analysis the character of the contemporary international system and the nature of real and hybrid 'drivers' that stimulate its development and, at the same time, global turbulence.

Consequently, *research goals* are: 1/ to conduct a phenomenology of the international system using essential characteristics and ontological parameters; 2/ to systematize different typologies of the international systems; 3/ to establish the key tendencies of the evolution of the new world order; 4/ to establish and substantiate the most important factors of the global turbulence that determine 'geopolitical shifts' and macro fluctuations of the contemporary international system; 5/ to analyze the phenomenon of the hybrid war and discover its quintessence.

Paper main body. Contemporary conceptualization of the *international systems*, in our opinion, demands more accurate phenomenological interpretation, since this is a phenomenon of a special type.

First of all, international system is a *mega-phenomenon* of the social type, which organizes the existence of macro communities of planet in a special, relational way. Secondly, international systems are *supercomplex* in their content and structure, therefore they have to adapt each other and to elements of the whole environment (this is characteristic of the whole planetary system and of its regional and subregional subsystems). Thirdly, according to Phillippe Braillard *informal* and *poorly organized* nature of the international systems is obvious, because it is not always possible to delineate clearly and definitely between the complex that is being studied and its external environment [27]. Fourth of all, international system has capacity of *open formation*, which explains the low level of integration, even some divergence of components inside of the wholeness.

Consequently, this allows us to establish the most essential features characteristic of the international system:

– this is a system of *social interaction of the people*, who governs their actions by will, consciousness, interests, certain identity, values and other orientations. In this format, the content of the international relations as system-forming force, is an interaction of various participants – peoples, states, nations, world leaders, other social communities and organizations;

– *stable system of interstate relations* is, undoubtedly, the nucleus of the global international system, since international relations are mainly political and intergovernmental. But each country, integrated in the system, is not entirely free from conflicting perspectives, that can push the international order towards anarchy, or cause *global disintegration*;

– *spatial borders* of the international and regional systems (contrary to biological or technological) have *conditional character*. But, conditionality of these borders is not a «research construct», because international systems are an objective reality;

– international system is characterized by the *low level of the external and internal centralization*, because so-called «plurality of sovereignties» (absence of the supreme power) is a specific feature of the interstate relations. This provides for *politico-economic autonomy* of elements of the international system, that are only indirectly marked as certain unity;

– yet, we should not overemphasize the autonomy of the states in the international system: their cooperation stems not from the simple competition, but from the necessity of the «*balance of interests*», *mutually beneficial cooperation* (economic, political, humanitarian etc), interaction of traditional and new international actors.

Thus, we get a new definition: «contemporary international system» is an objective global reality that results from the acceptance by the sovereign states on the international arena of certain civilizational, politico-legal and socio-economic «status quo» on the planetary, regional or subregional level.

Analytical studies of international systems have led to the development of their typologies based on different criteria that should be systematized.

Classification that is most well-known among scholars was created in the paradigm of political realism. It divides international systems into balanced, imperial, bipolar and multipolar. In a *balanced* system («balance of forces») several large states maintain more or less equal influence on the evolution of events in the world for lengthy periods of time. They also mutually restrain each other from excessive claims to the rule. In the international system of the *imperial type* one superpower rules. It significantly surpasses the rest of the states by its total strength (size of territory, military force, economic potential, reserves of the natural resources and so on). As a result, it dictates main trends of the global development. Two most powerful states or their political blocs rule in *bipolar* international system. Thus, the global system until 1990s was characterized by two conflict lines that divided West and East on one hand (ideological, political, military-strategic rivalry), and North and South on the other hand (developed and economically backward countries). Finally, if a number of other states on earth can gradually achieve the capacities and strength of influence that would be

comparable to two leading states, then international system will inevitably transform into *multipolar* one [28, p. 187–188].

Paradigm of relationalism considers relatively independent, *functional* international systems of economic, political, military-strategic and humanitarian interaction – in fact, these are varieties of stable interstate relations. Scholars consider regional aspects of interaction the global states (both group and bilateral) as *structural levels* of international system. This approach defines place and ranking of actors in general system of international relations. Regional aspects of interaction of global states/states of the world (group and bilateral) scholars considers as structural levels of international system. This approach not only defines the place and ranking of actors in system of international relations; using the cultural-civilizational, structural and behavioral parameters it differentiates *regional* and *subregional* international systems as a method of «production of policies» and implementation of political decisions [29]. C. F. Andrian defined four basic types of such systems: folk, bureaucratic-authoritarian, elitist mobilization, and reconciliation. *Folk* (tribal) systems are stateless social communities, where social distance between rulers and ruled is miserably small; their regional localization has character of enclave (for instance, indigenous peoples of Australia and Oceania, tribes living in Africa or amazonian selves of Brazil). In *bureaucratic-authoritarian* system state carries out strict control over the social groups; material interest, moral and political values are very distanced; traditionalism and clericalism play significant role. These systems are mainly characteristic for states situated in subregions of continental Asia and Middle East. In *elitist mobilization* system (that dominated Asian geopolitical region of XX century) state does not differentiate between aims and material interests (industrialization, electrification, wars) from ideological values; rational secular aims are mythologized by political means. *Reconciliation* system is a pluralistic model of democratic states, which served as a blueprint for geopolitical unions and regional subsystems (the European Union, USA, Canada, Australia, Israel, contemporary Japan, India, South Korea, Taiwan, Singapore etc). State power is controlled by society and has limited influence on social groups; leaders are open and reachable; differentiation of interests and moral-political values is mirrored in full secularization of politics, legal and structural separation of the church from the state.

In the activity paradigm (depending on the purpose of the analysis), researchers have divided the international systems into *stable* or *unstable* (or revolutionary, according to Stanley Hoffman). *Conflict* and *cooperative*, *open* and *closed* varieties of international systems are also substantiated. In the contemporary world not so many societies exist with homogeneous politico-cultural identity, where social conflicts are minimized. Arend Liiphart points out that regardless of geopolitical factors even systems of Western representative democracy should be divided into ones based *majority vote* and *consensus* (reconciliation) [30].

Morton Kaplan has heuristically created his multi-elemental typology of international systems (real global and hypothetical). Conceptualizing the first global system of «*balance of forces*» that existed since the XVIII century until the Second World War, he determined the rules of optimal actions of its actors: there should be at least five great powers in the system for it not to become bipolar; they should increase their power potential, but if possible, prefer negotiations, not military actions; it is better to stop a real war than to destroy a great power (which means losing the main subject); to prevent individual states or coalitions seeking to seize a dominant position in the international system; to restrain actors applying supranational principles of organization and behavior; to allow losers or weakened key actors to take a new place in the international system as partners; to help secondary actors to increase their status.

The second real global system is the «*free bipolar*» (loosely connected) that appeared after the Second World War. Its bipolarity was restrained by the UN actions and by the force of neutral actors. He explained the maintenance of the stability of this system by the following rules: both blocs seek to strengthen their capabilities in comparison with each other; it is better to fight than to allow the opposite bloc to occupy the dominant position in the system; subdue the goals of universal actors to the general purpose, and the goals of the enemy bloc – to the goal of universal actors; strive for the quantitative expansion of one's bloc, but to remain tolerant towards non-aligned countries. Consequently, the bipolar system, according to Kaplan, is more dangerous because it is characterized by the aspiration of the parties to global expansion, by constant struggle between the blocs for a global redistribution of the world, for the preservation of their positions.

Later, this scholar a priori highlighted the system of «*unit veto*», or a multi-polar system, where the number of actors with the ability to block a crisis of system by means of a nuclear deterrence (or sometimes by resorting to blackmail) increases. The next type is the «*flexible bipolar system*», where actors-states and new entities – unions and blocs of states, and universal actors (international organizations) – coexist. According to the structural configuration, this system is rather non-hierarchical and the strategy of the blocs is consistently formed by the sovereign states. A strongly hierarchical and in general authoritarian «*rigid bipolar system*» can also appear, where universal actors are limited in their ability to influence the blocs; the will of the head of the bloc's coalition is imposed on the allies; non-allied and neutral states that existed in the soft bipolar system disappear. Kaplan analyzes the «*international hierarchical system*», which in essence, can be considered a «world power»; in its structure, national countries will gradually refuse or lose their sovereignty, becoming ordinary territorial units; but the centrifugal tendencies on their part will be strictly suppressed. Finally, the researcher foresees a «*universal international system*» of a confederal type, with a high political homogeneity of

the international environment based on the solidarity of nation-states and the key influence of the universal actor. This international system requires well-developed integration in the political, economic, administrative and managerial sectors; adoption of consolidated decisions about the formation of strategies, tactics and application of cumulative force [5]. The broad powers within it belong to a universal actor – an international organization that has the right to determine the status of states and allocate resources to them, is responsible for complying with international norms (this is close to the role of the United Nations, which would have exclusive competences for conflict resolution and peacekeeping).

In the ideal sense, this last type of international system (where the construct of rigid bipolarity disappears) would be the most desirable prospect of the development of a modern globalized world, especially after the collapse of «socialist camp» that was ideologically and politically hostile with the West in 1980–1990. However, the reality is much more complicated. In the modernized world system of the 20-21st centuries a developed civil society already exists, along with a «culture of participation» of citizens in politics, political roles and functions are differentiated according to the structure of political institutions; consequently, a post-rational way of justifying power has emerged, and the world's elites are resorting to new ways of global competition [31–35].

This prompts us to rethink the essence of new trends and processes in the planetary system of the 21st century in the paradigm of factor-geopolitical analysis. On the one hand, the law of «balance of forces», of balance of international systems suggests the chances of relative stability of the global system of the world in different historical epochs [9, p. 144]. But as for systemic transformations, they are determined by the law of «correlation between polarization and stability» of the international system. Hence, the logic of modern development shows that the planetary system fluctuates within the vectors of *unipolarity* and *multipolarity* in the conditions of competition of *centers of global influence* of different capacities: the USA, European Union, China and Japan, Russia, leader states of the Middle East. Consequently, it is hypothetically possible to determine the *transitional* type of the international system in a state of «*disbalance and mutual equilibriums*», which is still being formed, yet, at the same time, contains the rudiments of the old system and elements of the modernized world order.

The international system of modernity began to experience radically modern changes under the influence of the powerful «*geopolitical landslides*» (factors of influence), which caused its turbulence and further transformation: 1) the completion of the collapse of colonial empires and the emergence of many post-colonial countries as independent international actors on the political map of the world, implementing their national-political projects; 2) the global collapse of the model of the «bipolar world» – of closed political systems, which embodied two

superpowers of Soviet Union and the United States; the end of the «Cold War»; loss of meaning of the paradigm of the «Third World» for the underdeveloped countries; 3) entrance of new sovereign states into the world arena (after the collapse of the USSR, Yugoslavia, etc.), which are modernizing and introducing their new own geostrategies in international relations; 4) post-communist transformation of the countries of Eastern and Central Europe, Asia and Africa fundamentally changed the ideological balances and geopolitical design of the planet. As a result, the strategic shift of the Baltic-Mediterranean arc into a new geopolitical trajectory took place – into the Baltic-Black Sea arc, along the borders of Russia with the Baltic States, Ukraine, and Georgia; 5) the global economic jump of Southeast Asia as a subregional system, driven by the success of the quasi-superpowers of the region: Japan (economic strength and investments), China (demographic and industrial capacities), South Korea, Singapore, Hong Kong (technology); India (leader of social democracy). According to Phillippe Braillard and Mohammad-Reza Djalili, this results from the existence of regional subsystems – a set of specific interactions based on general geographic affiliation [36]; 6) the geopolitical «weight» of the South Asian subregion grows because of the collapse of the North Korea's «nuclear blackmail» militaristic strategy, thanks to the successes of diplomacy of the US President Donald Trump; 7) paradoxically, but currently the political-economic competition between strategic partners – the USA and the European Union – is intensifying. At the same time, military-political tensions between the Russian Federation and the United States and NATO, as global rivals in various geopolitical aspects – war in Syria, sanctions against the Russian Federation because of the annexation of Crimea and aggression in eastern Ukraine – are growing; global migration; Iranian, Iraqi and Venezuelan issues, etc.

Turbulent character and macro fluctuations of transitional international system of «disbalance and mutual equilibriums», additionally is determined by the competitive coexistence of states of stable and transitional democracy, autocratic states (that can be differentiated into traditional-conservative, military-totalitarian, authoritarian-modernized) and specific quasi-states. This combination of authoritarianism with liberal democracy is problematic, and leaves impact on the global politics – temporary restorations of the post-communist governments, lack of competent and responsible bureaucracy, corruption-related scandals in international structures, ignoring of the demands of the global states in questions relating to survival of humankind.

Wars still remain the most dangerous factor in destabilization of contemporary world system in the XXI century. Recent years saw the development of a form of armed conflict that starts with «peaceful» anti-government protests and end with brutal civil war and external intervention. This goes beyond the frames of the conventional thinking about wars. They acquire the combined character, turning

into the tangled knot of political intrigues, bitter fight for the resources and financial flows, irreconcilable civilizational confrontations. Here all possible methods are used, sides are using any, even most dangerous methods and actions – both violent and non-violent. Victims of conflict of this new type are peaceful citizens, first and foremost – the most vulnerable categories of population: elderly people, women and children. In circumstances of such warfare it becomes impossible to differentiate who is right and who is wrong, enemies from allies, simple civilians from fighters and suicide terrorists. Hidden or open external military intervention, carried out by gangs of militants from neighboring countries, supported by high-tech means of intelligence and destruction provided by some developed countries of the world, gives such an armed conflict even more confusing and ambiguous character. The purport of military operations in the war of this type is not the physical destruction of the enemy's armed forces, but demoralization and the imposition of one's own will on the population of the state. Many new actors appear on the battlefield along with regular troops in contemporary armed conflict – irregular rebel formations and militants, criminal gangs, international terrorist networks, private military-industrial companies and legions of foreign mercenaries, units of special forces from different countries of the world, as well as military contingents of international organizations. This new type of war has been called the «hybrid war» in the West.

The concept of hybrid war was first made public by General James N. Mattis in September 2005 at a defense conference hosted by the US Naval Intelligence Institute and the Marine Corps Association. Then this concept was published in article co-authored with Frank Hoffman in November 2005 in the article «Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars» [37]. Therefore, we can consider Frank G. Hoffman, the leading research fellow at the National Institute of Strategic Studies at the National University of Defense (USA), to be one of the founders of the concept of a «hybrid» war, described in a number of books and articles [38–45]. Hoffman believes that in the future we will be confronted not with a number of adversaries, each of whom will chooses just one, either non-traditional or another, way of confrontation, but with opponents who simultaneously combine all methods of confrontation that manifest themselves in the form of multimodal (mixed) or hybrid wars. The hybrid war is a combination of the deadly inter-state conflict with the fanaticism of the ever-smoldering partisan warfare [40, p. 38]. The concept of «hybrid» war relates both to their organization and to the means used during them. Organizationally they may have a hierarchical political structure, in combination with decentralized elements or networked tactical units. The means of confrontation they choose can also be hybrid in form and application. In this kind of conflict, according to Hoffman, future opponents (states, groups sponsored by the state, or self-financed groups) will have access to modern military capabilities, including cryptographic command systems, portable rocket systems and other modern lethal weapons. They can also provide

support for insurgent movements that use ambushes, homemade explosive devices, violence and murders. These can be the states that use a combination of high-tech equipment, such as anti-satellite weapons, with terrorism and cyber warfare against financial organizations. The conflicts will involve hybrid organizations such as Hizbollah and Hamas that use a whole variety of options. In addition, states can provide their regular armed forces with the status of irregular paramilitary forces and apply new tactics, as Fedayeen have done in Iraq in 2003.

In such conflicts, Hoffman writes, we will be confronted with large states that can use hidden and indirect means of attack. This form of confrontation will be characterized by insidiousness and cruelty, constant improvisation and large-scale organizational restructuring. Such a war will not be ordinary, low-intensity or short, it will be endless. Hybrid wars are polymorphic by nature and can be conducted both by states and non-state actors; they also include different ways of conducting wars [40, p. 36]. According to Hoffman, hybrid wars combine a number of different regimes of war conduct, including the use of traditional, non-standard (non-traditional) tactics and non-state (irregular) militarized formations, organization of terrorist attacks with use of the indiscriminate violence and coercion, as well as criminal disorder. Similar activities have many forms and can be carried out by different units or even by one unit, but are usually operatively and tactically managed in coordination with other units operating in the main theater of military operations to achieve synergy effect. Such effects can be achieved at any level of combat operations [39, p. 29]. «The success in the hybrid war requires action by small units, with determined and inventive commanders, ready to clash with the unknown – and who possess the appropriate weapons and equipment to outrun the enemy. Of course, the greatest problem in the future will be protection, especially given the diversity of weapons and the ways in which they are used», Hoffman emphasizes [40, p. 38]. The enemy also benefits from the modern information technologies, which allow to improve the training of militants and the exchange of experience. An example of such training could be seen in Iraq and Afghanistan, where militants quickly mastered tactical and technical innovations that they found on the Internet or received from other sources. Today, the boundaries between the «right» and the «wrong» war have become blurred. Even non-governmental organizations are increasingly gaining access to weapons that were previously only state-owned. And even governments are increasingly turning to non-traditional strategies [40, p. 39].

If we were to summarize what we have already mentioned about hybrid war, it is important to underline that, firstly, it combines conventional and non-conventional military operations and the corresponding participants of this war (terrorists, mercenaries, partisans, militias, banditry, special forces of other states, etc. become the actors along with the regular armed forces). Secondly, the beginning of the hybrid war involves the use of unconventional methods of military operations by

illegal armed formations. Thirdly, during the whole duration of the hybrid war, the struggle for the minds and souls of the people becomes very important, that is, the information struggle where the main actors are not military, but civilians: media, television, the Internet, and other means of mass communication.

In any case, armed forces are the most important participant in the war. Let's try to systematize schematically all the diversity of wars in the history of humankind through the prism of revolutions in art of war [46]. By revolution in art of war we mean the whole amount of radical changes in means of armed struggle, methods of conducting military operations, organization of troops, their education and training [47]. This approach allows us to present the entire history of the evolution of wars in the form of six generations of wars (see table).

Table

Evolution of wars

Comparable parameter	War of the first generation	War of the second generation	War of the third generation	War of the fourth generation	War of the fifth generation	War of the sixth generation
The main type of weapon	Cold weapon	Smooth-bore weapons	Rifled multi-charge weapon of high speed, accuracy and far range of shooting	Automatic and reactive weapons, mechanized troops, tanks, aircraft, aircraft carriers, submarines	Nuclear missiles	High-precision weapons, weapons created using new physical principles, information weapons, forces and means of radio electronic warfare
The main type of confrontation on land	Hand-to-hand combat	Frontal fight using fire guns	Trench warfare of joint military unions and associations	Operations on the fronts	Nuclear missile attack	Joint airborne ground operation
The main type of confrontation on sea	Boarding combat of the galley fleet in the coastal zone	Marine battles of the sailing fleet in the coastal seas	Naval battles of steam, metal ships of various classes	Marine operations	Nuclear missile attack	Joint air-ground maritime operation; aerospace naval operation

The end of the table

Comparable parameter	War of the first generation	War of the second generation	War of the third generation	War of the fourth generation	War of the fifth generation	War of the sixth generation
The main type of confrontation in air				Air strikes on troops, air battles	Nuclear missile attack	Aerospace operation using conventional weapons
Scale of war	Tactical	Operational tactical	Operational strategic	Strategic	Strategic, global, threat of demise of civilization or separate continents	Operational strategic
Main aim	To destroy the enemy, take possession of their weapon and valuables	To destroy the enemy, take possession of their territory and valuables	The defeat of the enemy's armed forces, the destruction of their economy and capture of their territory	The defeat of the enemy's armed forces, the destruction of their economic potential, overthrow of the political system	No aims can be achieved here – the party that used the nuclear weapon perishes later	Undermining the economy, administration system, the vital functions of the state and the destruction of military facilities

In order to win in hybrid war, the armed forces should have modern aerospace forces, highly precise shock and defense weapons, weapons based on new physical principles, information weapons, forces and means of radio electronic warfare, and air defense [48, p. 148–149]. Their absence or weak development makes the country unable to protect its national interests and state sovereignty.

A number of other participants act on the battlefield of the hybrid war along with the armed forces. Let us focus on representatives of illegal armed formations of the hybrid war, first of all – on terrorists. Terrorism is, unfortunately, a very common and well established phenomenon in the modern world [49]. Terrorism is the most brutal violent act, aimed at creating the emotional state of fear (first of all, among the civilians), in order to achieve its goals. Terrorism is characterized by the scale, visibility, variety of means used during terrorist acts and the high

degree of social danger. As Brian Jenkins noted back in 1979 «a terrorist subculture can become a permanent feature of our world» [50, p. 39]. The terrorist subculture has entropic, ruinous character, both for the terrorist's personality and for any culture he represents, and for our planet as a whole, because destructiveness is the underlying foundation of this subculture. Those personal and social conditions that block the energy of support and development of life, contribute to transformation of this energy into destructive, which, in turn, is the source of evil. Terrorism is the terrible reality of the present. In our opinion, the most important components of the mode of being of terrorists are: a pronounced destructive axiosphere, authoritarianism, a sense of exclusivity, orientation towards the domination of group ethos, and «theatricality». The destructive axiosphere is based on the antinomic vision of the world and society («us vs. them»), inherent to majority of terrorists, which is manifested in extreme intolerance to any dissent, fluctuations and doubts. An important motive for resorting to terrorism is the excessive need to strengthen the personal identity, which is achieved by belonging to a group of terrorists. Interweaving of the idea of identity with the idea of serving a great purpose adds a special significance to identity. Since belonging to a group is one of the highest values, group norms are idealized, and receding self-consciousness and weakened «I» only contribute to the expansion of group consciousness. Society is vilified. Universal values are actively denied, especially the right of other people to live. Violence and aggression become values on their own. Violence and aggressiveness attract action-oriented, impulsive, mentally disharmonious people because they allow them to realize in the shortest time possible their own ideas of goodness and justice, «punish» those who prevent these ideas from being realized.

The terrorist activity fits in the scheme proposed by American sociologist Herbert Kelman. He established that violence is accompanied by three processes: 1) sanctioning; 2) routinization; 3) dehumanization [51]. These processes are based on the increasing weakening of moral responsibility for committed actions, absolute neglect of the rights and freedoms of other people, and of universal values. As historical practice confirms, as the unrealistic nature of «good intentions» becomes obvious, the means become more and more inhumane and cynical, and the goal is lost, disappears or transforms beyond recognition. Notorious maxim «everything that serves the cause can be morally justified» is not just a popular argument in favor of terrorism. Terrorism in all its manifestations directly follows from it. Both individual killings and mass extermination of people are based on this idea.

Criminals are important participants of the hybrid war. Terrorist organizations bring professional killers and people with a criminal past into their ranks. Even Sergey Nechaev proposed to reach out «to the brave world of bandits – the only true revolutionaries in Russia». Criminals find a nurturing environment in extremist

organizations. «Ideological» terrorists need them, since sometimes they are not able to carry out cold-hearted massacres of people on their own.

Mercenaries are inevitable participants of the hybrid warfare. The experience of the war in Syria, Iraq, Afghanistan shows that today «regular armies» face ruthless mercenaries (a modern version of medieval Landsknechte), who do not even obey military orders if they do not like them. After carrying out a comparative analysis of typical features of a soldier and a mercenary, we can note the following. The soldier is characterized by willingness to make sacrifices, by discipline, organization, readiness to defeat other soldiers, he has a legal status and an intention to restore order, while a «new warrior» has a passion for profit, a weak discipline or the absence of any discipline, individualism, readiness for violence, even in relation to the civilians. His status is outlawed, and he aims at destroying the order. Therefore, we could consider «new warriors» to be similar to terrorists.

Militias, partisans, ie. representatives of the local population, who are actively involved in military actions, also are important participants in the hybrid warfare, along with the terrorists, mercenaries and representatives of special forces of other countries. We must realize that terrorists can not act on their own, they need some kind of support from the local population, since this is inherent in the nature of any social conflict. The most common scenario of the development of social conflict consists of three stages: on the initial stage the population is divided, social groups split into «us» and «strangers» according to some characteristic or set of features: national, regional, religious affiliation, political orientation, etc. Then, the opposing parties move to active action, expressed in spontaneous or organized rallies, increased clashes with law enforcement bodies. And finally, to begin directly violent actions (such as attack of an excited crowd on the building of the authorities and the administration, military objects, buildings of the law enforcement structures, in order to capture the weapons and release the arrested, etc.; committing pogroms, murder, rape, arson of houses and automobiles) both the mobilization of the crowd, and the presence of a provocative event, which gives rise to relevant actions are necessary.

Let us consider the figure of a partisan. Partisan is a member of the armed struggle on the territory seized by an enemy, who acts as a member of volunteer groups that rely on the support of the local population. Irregular partisan is a defender of the interests of the people, yet he also is a bandit for the opposing side, because he does not adhere to the rules of warfare. Ernesto Che Guevara represents the partisan as a man whose goal is to realize the aspiration of the people to freedom. After all peaceful means to achievement of this goal are exhausted, the partisan begins to fight, becomes an armed vanguard of the fighting people. The purpose of this struggle is to destruct unjust order. It is typical for guerrilla warfare that each of its members is ready to die, but not to die in the name of the defense of an ideal,

but to make this ideal a reality via one's own death. This is the foundation and essence of partisan struggle. This explains the miracle that a small detachment of people, armed avant-garde of the masses who support it, struggles decisively to destroy the old society and establish a new one, to achieve social justice [52].

Certain resemblance of the partisan movement to terrorism allowed a number of scholars to partly or completely equate these phenomena. Terrorism has become a fundamentally new factor that has been incorporated into the strategy of partisan warfare by militants from the Middle East. An important characteristic here is the «right» of the partisan terrorists to fight not only with the enemy soldier, but also with the civilian population – either the enemy's population or even one's own, if they are helping the enemy. This is a total war, built on the principles of partisan resistance [53]. However, there is also another point of view. American scholar of terrorism Paul Wilkinson notes that the main difference between the partisans and terrorists may be the damage to the civilians. In his work «Terrorism and the liberal state», scholar noted: «Partisans can fight in small numbers and often with insufficient weapons, but they can and often fight according to the rules of the traditional war, taking and exchanging prisoners and respecting the rights of the civilians. Terrorists do not distinguish between the means they use and often resort to widespread murders, spreading 'general terror' to local civilians» [54, p. 54]. While for guerrilla warfare as a specific method of warfare, sober calculation, weighed and comprehensive assessment of the situation, military expediency of future actions, clear and well thought out planning are always in the first place.

We can discern yet another subject of a «hybrid» war – a rebel. The rebels are essentially the same by forms and methods of action as partisans. The difference is that the partisans are fighting against the aggressor occupying the territory of their country, and the rebels – against their own government. Therefore, we can say that country's own special forces and parts of regular troops that found themselves in the enemy's rear because of the military fate participate in the partisan movement, while special forces of a foreign state interested in overthrowing the ruling regime participate in the rebel movement.

And last thing we want to consider, is an information warfare that is carried out continuously throughout the hybrid war. Moreover, it usually begins long before the first armed actions and is deliberately aimed at destroying the spiritual world of nations and peoples against whom it is being conducted. Jean Baudrillard's theory of simulacra [55] forms the basis of the contemporary information warfare. According to this theory, simulacra become increasingly detached from reproduction of the real, and eventually become completely autonomous, detached from reality that they originally represented. Depending on the historical period, Jean Baudrillard identified three categories of simulacra. The closer we get to the contemporary times, the more each of them are detached from examples of the real world. So, the

simulacra of the first order still indicate the original source; a baroque fake can serve as an example of this. The Industrial Revolution, with its mechanized production process prompted second-order simulacra, when mass produced series of analogous equivalent copies are created. Finally, the postmodern period created the third order of simulacra, which, due to the close connection with the means of communication and mass media, form simulated hyperreality that is more realistic than reality itself. In the postmodern age a large number of simulacra exists. They are the false signs, which, having separated from their prototypes, substitute the true meaning, thus creating a world completely different to the one in which people used to live. This world was created so swiftly that people turned out to be unprepared to meet with it. Thanks to the efforts of the experts in the information warfare, such simulacra as «banderivets», «Right sector», «Kyiv fascist junta», «terrorist», «separatist», «Novorosiya», «Donetsk People's Republic» etc. appear. And they are more frightening than real instances of violence or natural disasters that are experienced in reality. Any war, including hybrid one, will end at some point. Yet the information warfare for people's minds and hearts will never end, since we entered the information age, where information becomes the main source of wealth and well-being of the people. How it will reach people, what world they will create – either European, Russian, or some other – depends on every individual, on civil society and on the state.

Conclusions of the research. Contemporary international system is currently in a state of transitional from the unipolar world to polipolar one, from the stability that prevailed after the collapse of the world socialist system to the qualitatively new international system with several fulcrums. But this process is very complex and prolonged; it will be constantly influenced by the new «geopolitical shifts», as factors contributing to global turbulence and macro fluctuations of the transitional international system: the final collapse of the colonial system; the destruction of the model of the «bipolar world» and the emergence of sovereign states that implement their own geostrategies on a world arena; problems of coexistence of countries of stable and transitional democracy, autocracies and specific quasi-states; strategic shift of the Baltic-Black Sea arc to the borders of Russia with the Baltics, Ukraine, Georgia; the global economic jump of Southeast Asia as a subregional system; increase in economic competition of strategic partners – the USA and the European Union; an increase in military-political tension between the Russian Federation and the US and NATO, and so on.

The complex synergy of the aforementioned geopolitical factors at the moment does not provide an opportunity to overcome the hierarchical nature of the planetary system and to establish multipolar «balance of forces» that would guarantee the high stability, because its main condition is the «equilibrium of the capacities» of the actors. We should not also forget that regardless of the relative unity, international

system has certain destructions and geopolitical enclaves, conditioned by the excesses of the relations, national paradoxes etc. In particular, multipolar system has its own risks, such as proliferation of the nuclear arms, unforeseen consequences of the change of configuration of the union of the large states, emergence of conflicts between small actors or increase of the risks of international crime and hybrid wars.

REFERENCES

1. Huntzinger, J. (1987). *Introduction aux relations internationales*. Paris: Le Seuil.
2. Herasina, L. M., & Trebin, M. P. (2020). «Zlomy svitosystemy»: hlobalni zrushennia ta hibridni vyklyky [«Fissure of the world system»: global shifts and hybrid challenges]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiologiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 4 (47), 72–93. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.47.218961> [in Ukrainian].
3. Easton, D. (1979). *A systems analysis of political life*. Chicago: University of Chicago Press.
4. Easton, D. (1990). *The analysis of political structure*. New York: Routledge.
5. Kaplan, M. A. (1957). *System and Process in International Politics*. New York: John Wiley.
6. Parsons, T. (1991). *The social system* / with a new preface by Bryan S. Turner. London: Routledge.
7. Hoffmann, S. (1961). Théorie et relations internationales. *Revue française de science politique*, 11 (2), 413–433. DOI: 10.3406/rfsp.1961.392626.
8. Polin, C. (1971). David Easton, ou les difficultés d'une certaine sociologie politique. *Revue française de Sociologie*, XI–XII (spéc.), 183–193.
9. Aron, R. (2006). *Paix et guerre entre les nations*. Paris: Calmann-Lévy.
10. Luard, E. (1976). *Types of international society*. New York: Free Press.
11. Rosecrance, R. N. (1963). *Action and Reaction in World Politics: International Systems in Perspective*. Boston, MA: Little, Brown.
12. Cohen, S. B. (2010). Evaluating Systemic Geopolitics – A Twenty-First Century View, *Geopolitics*, 15 (1), 157–164. DOI: 10.1080/14650040903420461
13. Cox, M. (2019). *The post Cold War world: turbulence and change in world politics since the fall*. London; New York: Routledge Taylor & Francis Group.
14. Dussouy, G. (2010). Systemic Geopolitics: A Global Interpretation Method of the World. *Geopolitics*, 15 (1), 133–150. DOI: 10.1080/14650040903420438
15. Jervis, R. (2010). Thinking Systemically about Geopolitics. *Geopolitics*, 15(1), 165–171. DOI: <https://doi.org/10.1080/14650040903420479>
16. Kaplan, R. D. (2009). Center Stage for the Twenty-first Century: Power Plays in the Indian Ocean. *Foreign Affairs*, 88 (2), 16–29, 31–32.
17. Freedman, L. (2017). *The future of war: a history*. New York: Public Affairs.

18. Kaldor, M. (2013). In Defence of New Wars. *Stability*, 2 (1): 4, 1–16, DOI: <http://dx.doi.org/10.5334/sta.at>
19. Krotiuk, V. A. (ed.) (2021). *Viiny informatsiinoi epokhy: mizhdystsyplinarnyi dyskurs* [Wars of the information age: interdisciplinary discourse]: monohrafiia. Kharkiv: FOP Fedorko M. Yu. [in Ukrainian].
20. Malešević, S. (2010). *The sociology of war and violence*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
21. Murray, W., & Mansoor, P. R. (2012). *Hybrid warfare: fighting complex opponents from the ancient world to the present*. New York: Cambridge University Press.
22. Patrikarakos, D. (2017). *War in 140 characters : how social media is reshaping conflict in the twenty-first century*. New York: Basic Books.
23. Simons, G., & Chifu, I. (2018). *The changing face of warfare in the 21st century*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
24. Trebin, M. (2005). *Voynyi XXI veka* [Wars of 21st century]. Moskva: AST; Minsk: Harvest [in Russian].
25. Van Creveld, M. (1991). *The transformation of war*. New York: Free Press; Toronto: Collier Macmillan Canada; New York: Maxwell Macmillan International.
26. Van Creveld, M. (2017). *More on war*. Oxford : Oxford University Press.
27. Braillard, P. (1977). *Théories des relations internationales*. Paris: P. U. F.
28. Herasina, L. M., Pohribna, V. L., & Trebin, M. P., et al. (2016). *Teoriia mizhnarodnykh vidnosyn. Mizhnarodni vidnosyny ta svitova polityka* [The theory of international relations. International relations and world politics]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
29. Andrain, C. F. (1994). *Comparative political systems: policy performance and social change*. Armonk, N. Y.: M. E. Sharpe.
30. Lijphart, A. (1984). *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries*. New Haven: Yale University Press.
31. Carter, J. H., & Warren, R. (2019). *Forging the modern world: a history*. Second edition. New York: Oxford University Press.
32. Dickinson, E. R. (2017). *The world in the long twentieth century: an interpretation*. Oakland, California: University of California Press.
33. Estevadeordal, A., & Goodman, L. W. (eds.) (2017). *21st century cooperation: regional public goods, global governance, and sustainable development*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
34. Jindal, N., & Kumar, K. (eds.) (2018). *Global politics: issues and perspectives*. New Delhi, India; Thousand Oaks, California: SAGE Publications.
35. Laurent, É. (2018). *Measuring tomorrow: accounting for well-being, resilience, and sustainability in the twenty-first century*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
36. Braillard, P., & Djalili, M.-R. (2016). *Les relations internationales*. 10e édition. Paris: P. U. F. 128 p.
37. Mattis, J. N., & Hoffman, F. G. (2005). Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars. *US Naval Institute Proceedings Magazine*, 132/11/1, 233, 18–19.
38. Hoffman, F. G. (2006). Complex Irregular Warfare: The Next Revolution in Military Affairs. *Orbis*, 50 (3), 395–411.

39. Hoffman, F. G. (2007). *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars*. Arlington, VA: Potomac Institute for Policy Studies.
40. Hoffman, F. G. (2009a). Hybrid Warfare and Challenges. *Joint Force Quarterly, 1st Quarter* (52), 34–39.
41. Hoffman, F. G. (2009b). Hybrid Threats: Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict. *Strategic Forum, April* (240), 1–8.
42. Hoffman, F. G. (2009c). Hybrid vs. compound war. *Armed Forces Journal*, October. Retrieved from: <http://armedforcesjournal.com/hybrid-vs-compound-war/>.
43. Hoffman, F. G. (2010). «Hybrid Threats»: Neither Omnipotent Nor Unbeatable. *Orbis, 54* (3), 441–455.
44. Hoffman, F. G. (2014). The Real «Forever War». *Orbis, 58* (2), 297–301.
45. Hoffman, F. G. (2016). *Foresight into 21st Century Conflict: End of the Greatest Illusion?* Foreign Policy Research Institute. The Philadelphia Papers. September.
46. Trebin, M. P., & Chernyshova, T. O. (2017). Evoliutsiia viin kriz pryzmu revoliutsii u viiskovii spravi [The evolution of wars through the prism of revolutions in military affairs]. *Suchasna viina: humanitarnyi aspekt. Naukovo-praktychna konferentsiia Kharkivskoho natsionalnoho universytetu Povitrianykh Syl imeni Ivana Kozheduba, 30 chervnia 2017 roku: tezy dopovidei – Modern war: the humanitarian aspect. Scientific and practical conference of Ivan Kozhedub Kharkiv National University Air Force, June 30, 2017: abstracts*, Pp. 16–21. Kharkiv: KhNUPS im. I. Kozheduba [in Ukrainian].
47. Bjerregaard, T. (2012). *Hybrid Warfare: A Military Revolution or Revolution in Military Affairs?* Fort Leavenworth, Kansas. Retrieved from: https://www.difesa.it/SMD_/CASD/IM/IASD/65sessioneordinaria/Documents/HYBRIDWARFAREINMILITARYAFFAIRSMO.pdf
48. Herasina, L. M., Panfilov, O. Yu., & Pohribna, V. L., et al. (2020). *Sotsiologhiia prava: entsyklopedychnyi slovnyk* [Sociology of law: encyclopedic dictionary] / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
49. Gorlach, N. I., & Trebin, M. P. (eds.) (2006). *Sovremennyy terrorizm* [Modern terrorism]. Uchebnoe posobie dlja vysshej shkoly. Har'kov: Timchenko [in Russian].
50. Alexander, Y., Carlton, D., & Wilkinson, P. (eds.) (1979). *Terrorism: Theory and Practice*. Boulder, Colorado: Westview Press.
51. Kelman, H. (1973). Violence without Moral Restraint: Reflection on the Dehumanisation of Victims and Victimizers. *The Journal of Social Issues, 29* (4), 25–63.
52. Guevara, C. (1969). *Guerrilla warfare* / prefatory note by I. F. Stone; translated from the Spanish by J. P. Morray. New York : Vintage Books.
53. Schmitt, C. (2007). *Theory of the partisan: intermediate commentary on the concept of the political* / translated by G. L. Ulmen. New York: Telos Press Pub.
54. Wilkinson, P. (1986). *Terrorism & the Liberal State*. 2nd edition. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
55. Baudrillard, J. (1981). *Simulacres et simulation*. Paris: Galilée.

Герасіна Людмила Миколаївна, доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна

Требін Михайло Петрович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна

Волянська Олена Володимирівна, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

МАКРОКОЛИВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ ПІД ВПЛИВОМ ГЛОБАЛЬНОЇ ТУРБУЛЕНТНОСТІ ТА ГІБРИДНИХ ВІЙН

У статті шляхом методологічного синтезу здійснено феноменологію «міжнародної системи», критично впорядковано її ознаки та різноманітні типи. Обґрунтовано як транзитивний тип і характер сучасної планетарної системи «дисбалансу та взаємних урівноважень», що коливається в межах векторів однополярності та мультиполярності за умов конкуренції центрів глобального впливу різної потужності: США, Євросоюзу, Китаю та Японії, РФ, країн-лідерів Близького Сходу. Досліджуються «геополітичні зсуви» як чинники, що зумовили глобальну турбулентність і макроколивання перехідної міжнародної системи: остаточний крах колоніальної системи; руйнування моделі «двополюсного світу» і вихід на світову арену суверенних держав, які запроваджують власні геостратегії; проблеми співіснування країн сталої і транзитивної демократії, автократій та специфічних квазідержав; стратегічний зсув Балто-Чорноморської дуги до кордонів Росії з Балтією, Україною, Грузією; глобальний економічний ривок Південно-Східної Азії як субрегіональної системи; посилення економічної конкуренції стратегічних партнерів – США та Євросоюзу; зростання військово-політичної напруги між РФ та США і НАТО тощо. Одним із найбільш дестабілізуючих чинників сучасної міжнародної системи, що сприяє її турбулентності, виступають гібридні війни. Обґрунтовано, що гібридна війна – це комбінація партизанської та громадянської воєн, а також заволодіння територією та тероризму. Надано характеристику основних учасників гібридної війни: армії, терористів, партизанів, повстанців тощо, а також особливості притаманних їм бойових дій.

Ключові слова: міжнародна система, глобальна турбулентність, геополітичні зсуви, тероризм, гібридні війни.

Герасина Людмила Николаевна, доктор социологических наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Харьков, Украина

Требин Михаил Петрович, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой социологии и политологии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Харьков, Украина

Волянская Елена Владимировна, кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии и политологии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

МАКРОКОЛЕБАНИЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ СИСТЕМЫ ПОД ВЛИЯНИЕМ ГЛОБАЛЬНОЙ ТУРБУЛЕНТНОСТИ И ГИБРИДНЫХ ВОЙН

В статье путем методологического синтеза осуществлена феноменология «международной системы», критически упорядочены ее признаки и различные типы. Обосновывается как транзитивный тип и характер современной планетарной системы «дисбаланса и взаимных уравниваний», которая колеблется в пределах векторов однополярности и мультиполярности в условиях конкуренции центров глобального влияния разной силы: США, Евросоюза, Китая и Японии, РФ, стран-лидеров Ближнего Востока. Исследуются «геополитические смещения» как факторы, обусловившие глобальную турбулентность и макроколебания переходной международной системы: окончательный крах колониальной системы; разрушение модели «двухполюсного мира» и выход на мировую арену суверенных государств, вводящих собственные геостратегии; проблемы сосуществования стран устойчивой и транзитивной демократии, автократий и специфических квазигосударств; стратегическое смещение Балто-Черноморской дуги к границам России с Балтией, Украиной, Грузией; глобальный экономический рывок Юго-Восточной Азии как субрегиональной системы; усиление экономической конкуренции стратегических партнеров – США и Евросоюза; рост военно-политического напряжения между РФ и США и НАТО. Одним из наиболее дестабилизирующих факторов современной международной системы, способствующей ее турбулентности, выступают гибридные войны. Обосновано, что гибридная война – это комбинация партизанской и гражданской войн, а также мятежа и терроризма. Дана характеристика основных участников гибридной войны: армии, террористов, партизан, повстанцев и т. д., а также особенности присущих им боевых действий.

Ключевые слова: международная система, глобальная турбулентность, геополитические сдвиги, терроризм, гибридные войны.

Поліщук Ігор Олексійович, доктор політичних наук, професор,
професор кафедри соціології та політології, Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: i_polischuk@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-6864-4425

НАПАД РОСІЇ НА УКРАЇНУ ЯК ПРЕТЕНЗІЯ НА АВТОРИТАРНУ ЗМІНУ СВІТОВОГО ПОРЯДКУ

У статті розглядаються причини та наслідки повномасштабної агресії Росії проти України для формування нового світового порядку. Зазначається, що В. Путін як політичне явище виник не на порожньому місці, а був породженням тогочасної владної системи, яка сформувалася в РФ наприкінці 90-х рр. ХХ ст. Маючи приблизно рівні стартові можливості, Росія та Україна продемонстрували різні траєкторії посткомуністичного транзиту. Якщо Росія з кожним новим терміном В. Путіна скочувалася дедалі більше в шовіністичний міліарний авторитаризм, то Україна з кожними новими виборами просувалася до режиму електоральної демократії. Теперішня війна – це війна між різними цивілізаціями: авторитарною азійською (Росія) та демократичною європейською (Україна). Робиться висновок про те, що агресію Росії проти України в геополітичному плані слід розглядати як першу спробу авторитарної зміни світового порядку. Тому тільки перемога України та відновлення її територіальної цілісності в рамках загальновизнаних кордонів 1991 р. дозволить зберегти існуючий демократичний світовий порядок.

Ключові слова: *новий світовий порядок, загроза авторитаризації, фашистський режим Путіна, територіальна цілісність України, перемога України.*

Постановка проблеми. Наприкінці лютого 2022 р. у географічному центрі Європи сталися неординарні події. «Відкладена війна» Російської Федерації проти України, яка почалася в локальному варіанті у 2014 р. через анексію Криму та створення фейкових «народних республік» на Сході України, вступила в реальну, широкомасштабну фазу. Про цю загрозу говорили на самому високому рівні, свої попередження на базі даних західних розвідувальних служб висловлювали президент США Дж. Байден, прем'єр-міністр Великої Британії Б. Джонсон та ін. Але у це не вірилося, адже всі раціональні аргументи та реальний стан речей у Збройних Силах України вказували на те, що взяти столицю України Київ за 72 години, як планували військові стратеги РФ, є просто неможливим. Бліцкриг В. Путіна в Україні абсолютно про-

гнозовано провалився, і війна вступила в затяжну фазу. Для світового порядку агресія авторитарної, фашистської Росії проти нової демократії – України у певному сенсі означає перегляд його формату, який склався після II світової війни. Адже сила міжнародного права опинилася під загрозою поступитися в реальній політиці «праву сили», коли кожний сам для себе визначає «червоні лінії» та правила гри. З'являється загроза домінування світових автократій над провідними демократичними державами. На думку багатьох аналітиків, агресія Росії проти України – це пробний шар, за яким може відбутися агресія авторитарного Китаю проти демократичного Тайваню. Слід наголосити, що саме світовий авторитаризм – це джерело воєнної небезпеки (Росія – Україна, Китай – Тайвань, арабський світ – Ізраїль тощо). Тому останні події у світовій політиці можна розцінювати як претензію на перспективну авторитаризацію світового порядку, коли тон задаватимуть не демократичні, а авторитарні режими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема трансформації післявоєнного світового порядку давно знаходиться в центрі уваги представників політичної науки. Класиками вивчення цієї важливої проблеми вважаються Р. Арон, З. Бжезінський, Х. Булл, К. Волтц, Г. Кіссенджер, Р. Купер, Л. Міллер, Г. Моргентау та ін. [1–5]. Сучасні науковці також приділяють названій проблемі значну увагу. Так, М. Фесенко аналізує проблеми та перспективи формування нового міжнародного порядку в умовах нестаціонарності [6]. Л. Герасіна і М. Требін розглядають злами світосистеми під впливом глобальних зрушень та гібридних викликів [7]. А. Гірман, Т. Грачевська, Р. Ботвінов уявляють перспективи трансформації міжнародного порядку в контексті євроатлантичної інтеграції України. Р. Хаас у своїх численних дослідженнях аналізує трансформацію монополярної системи в систему безполюсного порядку [8]. О. Кривицька розглядає модель міжнародних відносин у контексті європейського вибору України.

Формулювання цілей. Метою цієї статті є розгляд причин та ймовірних наслідків нападу російського авторитарного фашистського режиму В. Путіна на режим української початкової демократії в контексті формування та трансформації нового світового порядку.

Виклад основного матеріалу. Девіантна поведінка Росії на міжнародній арені є цілком логічним продовженням її авторитарної внутрішньої політики. Будь-яка автократія робить ставку на силу, репресивні механізми політики, це природа цього політичного режиму [9]. Звідси невелика переможна війна стала візитною карткою фашистського режиму В. Путіна в Росії. Згадаймо вторгнення в Грузію, підтримку режиму Асада в Сирії, анексію Криму та, зрештою, вторгнення в Україну. Але в українському випадку маленької переможної війни не вийшло і не вийде. Це впливає з масштабу та ментальності

української нації. 40-мільйонна Україна завжди мала прагнення до волі та незалежності, це становить суть нашої національної ідеї [10]. Як відомо, національна ідея – це форма ментального осягнення нацією свого психологічно-культурного змісту, тобто характерного темпераменту, здібностей, нахилів, звичок, звичаїв тощо [11, с. 100]. Тому події 1991 р., коли розвалився Радянський Союз, тільки на поверхні виглядають як вдалий збіг обставин. Насправді – це закономірний підсумок деколонізаційних прагнень та зусиль насамперед української нації – найчисельнішої після росіян нації в колишньому СРСР. Плюс тут був ще й інший аспект. Аналізуючи радянську історію другої половини ХХ ст., Елен Блан вказує на збільшення ролі в цей період корумпованого бюрократичного апарату, кримінальних угруповань та спеціальних служб, які фактично стали формальними та неформальними господарями радянської країни. КДБ отримав під свій контроль практично всю тіньову економіку країни, вправно маніпулюючи політичними гравцями та здійснюючи процес «мирного» розвалу СРСР [12, с. 117]. Тому В. Путін як політичне явище виник не на порожньому місці, а був породженням тогочасної владної системи.

Узагалі те, що в певному сенсі об'єднувало ситуацію на початку 90-х рр. в Україні та Росії – це стан демократії у цих країнах. За влучним висловом Роберта Патнама, «половина світу, колишні комуністичні держави Євразії, шукали шляхів будівництва демократичних систем урядування з нуля» [13, с. 15]. Але потім, особливо протягом перших двох десятиріч ХХІ ст. Україна пішла зовсім іншим шляхом. Якщо Росія з кожним новим терміном В. Путіна скочувалася дедалі більше в шовіністичний міліарний авторитаризм, то Україна з кожними новими виборами просувалася до режиму електоральної демократії [14]. Урешті-решт після непокараної анексії Криму В. Путін дійшов ілюзорного висновку про те, що варто тільки зайти в Україну та імперія СРСР 2.0 у тому чи іншому вигляді відновиться за 72 години парадом у Києві. Провал цього плану спричинив другу фазу агресії, яка показала всю антилюдську суть фашистського режиму В. Путіна. Воєнне захоплення території Луганської, Донецької, Запорізької, Харківської, Херсонської областей, геноцид українського народу в Маріуполі, Бучі, Ірпені та ін. – це злочин, який не має строку давності. Росіяни вчинили на території України безліч воєнних злочинів, серед яких масові випадки згвалтувань, педофілії, геронтофілії, знущань над цивільним населенням, обстрілів «Градами» житлових кварталів, лікарень, шкіл, дитячих садків, авіаційні бомбардування житлових будинків, повальні випадки мародерства. Це військові злочини, за які керівництво РФ та безпосередні виконавці обов'язково мають постати перед судом, адже ці дикі випадки поставили РФ поза межі гуманізму та сучасної людської цивілізації. Якщо ці злочини залишаться без покарання, то буде закладений фатальний

для сучасного світового порядку прецедент, який виступить для нього міною вповільненої дії. Принцип невідворотності покарання має виступити страховим механізмом збереження сучасного світового порядку. У протилежному разі світ залишиться без правил гри, і будь-який божевільний диктатор зможе його знищити. На прикладі України демократичні країни мали змогу в черговий раз переконатися, що замирення та потурання агресору нічим гарним для цивілізації не закінчиться [15]. Навпаки – у підсумку доведеться заплатити подвійну ціну за проявлену нерішучість у протиборстві з міжнародними злочинцями. Згадаймо тактику Заходу щодо нацистського режиму Адольфа Гітлера. Вона призвела до II світової війни. **Для того щоб Путін не розв'язав III світової війни, його треба зупинити в Україні.**

Зло, яке уособлює фашистський режим Путіна в Росії, має бути обов'язково покарано. Інакше непокаране зло призведе до ще більш жахливих наслідків. Щоб у цьому переконатися, варто згадати історію нацистського режиму Адольфа Гітлера, який теж марив ідеєю відновлення величі арійської раси. По суті, ця ідея відновилася в іншому вигляді через концепт «руського міра» («Росія там, де розмовляють російською мовою»). Для України цей концепт означає заборону на саме право на існування. Наратив «Ми – один народ» на практиці призводить до геноциду, тотального знищення українців як носіїв іншої, забороненої російськими фашистами ідентичності.

Війна, яку ми сьогодні переживаємо, – це війна не просто між Україною та Росією. Це війна між різними політичними режимами, політичними системами, світоглядами, культурами та ментальностями [16]. Росіяни – це нащадки кочовиків-збиральників, тому за своєю ментальністю вони є колективістами. У той час як українці – нащадки землеробів-оріів, тому за своєю ментальністю є індивідуалістами, які важко підпорядковуються будь-якій чужій волі. Тривала відсутність власної незалежної державності спричинила формування в українців певних анархічних настанов, які сьогодні стають на заваді розвитку Української держави. У політико-культурному аспекті росіяни є спадкоємцями євразійської Золотої Орди. Натомість українці – це нащадки європейської Київської Русі. Протягом тривалої історії росіяни як цивілізація є носіями зовнішньої агресії щодо інших народів («Без Росії немає світу!»). У той самий час українці як цивілізація є частиною Заходу, прихильниками дотримання прав і свобод людини («Душу й тіло ми положим за нашу свободу!»). Видатний американський політолог Збігнев Бжезінський свого часу дуже вдало описав євразійську сутність Росії, де європейськість – це фасад, натомість азійство – це суть політичної ментальності росіян. Крім того, З. Бжезінський цілком справедливо наголошував: «...те, що Україна згодом якимось чином буде «реінтегрованою», залишається предметом віри багатьох членів російської політичної еліти. У результаті, російський геополітичний

та історичний сумнів у відокремленому статусі України недвозначно зіткнувся з американським переконанням, що імперська Росія не може бути демократичною Росією [1, с. 104]. У цьому полягає сутність сьогоднішнього місця й ролі України в геополітичній парадигмі Росії та США.

Якщо після розпаду СРСР ніхто не ставив питання про перемогу капіталізму над соціалізмом, а вся пропагандистська машина західного світу однозначно зафіксувала «останній хресний похід» демократії проти інакодумців (З. Бжезінський, С. Гантінгтон, Ф. Фукуяма), то події 11 вересня 2001 р. – напад на башти-близнюки в США – ознаменували перегляд світової політики й доцільності одностороннього поширення демократії [17, с. 49]. Тобто настав час світовим демократіям згуртуватися для протистояння авторитарній загрозі.

Сьгодні варто вести мову про збереження основ існуючого світового порядку. Р. Хаас цілком логічно доводить необхідність зберегти окремі елементи старої системи: повагу до державних кордонів; механізм покарання (фізичний чи фінансовий) за його порушення; індивідуальний підхід до локальних проблем; право лише на гуманітарні інтервенції; консенсус про неприпустимість тероризму, легітимація превентивних дій щодо недопущення поширення ядерної зброї; кібербезпека за єдиними правилами тощо [8, с. 290–291]. В основу світового порядку XXI ст. повинно бути покладено основні цінності, які мають важливе значення для розвитку міжнародних відносин. До них насамперед відносяться: свобода – забезпечення прав людини, кращою гарантією яких є демократична форма правління, заснована на широкій участі й волі народу; рівність..., солідарність... тощо [6, с. 117–118]. У зв'язку з цим слід чітко розуміти, що **поразка України проти Росії означатиме крах світового порядку**, який склався після II світової війни, з явним лідерством США. Росія сьгодні – це країна, яка захоплена злочинною клікою колишнього КДБ Путіна й має фашистський режим мілітарного авторитаризму, що сповзає до тоталітаризму [18, с. 109–112]. Ядерна зброя, що дісталася Путіну у спадок від СРСР, із фактору стримування перетворилася на фактор постійного шантажу з боку російського диктатора на адресу всього цивілізованого світу.

Сьгодні всі ми повинні чітко зрозуміти: **альтернативи відновленню територіальної цілісності України в кордонах 1991 р. немає**. Усі варіанти мирної угоди між Україною та Росією, які передбачають територіальні поступки російському агресору, є абсолютно неприйнятними для українського народу й будуть ним відкинуті у принципі. Тільки повне відновлення суверенітету України над усіма її загальновизнаними територіями, включаючи Донбас і Крим, є необхідною умовою завершення війни з Російською Федерацією. Величезна воєнна допомога Україні з боку США та інших союзників

може завершитися тільки одним результатом – повною та остаточною перемогою України та всього вільного світу над військовими злочинцями на чолі з Путіним. Будь-який інший результат у стратегічному плані означатиме передишку для путінського фашизму з метою накопичити сили для подальшої агресії. Україна за допомогою демократичних країн має поставити жирний хрест на імперських амбіціях росіян та фашистського режиму Путіна. Ми маємо нарешті назавжди припинити військові авантюри Путіна. Необхідно зберегти єдність антипутінської коаліції та нейтралізації російської агентури на Заході. Колективний Захід має продемонструвати свою безумовну прихильність дотримуватися загальноновизнаних цивілізованих правил поведінки у міжнародних відносинах, які базуються на міжнародному праві. Усі політичні режими, які ігнорують ці правила, мають визнаватися ізгоями та оперативно підпадати під «каток» економічних, політичних, технологічних та соціальних санкцій. За умов популяризації авторитаризму необхідно упроваджувати *стратегію тотального стримування (всєбічного ослаблення) автократій у світі*. Адже саме найкрупніші сучасні автократії становлять собою потенційну перманентну небезпеку для демократичних країн.

Денукліризація Росії, сприяння розвалу цієї недоімперії в перспективі позбавить її можливостей погрожувати всьому світу, і тут справа не у прізвищі «Путін», а справа в агресивній імперській ментальності росіян. Треба позбавити росіян самої можливості мати необхідні ресурси для військової агресії проти інших народів. Інституційне вирішення цієї проблеми – це сприяння руйнуванню централізованої держави в РФ та її трансформації в конгломерат національних держав татар, чеченців, чувашів, бурятів, дагестанців, якутів та ін.

Висновок. Таким чином, агресію Росії проти України, виходячи з геополітичного значення цих країн, необхідно розглядати як одну з перших спроб зміни світового порядку в бік його авторитаризації. Тому тільки перемога України та відновлення її територіальної цілісності в рамках загальноновизнаних кордонів 1991 р. дозволить зберегти існуючий світовий порядок, у якому лідерство мають демократичні країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / пер. з англ. О. Фешовець. Львів ; Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. 236 с.
2. Globalisation and the quest for social and environmental justice : the relevance of international law in an evolving world order / edited by Shawkat Alam, Natalie Klein, and Juliette Overland. Abingdon, Oxon [UK] ; New York : Routledge, 2011. xiii, 304 p.

3. Hathaway O. A., Shapiro S. J. The internationalists : how a radical plan to outlaw war remade the world. New York : Simon & Schuster, 2017. xxii, 581 p.
4. Mason M. Turbulent empires : a history of global capitalism since 1945. Montreal; Kingston ; London ; Chicago : McGill-Queen's University Press, 2018. xiii, 329 p.
5. Miskimmon A., O'Loughlin B., Roselle L. Strategic narratives : communication power and the new world order. New York ; London : Routledge, Taylor & Francis Group, 2013. xiv, 224 p.
6. Фесенко М. В. Проблеми та перспективи формування нового міжнародного порядку в умовах нестационарності. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2014. Вип. 120, ч. 1. С. 113–126.
7. Герасіна Л. М., Требін М. П. «Злами світосистеми»: глобальні зрушення та гібридні виклики. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020. № 4 (47). С. 72–93.
8. Хаас Р. Розхитаний світ. Зовнішня політика Америки і криза старого ладу / пер. з англ. Микола Климчук. Київ : Основи, 2019. 375 с.
9. Требін М. П. Онтологія авторитаризму: філософсько-правовий аспект. *Філософія і сучасність*. 2009. Вип. 3. С. 93–106.
10. Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції: монографія / О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2019. 744 с.
11. Калиновський Ю. Ю. Національна ідея як ціннісна детермінанта державотворчого процесу в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2016. № 1 (28). С. 98–105.
12. Блан Е. Родом із КГБ. Система Путіна / пер. П. Таращук. Київ : Темпора, 2009. 360 с.
13. Патнам Р., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 301 с.
14. Специфіка розвитку сучасного соціально-гуманітарного середовища: кол. моногр. / Березовська-Чміль О. Б., Кучин С. П., Чернишова Т. О. та ін. Харків : СГ НТМ «Новий курс», 2021. 124 с.
15. Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах: монографія / за заг. ред. проф. О. Ю. Панфілова. Харків : ХІФ КНТЕУ ; Видавець О. А. Мірошниченко, 2019. 284 с.
16. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків : Федорко М. Ю., 2021. 558 с.
17. Міщенко А. Б. Новий світовий порядок: міжнародний дискурс. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2020. Вип. 6. С. 44–55.
18. Політологія: підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2013. 416 с.

REFERENCES

1. Bzhezynskyi, Z. (2000). *Velyka shakhivnytsia. Amerykanska pershist ta yii stratehichni imperatyvy* [Big chessboard. American championship and its strategic imperatives] / per. z anhl. O. Feshovets. Lviv – Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].
2. Alam, S., Klein, N., & Overland, J. (Eds.) (2011). *Globalisation and the quest for social and environmental justice : the relevance of international law in an evolving world order*. Abingdon, Oxon [UK]; New York: Routledge.
3. Hathaway, O. A., & Shapiro, S. J. (2017). *The internationalists : how a radical plan to outlaw war remade the world*. New York: Simon & Schuster.
4. Mason, M. (2018). *Turbulent empires : a history of global capitalism since 1945*. Montreal; Kingston; London; Chicago: McGill-Queen's University Press.
5. Miskimmon, A., O'Loughlin, B., & Roselle, L. (2013). *Strategic narratives : communication power and the new world order*. New York; London: Routledge, Taylor & Francis Group.
6. Fesenko, M. V. (2014). Problemy ta perspektyvy formuvannia novoho mizhnarodnoho poriadku v umovakh nestatsionarnosti [Problems and prospects of forming a new international order in conditions of non-stationarity]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn – Actual problems of international relations*. 120 (Part 1), 113–126 [in Ukrainian].
7. Herasina, L. M., & Trebin, M. P. (2020). «Zlamy svitosystemy»: hlobalni zrushennia ta hibrydni vyklyky [‘Breaking the World System’: Global Shifts and Hybrid Challenges]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofia, filozofia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 4 (47), 72–93 [in Ukrainian].
8. Khaas, R. (2019). *Rozkhytanyi svit. Zovnishnia polityka Ameryky i kryza staroho ladu* [Shaken world. America's foreign policy and the crisis of the old system] / per. z anhl. Mykola Klymchuk. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
9. Trebin, M. P. (2009). Ontolohiia avtorytaryzmu: filozofsko-pravovy aspekt [Ontology of authoritarianism: philosophical and legal aspect]. *Filosofia i suchasnist – Philosophy and modernity*, 3, 93–106 [in Ukrainian].
10. Bezruk, O. O., Blikhar, V. S., Herasina, L. M., et al. (2019). *Polityko-pravova mentalnist ukrainskoho sotsiumu v umovakh yevropeiskoi intehratsii* [Political and legal mentality of Ukrainian society in the context of European integration]: monohrafiia / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
11. Kalynovskyi, Yu. Yu. (2016). Natsionalna ideia yak tsinnisna determinanta derzhavotvorchoho protsesu v Ukraini [National idea as a value determinant of the state-building process in Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yarolava Mudroho». Serii: Filosofia – Bulletin of the National University «Yaroslav the Wise Mudryi Academy of Ukraine». Series: Philosophy*, 1 (28), 98–105 [in Ukrainian].

12. Blan, E. (2009). *Rodom iz KHB. Systema Putina* [Originally from the KGB. Putin's system] / per. P. Tarashchuk. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
13. Patnam, R., Leonardi, R., & Nanetti, R. Y. (2001). *Tvorennia demokratii: tradytsii hromadianskoi aktyvnosti v suchasni Italii* [Creating democracy: traditions of civic activity in modern Italy] / per. z anhl. V. Yushchenko. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy» [in Ukrainian].
14. Berezovska-Chmil, O. B., Chernyshova, T. O. Kuchyn, S. P., et al. (2021). *Spetsyfika rozvytku suchasnoho sotsialno-humanitarnoho seredovyshcha* [The specifics of the development of the modern socio-humanitarian environment]: kol. monohr. / Kharkiv: SH NTM «Novyi kurs» [in Ukrainian].
15. Panfilov, O. Yu. (Ed.) (2019). *Sotsialno-humanitarna sfera Ukrainy v suchasnykh dyskursakh* [Socio-humanitarian sphere of Ukraine in modern discourses]: monohrafiia. Kharkiv: KhIF KNTEU, vydavets O. A. Miroshnychenko [in Ukrainian].
16. Krotiuk, V. A. (Ed.) (2021). *Viiny informatsiinoi epokhy: mizhdystsyplinarnyi dyskurs* [Wars of the information age: interdisciplinary discourse]: monohrafiia. Kharkiv: FOP Fedorko M. Yu. [in Ukrainian].
17. Mishchenko, A. B. (2020). *Novyi svitovyi poriadok: mizhnarodnyi dyskurs* [New World Order: International Discourse]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty – International relations: theoretical and practical aspects*, 6, 44–55 [in Ukrainian].
18. Trebin, M. P. (Ed.) (2013). *Politolohiia: pidruchnyk* [Political Science: a textbook] / M. P. Trebin, L. M. Herasina, I. O. Polishchuk ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Полищук Игорь Алексеевич, доктор политических наук, профессор,
профессор кафедры социологии и политологии,
Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого,
г. Харьков, Украина

НАПАДЕНИЕ РОССИИ НА УКРАИНУ КАК ПРЕТЕНЗИЯ НА АВТОРИТАРНУЮ СМЕНУ МИРОВОГО ПОРЯДКА

В статье рассматриваются причины и последствия полномасштабной агрессии против Украины для формирования нового мирового порядка. Отмечается, что Путин как политическое явление возник не на пустом месте, а был порождением тогдашней властной системы, сформировавшейся в РФ в конце 90-х гг. XX в. Имея примерно равные стартовые возможности, Россия и Украина продемонстрировали разные траектории посткоммунистического транзита. Если Россия с каждым новым сроком Путина скатывалась все больше в шовинистический милитарный авторитаризм, то Украина с каждым новыми выборами продвигалась в режим электоральной демократии. Нынешняя война – это война между разными цивилизациями: авторитарной азиатской (Россия) и демократической европейской (Укра-

ина). Делается вывод о том, что агрессию России против Украины в геополитическом плане следует рассматривать как первую попытку авторитарного изменения мирового порядка. Поэтому только победа Украины и восстановление ее территориальной целостности в рамках общепризнанных границ 1991 г. позволит сохранить существующий демократический мировой порядок.

Ключевые слова: новый мировой порядок, угроза авторитаризации, фашистский режим Путина, территориальная целостность, победа Украины.

Polishchuk Ihor Oleksiyovuch, Doctor of Political Sciences, Professor,
Professor of the Department of Sociology and Political Science,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

RUSSIAN ATTACK ON UKRAINE AS A CLAIM FOR AUTHORITARIAN CHANGE OF WORLD ORDER

The article considers the causes and consequences of Russia's full-scale aggression against Ukraine to form a new world order. It is noted that Putin as a political phenomenon did not emerge from nowhere, but was a product of the then system of power, which was formed in Russia in the late 90's of the twentieth century. With roughly equal starting opportunities, Russia and Ukraine have demonstrated different trajectories of post-communist transit. If with each new term of Putin Putin, Russia slipped more and more into chauvinistic militaristic authoritarianism, Ukraine with each new election moved towards the regime of electoral democracy. The current war is a war between different civilizations: the authoritarian Asian (Russia) and the democratic European (Ukraine). It is concluded that Russia's aggression against Ukraine in geopolitical terms should be considered as the first attempt at an authoritarian change in the world order. Therefore, only the victory of Ukraine and the restoration of its territorial integrity within the generally recognized borders of 1991 will allow to preserve the existing democratic world order.

Keywords: new world order, threat of authoritarianism, Putin's fascist regime, territorial integrity of Ukraine, victory of Ukraine.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316: 323.23

DOI 10.21564/2663-5704.53.258167

Клімова Галина Павлівна, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціології та політології, Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: klimova55@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6533-199X

ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ

У статті аналізується поняття «політична ідеологія». Розглядаються теоретико-методологічні підходи до визначення сутності цього феномену. Виділено структурні рівні політичної ідеології за критерієм її практичної деталізації та ступенем функціонального зв'язку з політичним процесом. Аналізуються структурні компоненти політичної ідеології: політичні ідеї; політичні гіпотези, концепції, теорії, доктрини; політичні ідеали, цінності, гасла; політичні міфи і політичні утопії; політичні програми. Досліджено моделі розроблення політичної ідеології. Особливу увагу приділено розгляду специфіки функціональної системи політичної ідеології.

Ключові слова: ідеологія, політична ідеологія, політичний процес, політичні цінності, політична культура, політичний ідеал, політичні відносини, функції політичної ідеології.

Постановка проблеми. Політична ідеологія – це складне, неоднозначне соціальне явище, яке постійно перебуває у фокусі уваги вчених і розглядається в різних наукових дискурсах. Проблемна ситуація пов'язана з суперечностями у визначенні поняття та місця політичної ідеології в соціально-політичному просторі [1, с. 126]. У зв'язку з цим доцільно проаналізувати історичну еволюцію концепту політичної ідеології [2, с. 358–379] та дослідити, у яких формах відбувається його інтеграція в сучасних умовах.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Вивчення проблем політичної ідеології належить до сфери наукових інтересів як українських, так і зарубіжних науковців. Серед сучасних вітчизняних дослідників, які займаються теоретико-методологічними питаннями політичної ідеології, слід відзначити таких вчених, як В. Андрущенко, Л. Губернський, Н. Дегтярьова, В. Денисенко, Д. Донцов, В. Заблоцький, Ф. Кирилюк, В. Корабльова, В. Лісовий, І. Мигул, М. Михальченко, О. Постол, А. Сухарина та ін. [3–13]. Вагомий внесок у теоретичну розробку проблем політичної ідеології внесли також зарубіжні науковці – Т. Адорно, Т. Бойд, Ю. Габермас, М. Горкгаймер, Д. Йост, П. Кісак, С. Краутхаммер, К. Манхейм, Д. Мартін, Н. Пуланцас, К. Федеріко, М. Фріден, М. Фуко, К. Харрісон та ін. [14–25]. Незважаючи на те, що в науковій літературі знайшло широке відображення розуміння різноманітних проблем політичної ідеології, залишаються дискусійними низка питань, які необхідно постійно осмислювати.

Формулювання цілей. Метою статті є дослідження сутності поняття політичної ідеології в сучасному соціально-філософському дискурсі; розгляд методологічних підходів до аналізу цього феномену; виявлення структурних рівнів і компонентів політичної ідеології, дослідження особливостей її функціональної системи.

Виклад основного матеріалу. У сучасній науковій літературі поняття «політична ідеологія» має безліч інтерпретацій. Це суттєво ускладнює його наукове дослідження. Для розкриття сутності цього соціального феномену необхідно насамперед звернутися до аналізу поняття «ідеологія».

Варто зазначити, що поняття «ідеологія» (грец. *ідеа* – прообраз, ідея; *λογος* – слово, розум, вчення) ввів Антуан Луї Клод Дестют де Трасі у доповіді «Проект ідеології». У цій доповіді і пізніше в чотиритомному дослідженні «Основи ідеології» дослідник прагнув розробити методологію систематизації ідей видатних мислителів Нового часу (Бекона, Локка, Кондильяка, Гельвеція) і створити загальну «теорію ідей». Він називав ідеологію наукою про ідеї, що формує етичні, політичні, економічні погляди. Ідеї, за де Трасі, генеруються силами, які функціонують у матеріальному середовищі, і щоб зрозуміти прогресивні політичні ідеї, необхідно розібратися в джерелах самих ідей, які виступають у ролі ідеології. Ідеологія ж існує, аби підтвердити певну політичну точку зору, служити інтересам певних людей (спільнот) і виконувати функціональну роль відносно соціальних, економічних, політичних та правових інститутів [26].

Досі єдиного уявлення про ідеологію не існує [27, с. 276]. Разом із тим у науці все ж склався ряд стійких точок зору відносно її сутності. Так, принциповою позицією є безкомпромісне розведення ідеології і науки, заперечення за ідеологією пізнавальних функцій. Ще М. Вебер відносив ідеологію, як

і інші світоглядні й релігійні утворення, до сфери віри, заперечуючи цим навіть постановку питання про її науковість [28].

Слідом за М. Вебером визнаний авторитет у галузі дослідження цього феномену К. Манхейм розглядав будь-яку ідеологію як «неадекватне» відображення дійсності, як сукупність недостовірних уявлень, зумовлених соціально-історичними обставинами, особливостями пізнання дійсності, інтересами суб'єкту пізнання. Одночасно К. Манхейм приділяв значну увагу функціям ідеології, особливо її можливості єднання людей, акумулювання їх політичної енергії [16]. Т. Парсонс трактує ідеологію як систему цінностей певного суспільства, функціональний елемент політичної системи, який визначає основні напрями розвитку соціуму, підтримує існуючий порядок [29]. Р. Пайпс і Л. Браун зводять поняття ідеології до визначення психології окремих соціальних груп і індивідів. Р. Арон, Е. Шілз та У. Матц розглядають ідеологію як регулятор суспільних відносин, а також як релігійно вмотивовану систему – ерзац-релігію, здатну конструювати картину світу, що складається у просторі екзистенційної кризи. Так, згідно з У. Матцом, ідеологія наділяє сенсом дію в межах екзистенції як релігійна сакральна-політична доктрина [30].

За допомогою панівної ідеології, за Л. Альтюссером, забезпечується «гармонія» (іноді не дуже струнка) функціонування репресивного державного апарату та ідеологічних апаратів держави, а також «гармонія» різних ідеологічних апаратів держави. Усі ідеологічні апарати держави, якими б вони не були, ведуть до одного й того самого результату: відтворення виробничих відносин, тобто відносин капіталістичної експлуатації. Л. Альтюссер формулює дві тези про ідеологію: 1) практична діяльність існує лише у формі ідеології і залежить від неї; 2) ідеологія існує тільки в суб'єкті і для суб'єкта. Категорія суб'єкта є конститутивною для будь-якої ідеології, оскільки визначальна функція ідеології – «конституювати» конкретних індивідуумів у суб'єкта. На думку Л. Альтюссера, будь-яка ідеологія функціонує саме в цьому подвійному процесі конституювання [31].

У цілому ідеологія – це одна з форм суспільної свідомості. Вона є теоретично узагальненою системою поглядів і переконань стосовно суспільства, у якій теоретичне та емпіричне знання переплітається з віруваннями і ціннісними орієнтаціями [32, с. 319]. Ідеологія, по суті, є інтелектуальним вираженням діяльності різних класів і соціальних груп, які мають свої концептуальні та моральні системи цінностей.

Ідеологія є функціональною характеристикою суспільної свідомості як елемента політичної культури, що відображає суспільне життя з позиції інтересів певних класів або соціальних груп [33, с. 60–61; 34, с. 20]. Задля захисту їхніх інтересів ідеологія повинна містити розроблену систему програмних

цілей і засобів їх досягнення, що включає в свій зміст економічні, політичні та інші концепції.

Ідеологічна система має сформулювати власну теорію історичного процесу, моральні цінності та ідеали. Проте існування в суспільстві різних класів і соціальних груп, інтереси яких часто не збігаються, припускає ідеологічну боротьбу, яку за допомогою засобів масової інформації, Інтернету, системи освіти веде правляча еліта за упровадження в свідомість народу потрібного їй світогляду і моральних цінностей [35, с. 20–27]. У разі успіху суспільство об'єднується задля реалізації загальних стратегічних національних інтересів, а правляча еліта створює широку соціальну основу для своєї влади. Ідеологічна система є міцною, якщо вона враховує основні інтереси різних класів і соціальних груп суспільства.

Основою ідеологічної системи суспільства є політична ідеологія. Будь-яка ідеологія має політичний характер, але поняття «політична ідеологія» використовується у специфічному сенсі, а саме – для характеристики раціонально-ціннісного мотивування політичної поведінки та світоглядної основи політики.

Політична ідеологія є системою концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, настрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій. Вона покликана розкрити як особливості політичного й ідеологічного процесів, так і їхню взаємодію, взаємовплив у реальному житті [36, с. 446–447]. Тому в межах політичної ідеології ідеологічний процес розкривається з політичного боку, а політичний – з ідеологічного. Наслідком цього стає синтезоване знання про політичний та ідеологічний процеси [37, с. 117].

При цьому слід зазначити, що завдяки ідеології політика набуває низки дуже важливих для здійснення політичної влади якостей:

- діяльність великої маси людей зі скалярної, дифузної, нецілеспрямованої величини перетворюється на величину векторну, спрямовану, унаслідок чого ефективність у реалізації певного завдання або досягнення мети значно підвищується; відбувається об'єднання великої маси людей навколо єдиної мети чи цінності, тобто на раціональній основі;

- політична дія набуває якості послідовності, цілеспрямованості і відповідності не лише потребам суб'єкта політики, а й реальним умовам, у яких відбувається його діяльність;

- у межах ідеології формуються різноманітні засоби політичної комунікації, найважливіші елементи мови політики, діалогу влади та суспільства (загальнозначущі для політичної спільноти поняття, образи, символи тощо) [38, с. 55–56].

Для аналізу ідеології як чинника політичного процесу важливим є розуміння її структури та функцій, адже структурні елементи ідеології мають

різний ступінь впливу на політичний процес. На думку низки українських вчених (М. Михальченка, М. Остапенко, О. Воронянського, Т. Кулішенко, І. Скубій та ін.), політична ідеологія включає такі структурні компоненти: політичні ідеї; політичні гіпотези, концепції, теорії, доктрини; політичні ідеали, цінності, гасла; політичні міфи і політичні утопії; політичні програми.

Політична ідея виступає вихідним моментом теоретичного пізнання змісту політичної ідеології. Вона розуміється як форма відображення політичної дійсності, як наслідок осягнення громадською думкою предмета пізнання – політичного процесу. Політичні ідеї втілюють у життя різного роду політичні інститути, насамперед політичні партії. Політична гіпотеза спонукає шукати можливі та ймовірні причинно-наслідкові зв'язки між політичними явищами, що дозволяє продуктивніше формувати політичні концепції. Політична концепція логічно поєднує політичну ідею чи кілька політичних ідей у систему суджень. Хоча концепція містить глибокі і конкретні знання, вона поступається політичній теорії та політичній доктрині своєю повнотою. Політична теорія є найважливішим системоутворювальним елементом внутрішньої структури політичної ідеології. Правильність чи хибність політичних теорій перевіряється практикою (політичним експериментом, реалізацією цілей, завдань, гасел тощо). Практичні факти підтверджують або відкидають науковість, ефективність політичних теорій, а самі політичні теорії у процесі пізнання і перетворення дійсності стають фактами, якщо адекватно відображують цю дійсність і пропонують конкретні рекомендації її перетворення чи відтворення. Як правило, політичні теорії реалізуються шляхом безпосереднього впливу на політичну діяльність держави, політичних партій, соціальних груп і особистостей або через політичні ідеали і гасла, які знаходять собі місце в комплексному утворенні – політичних програмах. Політична доктрина – це розвинена система ідей, поглядів, концепцій, що виражають сутність та зміст організації політичної влади в державі, функціонування влади, провідні тенденції її розвитку. Кожна держава опрацьовує власну політичну доктрину, у якій розкривається стратегія і тактика політичної діяльності на певний історичний період. Політична доктрина визначає межі політичної влади в суспільстві, характер політичного режиму, основні методи реалізації влади в державі, постулати національної безпеки, а також розкриває зміст політичних та ідеологічних цінностей.

Політичний ідеал спрямовує політичну ідеологію на пошук досконалих форм суспільного життя, оцінює сучасні форми життєустрою з позицій майбутнього. Політичні цінності сприяють формуванню стандартів оцінки кожної політичної дії або вчинку та їх наслідків [39, с. 538–540]. Вони дозволяють виявити, наскільки конкретна дія, певний вчинок відповідають цінностям миру, свободи, суверенітету, плюралізму, відкритості, чесності тощо. Ціннос-

ті впливають на добір та ієрархію політичних пріоритетів. Важливим структурним компонентом політичної ідеології є також політичні гасла. Як керівні ідеї, завдання, вимоги та директиви політичних перетворень вони дозволяють транслювати політичну ідеологію в масову свідомість, активізувати політичну творчість людей. Їх прийняття чи відхилення людьми вказує на дієвість політичної теорії.

Політичним ідеологіям притаманні також політичні міфи і політичні утопії. Політичний міф – це статичний образ, що спирається на вірування і дозволяє впорядковувати, інтерпретувати факти і події, які викликають розбрат, і дозволяє структурувати бачення колективного теперішнього і майбутнього [40, с. 514–516]. Крім того, політичний міф є стійким духовним утворенням із штучно створеного уявлення про реальні соціально-політичні феномени і дії, навмисно або ненавмисно прикрашені різними умоглядними висновками, вигадками, фантазією. Він містить у собі перекручений і містифікований образ конкретної політичної і соціальної ситуації, характеризується наявністю ілюзій (нездійснених надій, мрій) і утопій (нереальних, нездійснених на практиці планів соціальних перетворень). Політична утопія – це сукупність ідей та уявлень, які є продуктом абстрактного мислення. Вони не ґрунтуються на знанні реальних політичних процесів і пропонують принципово нездійсненний за даних умов соціальний проєкт [41, с. 749].

Означені компоненти політичної ідеології в своїй сукупності формують програму політичної діяльності політичних суб'єктів. Вона є пропонованим планом, за яким готові діяти та чи інша партія, політичний блок, уряд, соціальна група, клас, нація, світове співтовариство тощо. У політичній програмі теоретично обґрунтовуються основні позиції суб'єкта політичного процесу в усіх сферах суспільного життя, визначається послідовність його дій, шлях і цілі пропонованих політичних перетворень, їхні засоби, методи діяльності, передбачаються темпи й терміни політичних трансформацій [37, с. 117–120; 42, с. 42–54; 43, с. 26].

Політична ідеологія являє собою духовне утворення, спеціально призначене для цільової та ідейної орієнтації політичної поведінки. Тому необхідно розрізняти такі рівні її функціонування:

- теоретико-концептуальний (елітарний), на якому формулюються головні положення, що розкривають інтереси і ідеали того чи іншого класу, соціальної верстви, нації, держави;

- програмно-політичний (пропагандистський), де соціально-філософські принципи й ідеали переводяться у програми, гасла й вимоги політичної еліти і являють собою ідейну основу для прийняття управлінських рішень та стимулювання політичної поведінки мас. Цей рівень функціонування ідеології безпосередньо пов'язано з діяльністю політичних партій, союзів, об'єднань,

створених для трансляції політичних вимог прибічників цієї ідеології. Враховуючи політичну вагу пов'язаних з ідеологією інститутів влади, її трактують як «конститууючий елемент політики»;

– актуалізований (життєвий), який характеризує ступінь засвоєння громадянами мети та принципів цієї ідеології і характер втілення їх у тих чи інших формах політичної участі. Цей рівень може характеризувати досить широкий спектр варіантів інтеріоризації цієї ідеології: від легкої зміни ідеологічних позицій до сприйняття людьми своїх політичних нахилів як глибинних світоглядних орієнтирів. Ідеології, що мають велике світоглядне значення і здатні впорядкувати у свідомості людей хід історії, визначити принципи їх соціального мислення, є «тотальними» (К. Манхейм) або «парадигматичними» (Н. Пуланзас) [44, с. 13–14; 45, с. 19].

Суб'єкти й носії політичних відносин, що взаємодіють і керуються ідеологічними цінностями, створюють так званий комунікативний простір політики. Безперервний обмін політичними суб'єктами тими чи іншими підходами, оцінками й судженнями про одні й ті самі або різні політичні події, дебати з політичного «порядку денного» та інші аспекти взаємодії держави і громадян сприяють народженню і розпаду ідеологій, новому синтезу ідейних течій, постійному ускладненню мотиваційної сфери політичної поведінки.

Визначають наступні моделі розроблення політичної ідеології. Перша модель – ревіталізація ідеологій, унаслідок якої йде процес звернення до попередніх ідей та відродження їх у реформованому варіанті. Друга модель – модель конденсації ідеологій. Її зміст полягає в тому, що внаслідок своєрідної зміни масової свідомості притаманні їй ознаки трансформуються в ідеологічні форми. Третя модель – інтегративна, у цьому варіанті йде процес синтезу різних ідей та уявлень існуючих ідейно-політичних концепцій. Четверта модель – дивергентна, коли проходить дезінтеграція ідеології, що існує та формується / створюється нова політична ідеологія [46, с. 128]. Слід зауважити, що в реальному політичному процесі моделі генези ідеологій доповнюють одна одну та не зустрічаються в чистій формі, але розуміння цих моделей допомагає при комплексному аналізі попередніх і виникненні нових ідейно-політичних теорій.

Політична ідеологія покликана не тільки поширювати, пропагувати ідеали та цілі, але й досягати цілеспрямованих дій громадян на виконання поставлених нею завдань. Тому реальна «вага» політичної ідеології в соціально-політичному житті суспільства залежить від ступеня її впливу на суспільну свідомість, що здійснюється за допомогою реалізації її основних функцій.

Усвідомлюючи багатогранність проблематики, вчені по-різному підходять до визначення функцій політичної ідеології. Так, зарубіжні дослідники виділяють функції: 1) захисту стабільності цінностей, що інституалізувалися,

формування верстви посередників між владою і громадянами (Т. Парсонс); 2) соціально-символічного конструювання, формалізації і стереотипізації неупорядкованих соціальних дій і чинників за допомогою певних культурних шаблонів (К. Гірц); 3) соціальної орієнтації індивіда, направлення його політичної практики (Л. Альтюссер, П. Бурдьє). Е. Гоулднер підкреслює, що політичній ідеології притаманні такі функції, як проєктивно-мобілізаційна; регулятивна; інтегративна; охоронна тощо. Г. Маркузе, Т. Адорно і Х. Ленк стверджують, що політична ідеологія забезпечує стримування суспільної активності і збереження громадської лояльності до чинної влади.

Українські вчені, підкреслюючи, що функціональна система політичної ідеології включає широке коло функцій, зазначають серед них:

1. Орієнтаційну – виражається в тому, що, включаючи в себе основні уявлення про суспільство, державу, соціальний прогрес, владу, особистість, ідеологія задає систему сенсів і орієнтацій людської діяльності в геополітичному просторі світу.

2. Мобілізаційну – пропонуючи певний суспільний ідеал більш досконалого суспільства, політична ідеологія скоріше виступає в якості безпосередніх мотивів політичної діяльності, ніж сприяє приведенню в активний стан сил, засобів, ресурсів і внутрішніх резервів, спрямованих на досягнення цього ідеалу.

3. Інтеграційну – наділяючи сенсом політичну дію в межах пропонованої фундаментальної картини світу, політична ідеологія задає їй таку значущість, яка за своїми масштабами перевершує будь-який індивідуальний або груповий інтерес. Політична ідеологія, піднімаючись над приватними інтересами, тим самим виступає у світовому ареалі інтегративним фактором.

Амортизаційну – будучи способом інтерпретації політичної дійсності, політична ідеологія сприяє ослабленню соціальної напруженості в ситуації, коли виникає невідповідність між потребами суспільства, держави, соціальної групи, індивіда і реальними можливостями задоволення їх; пропоновані ідеологією ідеали виступають як надихаючі, що дозволяють індивіду чи групі осіб знаходити в собі сили після невдач знову прагнути до активних дій щодо їхньої реалізації.

5. Вираження й захисту інтересів певної соціальної групи – політична ідеологія, як правило, виникає на базі інтересів будь-якої соціальної групи і покликає представляти ці інтереси як загальні на геополітичному просторі світу.

До них часто додають соціально-представницьку, пропагандистську, пізнавальну (когнітивну) функції політичної ідеології; функцію оцінювання, соціально-організаційну функцію тощо [45, с. 20; 47, с. 216].

Висновки. Політична ідеологія, яка є сукупністю переважно систематизованих ідей, поглядів, уявлень тих чи інших соціальних груп, суспільства

у цілому, містить теоретичне (концептуальне) осмислення політичного життя і захищає їхні інтереси й цілі за допомогою політичної влади або впливу на неї. Її роль у суспільстві визначається тим впливом, який вона здійснює на стан суспільної свідомості шляхом реалізації своїх конкретних функцій. Політична ідеологія є конкретно-історичним системним відображенням сутнісних сторін політичної дійсності і виступає формою політичної свідомості і самосвідомості певної спільноти людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологія : енцикл. слов. / В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Н. М. Хома та ін. ; за ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 406 с.
2. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя: монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2016. 560 с.
3. Дегтярьова Н. Історико-філософські трансформації концепту ідеології. *Грані*. 2015. № 7. С. 108–113.
4. Денисенко В. Ідеологія як форма раціонально-ірраціонального відображення соціального буття. *Вісник Львівського університету*. Серія «Філософсько-політологічні студії». 2017. Вип. 14. С. 222–224.
5. Донцов Д. Історія розвитку Української державної ідеї / ред. Л. М. Попович ; передм. Р. Б. Харчук. Київ : Знання України, 1991. 48 с.
6. Заблоцький В. П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. Донецьк : Янтра, 2001. 366 с.
7. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології. Київ : ЦУЛ, 2009. 520 с.
8. Корабльова В. М. Соціальні смисли ідеології: монографія. Київ : ВАДЕКС, 2014. 350 с.
9. Андрущенко В., Губернський Л., Михальченко М.. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз Київ : Знання України, 2002. 578 с.
10. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. 352 с.
11. Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. Київ : Фонд «Українська перспектива», 1997. 52 с.
12. Постол О. Посткласичні ідеологічні трансформації : монографія. Київ : Академія, 2015. 285, [2] с.
13. Сухарина А. Державна та публічна ідеологія: аргументація теоретичного розрізнення. *Політикус*. 2019. № 4. С. 4–9.
14. Адорно Т. Проблемы философии морали / пер. с нем. М. Хорькова. Москва : Республика, 2000. 239 с.
15. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму посібник з філософських дисциплін / пер. з нім. М. Д. Култаєва. Київ : ППС-2002, 2006. 282 с.

16. Манхейм К. Идеология и утопия. *Манхейм К. Диагноз нашего времени* / пер. с нем. и англ. М. Левиной и др. Москва : Юрист, 1994. С. 7–276.
17. Фуко М. Археология знания / пер. с фр. М. Б. Раковой, А. Ю. Серебрянниковой ; вступ. ст. А. С. Колесникова. Санкт-Петербург : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2004. 416 с.
18. Хабермас Ю. Техника и наука как «идеология». Москва: Практис, 2007. 208 с.
19. Ball T., Dagger R. Political ideologies and the democratic ideal. 6th ed. New York : Pearson, 2006. xvii, 318 p.
20. Baradat L. P. Political ideologies: their origins and impact. 9th ed. Upper Saddle River, N. J. Prentice-Hall, 2006. xiv, 322 p.
21. Dogmas and dreams : a reader in modern political ideologies / edited by Nancy S. Love. 3rd ed. Washington, DC : CQ Press, 2006. xiv, 742 p.
22. Freedon M. Ideology and political theory. *Journal of Political Ideologies*. 2006. Vol. 11, Issue 1. P. 3–22. DOI: 10.1080/13569310500395834.
23. Harrison K., Boyd T. The role of ideology in politics and society. *Harrison K., Boyd T. Understanding political ideas and movements: a guide for A2 politics students*. Manchester : Manchester University Press, 2003. P. 135–153. DOI: 10.7765/9781526137951.00011.
24. Jost J. T., Federico C. M., Napier J. L. Political Ideology: Its Structure, Functions, and Elective Affinities. *Annual Review of Psychology*. 2009. Vol. 60. P. 307–337. DOI: 10.1146/annurev.psych.60.110707.163600.
25. Martin J. L. What is Ideology? *Sociologia, Problemas e Praticas*. 2015. № 77. P. 9–31. DOI: 10.7458/SPP2015776220.
26. Дестют де Траси А.-Л.-К. Основы идеологии. Идеология в собственном смысле слова / пер. с фр. Д. А. Ланина. Москва : Акад. Проект : Альма Матер, 2013. 333 с.
27. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламент. вид-во, 2011. 808 с.
28. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий. *Вебер М. Избранное. Образ общества* / пер. с нем. Москва : Юрист, 1998. С. 43–73.
29. Парсонс Т. Система современных обществ / пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; науч. ред. пер. М. С. Ковалева. Москва : Аспект Пресс, 1998. 270 с.
30. Матц У. Идеологии как детерминанта политики в эпоху модерна. *Полис (Политические исследования)*. 1992. № 1/2. С. 130–142.
31. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования) / пер. с фр. С. Б. Рындина. *Неприкосновенный запас*. 2011. № 3 (77). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3.html> (дата обращения: 28.01.2022).
32. Політологія: підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2013. 416 с.
33. Клімова Г. П. Феномен політичної культури: теоретико-методологічний дискурс. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Політологія. 2020. № 2. С. 56–71.

34. Клімова Г. П. Теоретико – методологічний контекст дослідження політичної культури. *Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Політична система України за умов глобальних викликів і локальних проблем» (XXXIV Харківські політологічні читання, 21 квіт. 2021 р., м. Харків)*. Харків : Право, 2021. С. 19–23.
35. Специфіка розвитку сучасного соціально-гуманітарного середовища: кол. моногр. / Березовська-Чміль О. Б., Кучин С. П., Чернишова Т. О. та ін. Харків : СГ НТМ «Новий курс», 2021. 124 с.
36. Теорія політики: підручник / Денисенко В. М., Бліхар В. С., Требін М. П. та ін. Львів : Ліга-Прес, 2015. 668 с.
37. Воронянський О. В., Кулішенко Т. Ю., Скубій І. В. Політологія : підручник. Харків : ХНТУСГ ім. Петра Василенка, 2017. 180 с.
38. Демидов А. И. Политический ресурс идеологии. *Вестник Поволжского института управления*. 2012. № 1 (30). С. 54–58.
39. Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції: монографія / О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2019. 744 с.
40. Політологія: навч. енцикл. слов.-довід. для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін. ; за наук. ред. д-ра політ. наук Хоми Н. М. Львів : Новий Світ – 2000, 2014. 779 с.
41. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2015. 816 с.
42. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания. Киев : Наук. думка, 1981. 262 с.
43. Остапенко М. А. Політична культура суспільства: навч. посіб. Київ : МАУП, 2008. 96 с.
44. Шинковская Н. В. Политическая идеология: учеб. пособие. Владивосток : Изд-во ВГУЭС, 2003. 164 с.
45. Дьоміна О. С. Політична ідеологія як духовний регулятив суспільно-політичного розвитку. *Грані*. 2015. № 12 (1). С. 18–24.
46. Колісниченко А. Політична ідеологія: сутність, функції та чинник міжнародної політики. *Емінак*. 2018. № 4 (2). С. 126–131.
47. Біденко Ю. М. Підходи до розгляду ідеології в західній соціальній думці. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Питання політології. 2006. № 737. С. 213–218.

REFERENCES

1. Denysenko, V. M., Uhryn, L. Ya., Khoma, N. M., et al. (2014). *Politolohiia: entsyklopedychnyi slovnyk* [Political science: encyclopedic dictionary] / za red. d-ra filoz. nauk, prof. V. P. Melnyka. Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
2. Bezruk, O. O., Herasina, L. M., Holovko, I. V., et al. (2016). *Pravova i politychna kultura ukraïnskoho sotsiumu za umov modernizatsii polityko-pravovoho zhyttia* [Legal and political culture of Ukrainian society in terms of modernization of political and legal life]: monohrafiia / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

3. Dehtiarova, N. (2015). Istoryko-filosofski transformatsii kontseptu ideolohii [Historical and philosophical transformations of the concept of ideology]. *Hrani – Faces*, 7, 108–113 [in Ukrainian].
4. Denysenko, V. (2017). Ideolohiia yak forma ratsionalno-irratsionalnoho vidobrazhennia sotsialnoho butia [Ideology as a form of rational-irrational reflection of social life]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii filosofsko-politologichni studii – Bulletin of Lviv University. Series of philosophical and political studies*, 14, 222–224 [in Ukrainian].
5. Dontsov, D. (1991). *Istoriia rozvytku Ukrainskoi derzhavnoi idei* [History of the development of the Ukrainian state idea] / red. L. M. Popovych; peredm. R. B. Kharchuk. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
6. Zablotskyi, V. P. (2001). *Liberalizm: ideia, ideal, ideolohiia* [Liberalism: idea, ideal, ideology]. Donetsk: Yantra [in Ukrainian].
7. Kyryliuk, F. M. (2009). *Filosofii politychnoi ideolohii* [Philosophy of political ideology]. Kyiv: Tsentр uchbovoi literatury [in Ukrainian].
8. Korablova, V. M. (2014). *Sotsialni smysly ideolohii* [Social meanings of ideology]: monohrafiia. Kyiv: VADEKS [in Ukrainian].
9. Andrushchenko, V., Hubernskyi, L., & Mykhalchenko, M. (2002). *Kultura. Ideolohiia. Osobystist: Metodoloho-svitohliadnyi analiz* [Culture. Ideology. Personality: Methodological and ideological analysis]. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
10. Lisovyi, V. (1997). *Kultura – ideolohiia – polityka* [Culture – ideology – politics]. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihy [in Ukrainian].
11. Myhul, I. (1997). *Politychni ideolohii: porivnialnyi analiz* [Political ideologies: a comparative analysis]. Kyiv: Fond «Ukrainska perspektyva» [in Ukrainian].
12. Postol, O. (2015). *Postklasychni ideolohichni transformatsii* [Postclassical ideological transformations]: monohrafiia. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
13. Sukharyna, A. (2019). Derzhavna ta publichna ideolohiia: arhumentatsiia teoretychnoho rozriznennia [State and public ideology: argumentation of theoretical distinction]. *Politykus – Politikus*, 4, 4–9 [in Ukrainian].
14. Adorno, T. (2000). *Problemy filosofii morali* [Problems of moral philosophy] / per. s nem. M. Hor'kova. Moskva: Respublika [in Russian].
15. Horkhaimer, M. (2006). *Krytyka instrumentalnoho rozumu posibnyk z filosofskykh dystsyplin* [Critique of the Instrumental Mind Handbook of Philosophical Disciplines] / per. z nim. M. D. Kul'taieva. Kyiv: PPS-2002 [in Ukrainian].
16. Manhejm, K. (1994). Ideologija i utopija [Ideology and utopia]. *Manhejm, K. Diagnostyka nashego vremeni* [Diagnosis of our time], Pp. 7–276 / per. s nem. i angl. M. Levinoj i dr. Moskva: Jurist# [in Russian].
17. Fuko, M. (2004). *Arheologija znaniia* [Archeology of knowledge] / Per. s fr. M. B. Rakovoj, A. Ju. Serebrjannikovoj; vstup. st. A. S. Kolesnikova. Sankt-Peterburg: IC «Gumanitarnaja Akademiia» [in Russian].
18. Habermas, Ju. (2007). *Tehnika i nauka kak «ideologija»* [Technics and science as «ideology»]. Moskva: Praksis [in Russian].
19. Ball, T., & Dagger, R. (2006). *Political ideologies and the democratic ideal*. 6th ed. New York: Pearson.

20. Baradat, L. P. (2006). *Political ideologies: their origins and impact*. 9th ed. Upper Saddle River, N. J.: Prentice-Hall.
21. Love, N. S. (Ed.) (2006). *Dogmas and dreams: a reader in modern political ideologies*. 3rd ed. Washington, DC: CQ Press.
22. Freeden, M. (2006). Ideology and political theory. *Journal of Political Ideologies*, 11 (1), 3–22. DOI: 10.1080/13569310500395834.
23. Harrison, K., & Boyd, T. (2003). The role of ideology in politics and society. *Harrison K., & Boyd T. Understanding political ideas and movements: a guide for A2 politics students*, Pp. 135–153. Manchester: Manchester University Press. DOI: 10.7765/9781526137951.00011.
24. Jost, J. T., Federico C. M., & Napier, J. L. (2009). Political Ideology: Its Structure, Functions, and Elective Affinities. *Annual Review of Psychology*, 60, 307–337. DOI: 10.1146/annurev.psych.60.110707.163600
25. Martin, J. L. (2015). What is Ideology? *Sociologia, Problemas e Praticas*, 77, 9–31. DOI: 10.7458/SPP2015776220.
26. Destjut de Trasi, A.-L.-K. (2013). *Osnovy ideologii. Ideologija v sobstvennom smysle slova* [Fundamentals of ideology. Ideology in the proper sense of the word] / per. s fr. D. A. Lanina. Moskva : Akad. Proekt : Al'ma Mater [in Russian].
27. Levenets, Yu., & Shapoval, Yu. (Eds.) (2011). *Politychna entsyklopediia* [Political encyclopedia]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo [in Ukrainian].
28. Veber, M. (1998). Hozhajstvennaja jetika mirovyh religij [Economic ethics of world religions]. *Veber M. Izbrannoe. Obraz obshhestva* [Favorites. The image of society], Pp. 43–73 / per. s nem. Moskva: Jurist [in Russian].
29. Parsons, T. (1998). *Sistema sovremennyh obshhestv* [The system of modern societies] / Per. s angl. L. A. Sedova i A. D. Kovaleva; Nauch. red. per. M. S. Kovaleva. Moskva: Aspekt Press [in Russian].
30. Matc, U. (1992). Ideologii kak determinanta politiki v jepohu moderna [Ideology as a determinant of politics in the era of modernity]. *Polis (Politicheskije issledovanija) – Polis (Political Studies)*, 1–2, 130–142 [in Russian].
31. Al'tjusser, L. (2011). Ideologija i ideologicheskie apparaty gosudarstva (zametki dlja issledovanija) [Ideology and ideological apparatuses of the state (notes for research)] / per. s fr. S. B. Ryndina. *Neprikosnovennyj zapas – Emergency ration*, 3 (77). Retrieved from <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3.html> [in Russian].
32. Trebin, M. P. (Ed.) (2013). *Politolohiia: pidruchnyk* [Political Science: a textbook] / M. P. Trebin, L. M. Herasina, I. O. Polishchuk ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
33. Klimova, H. P. (2020). Fenomen politychnoi kultury: teoretyko-metodolohychnyi dyskurs [The phenomenon of political culture: theoretical and methodological discourse]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Politolohiia – Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Political Science*, 2, 56–71 [in Ukrainian].
34. Klimova, H. P. (2021). Teoretyko-metodolohychnyi kontekst doslidzhennia politychnoi kultury [Theoretical and methodological context of the study of political culture]. *Vseukrainska naukovo-teoretychna konferentsiia «Politychna systema Ukrainy za umov*

- hlobalnykh vyklykiv i lokalnykh problem» (XXXIV Kharkivski politolohichni chytannia, 21 kvitnia 2021 r., m. Kharkiv) – All-Ukrainian scientific-theoretical conference «Political system of Ukraine in the context of global challenges and local problems» (XXXIV Kharkiv Political Science Readings, April 21, 2021, Kharkiv), Pp. 19–23. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].*
35. Berezovska-Chmil, O. B., Kuchyn, S. P., & Chernyshova, T. O., et al. (2021). *Spetsyfika rozvytku suchasnoho sotsialno-humanitarnoho seredovyshcha* [The specifics of the development of the modern social and humanitarian environment]: kol. monohr. Kharkiv: SH NTM «Novyi kurs» [in Ukrainian].
 36. Denisenko, V. M., Blikhar, V. S., Trebin, M. P., et al. (2015). *Teoriia polityky: pidruchnyk* [Politics theory: a textbook]. Lviv: Liha-Pres [in Ukrainian].
 37. Voronianskyi, O. V., Kulishenko, T. Yu., & Skubii, I. V. (2017). *Politolohiia: pidruchnyk* [Political Science: a textbook]. Kharkiv: KhNTUSH imeni Petra Vasylenka [in Ukrainian].
 38. Demidov, A. I. (2012). Politicheskij resurs ideologii [Political resource of ideology]. *Vestnik Povolzhskogo instituta upravlenija – Bulletin of the Volga Institute of Management, 1* (30), 54–58 [in Russian].
 39. Bezruk, O. O., Blikhar, V. S., & Herasina, L. M., et al. (2019). *Polityko-pravova mentalnist ukrainskoho sotsiumu v umovakh yevropejskoi intehtratsii* [Political and legal mentality of Ukrainian society in the context of European integration]: monohrafiia / za red. M. P. Trebina. Kharkiv : Pravo [in Ukrainian].
 40. Denysenko, V. M., Sorba, O. M., & Uhryn, L. Ya., et al. (2014). *Politolohiia: navchalnyi entsyklopedychnyi slovnyk dovidnyk dlia studentiv VNZ I–IV rivniv akredytatsii* [Political Science: Educational Encyclopedic Dictionary Handbook for University Students of I–IV Levels of Accreditation]/ Za nauk. red. d-ra polit. n. Khomy N. M. Lviv: Novyi Svit – 2000 [in Ukrainian].
 41. Herasina, L. M., Pohribna, V. L., & Polishchuk, I. O., et al. (2015). *Politolohichni entsyklopedychnyi slovnyk* [Political science encyclopedic dictionary] / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
 42. Mihal'chenko, N. I. (1981). *Politicheskaja ideologija kak forma obshhestvennogo soznaniia* [Political ideology as a form of social consciousness]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
 43. Ostapenko, M. A. (2008). *Politychna kultura suspilstva* [Political culture of society]: navch. posibnyk. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
 44. Shinkovskaja, N. V. (2003). *Politicheskaja ideologija* [Political ideology]: uchebnoe posobie. Vladivostok: Izd-vo VGUJeS [in Russian].
 45. Domina, O. S. (2015). Politychna ideolohiia yak dukhovnyi rehuliatyv suspilno-politychnoho rozvytku [Political ideology as a spiritual regulation of socio-political development]. *Hrani – Faces, 12* (1), 18–24 [in Ukrainian].
 46. Kolisnychenko, A. (2018). Politychna ideolohiia: sutnist, funktsii ta chynnyk mizhnarodnoi polityky [Political ideology: the essence, functions and factors of international politics]. *Eminak – Eminak, 4* (2), 126–131 [in Ukrainian].

47. Bidenko, Yu.M. (2006). Pidkhody do rozghliadu ideolohii v zakhidnii sotsialnii dumtsi [Approaches to the consideration of ideology in Western social thought]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Ser. Pytannia politolohii – Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Ser. Questions of political science*, 737, 213–218 [in Ukrainian].

Климова Галина Павловна, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Харьков, Украина

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕОЛОГИЯ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКАЯ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ

В статье анализируется понятие «политическая идеология». Рассматриваются теоретико-методологические подходы к определению сущности данного феномена. Выделены структурные уровни политической идеологии по критерию ее практической детализации и степени функциональной связи с политическим процессом. Анализируются структурные составляющие политической идеологии: политические идеи; политические гипотезы, концепции, теории, доктрины; политические идеалы, ценности, лозунги; политические мифы и политические утопии; политические программы. Исследованы модели разработки политической идеологии. Особое внимание уделено рассмотрению специфики функциональной системы политической идеологии.

Ключевые слова: политическая идеология, политический процесс, политические ценности, политическая культура, политический идеал, политические отношения, функции политической идеологии.

Klimova Galina Pavlovna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor of the Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

POLITICAL IDEOLOGY: SOCIO-PHILOSOPHICAL CONCEPTUALIZATION

The aim of the article is to study the essence of the concept of political ideology in modern socio-philosophical discourse; consideration of methodological approaches to the analysis of this phenomenon; identification of structural levels and components of political ideology; study of the features of its functional system. Political ideology is a system of conceptually designed ideas, ideas and views on political life, which reflects the interests, worldview, ideals, moods of people, classes, nations, society, political parties. Political ideology includes the following structural components: political ideas; political hypotheses, concepts, theories, doctrines; political ideals, values, slogans; political myths and political

utopias; political programs. The functional system of political ideology includes a wide range of functions, including the following: orientation, mobilization, integration, depreciation, the function of expressing and protecting the interests of a particular social group.

Keywords: *ideology, political ideology, political process, political values, political culture, political ideal, political relations, functions of political ideology.*

Прохоренко Тетяна Григорівна, кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та педагогіки професійної підготовки,
Харківський національний автомобільно-дорожній університет, Україна
e-mail: t.g.prokhorenko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3776-2511

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ ПІД ВПЛИВОМ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розкривається зміст поняття «професійна мобільність» фахівців. Доводиться, що глобалізація та використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій суттєво розширило можливості для внутрішньої і зовнішньої професійної мобільності. Розглядаються нові форми професійної мобільності фахівців у глобалізованому світі, аналізуються їхні переваги та недоліки.

Ключові слова: глобалізація, професійна мобільність, глобальний ринок праці, інтелектуальна міграція, аутсорсинг, краудсорсинг.

Постановка проблеми. Цивілізаційні зміни, що відбуваються в сучасному світі, характеризуються високим динамізмом і всезагальним характером. На розвиток людини і суспільства сьогодні впливають дві надзвичайно важливі тенденції: перехід до науково-інформаційних технологій та глобалізація. Різномасштабні та різноспрямовані інтеграційні процеси, що охопили практично всі сфери, призводять до стирання територіальних та соціально-психологічних кордонів життєдіяльності людини. За таких умов суттєво підвищується попит на світовому ринку праці на висококваліфікованих фахівців з високим рівнем професійної мобільності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Детальний опис мобільності здійснено в дослідженнях П. Сорокіна, засновника теорії соціальної мобільності. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. науковець розглядав соціальну мобільність як «будь-який перехід особистості чи соціального об'єкта (цінності), створеної або модифікованої внаслідок людської діяльності, з одного соціального стану в інший» [1, с. 373]. Протягом останніх років до проблеми професійної мобільності фахівців різних галузей звертались Л. Сушенцева, Є. Іванченко, Р. Пріма, Ю. Клименко, І. Шпекторенко, Н. Грицькова, Н. Кожемякіна та ін. [2–7]. Професійна мобільність розглядається ними як інтеграль-

на якість особистості, з одного боку, та як процес перетворення людиною себе самої й оточуючого її професійного та життєвого середовища – з іншого. Продуктивним видається підхід деяких авторів пов'язувати процес формування професійно мобільних фахівців не тільки з умовами їх практичної діяльності, але і з вищою освітою, яка, через формування професійної компетентності, закладає фундамент для цього [2–5]. Різним аспектам глобалізації присвячено значні теоретичні напрацювання зарубіжних і вітчизняних вчених [8–14]. Звертається увага на те, що глобалізація розширює світовий ринок висококваліфікованої інтелектуальної праці, робить його більш інтернаціональним і динамічним [9; 11]. Інтенсифікуються процеси інтелектуальної міграції, змінюючи можливості та умови задоволення попиту на розумову працю [9; 15–16]. Але, незважаючи на постійне зростання інтересу дослідників до феномену глобалізації, питання її впливу на професійну мобільність висококваліфікованих фахівців досліджено фрагментарно, поза увагою залишається вивчення її нових проявів.

Формулювання цілей. Метою статті є розкриття природи та сутності професійної мобільності висококваліфікованих фахівців, впливу глобалізації та інформатизації на цей процес, появи її нових видів та форм.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з розвитком інформаційних і телекомунікаційних технологій, появою Інтернету в світі поглибився процес глобалізації як «всесвітньої економічної, політичної і культурної інтеграції, основними характеристиками якого є поширення капіталізму по всьому світу, світовий поділ праці, міграція в масштабах всієї планети грошових, людських і виробничих ресурсів, а також стандартизація економічних і технологічних процесів і зближення культур різних країн» [10, с. 17].

Глобалізація має політичні, економічні, культурні та соціальні аспекти [17, с. 87–96]. У політиці глобалізація послаблює роль національних держав. Спрощення міграції людей і вільне переміщення капіталу за кордон також зменшує вплив держави на своїх громадян. Для економічних аспектів глобалізації характерні вільна торгівля, вільний рух капіталу, зниження податків на прибуток підприємств, спрощення переміщення промисловості між різними державами в інтересах зменшення витрат на оплату праці й використання природних ресурсів. Культурна глобалізація призводить до зближення ділової і споживчої культур в різних країнах світу, широкого використання англійської мови для міжнародного спілкування, стрімкого поширення мережі Інтернет, що використовується для одержання інформації та спілкування, розширення можливостей для обміну культурними цінностями, програмним забезпеченням, а також до зростання міжнародного туризму. Соціальний аспект глобалізації проявляється в можливості покращання матеріального забезпечення громадян завдяки вільному вибору країни проживання та активній трудовій міграції [18, с. 184–186].

Під впливом глобалізації, інформатизації змінюється образ сучасної людини, який асоціюється з образом індивіда, спроможного «вибудувувати свою життєдіяльність». Сучасна людина повинна мати внутрішню гнучкість, різноманітні інтереси, розуміти «цінність самовдосконалення» [2]. Це посилює вимоги і до сучасного висококваліфікованого фахівця, однією з яких стає професійна мобільність, на яку впливають такі чинники, як динамічність розвитку ринку праці і ринку професій, поява нових професій, посилення залежності кар'єрного зростання від здатності швидко реагувати на зміни, що відбуваються на ринку праці та в суспільстві в цілому.

Упродовж останніх десятиріч значно зросла інтенсивність міжпрофесійних переміщень фахівців. Зміна професії, професійного статусу, місця роботи стала явищем легітимним і сприймається як нормальна поведінкова реакція індивіда на нові умови на ринку праці. Соціально нормальною й цінною стає кар'єра, що передбачає мобільність, перекваліфікацію і перенавчання. Сучасні переміщення часто відбуваються між професіями «далекими» за змістом та умовами праці, за рівнем і профілем освіти й підготовки [3].

Професійна мобільність розглядається як зміна трудової позиції або ролі фахівця, зумовлена зміною місця роботи або професії [4]. За такого підходу у понятті «професійна мобільність» розрізняють об'єктивний, суб'єктивний і характерологічний аспекти. Об'єктивний аспект охоплює науково-технічні та соціально-економічні передумови (структурні зрушення в економіці, галузевій структурі господарства, зміна співвідношення правових форм підприємств, ситуація на ринку праці, рівень заробітної плати тощо), що зумовлює необхідність адаптування фахівців до реальних життєвих позицій, а також самого процесу зміни професії.

Суб'єктивний аспект розкриває процес формування інтересів працівників та акт прийняття рішення щодо переміни місця роботи, професії, професійного статусу, робочого місця, що залежить від таких індивідуальних характеристик людей, як потреби, ціннісні орієнтації, моральні якості та ін. Це достатньо складні перетворення у свідомості людини, які надають їй внутрішню свободу, прагнення до самовдосконалення та базуються на стабільних цінностях і потребах у самоорганізації, самовизначенні та саморозвиткові, здатності швидко реагувати на соціальні трансформації завдяки освіченості, професійній компетентності, креативності.

Суб'єктивний аспект розкриває процес трансформації інтересів працівників та акт прийняття рішення щодо зміни місця роботи, професії, професійного статусу, робочого місця, що залежить від таких індивідуальних характеристик людей, як потреби, ціннісні орієнтації, моральні якості та ін. Це достатньо складні процеси, що відбуваються у свідомості людини та надають їй внутрішню свободу, прагнення до самовдосконалення. Вони базуються на

стабільних цінностях і потребах у самоорганізації, самовизначенні та саморозвиткові, здатності швидко реагувати на зміни в соціумі завдяки освіченості, професійній компетентності, креативності.

З характерологічної точки зору важливою умовою професійної мобільності є схильність людини до зміни предметної діяльності, що дає підстави розглядати її як відносно усталену психологічну властивість особистості, здатність і готовність особистості достатньо швидко й успішно оволодівати новою технікою і технологією, набувати нових знань і вмій, що забезпечують ефективність нової професійної діяльності.

Поняття «професійна мобільність» охоплює різні види переміщень, може виражатися у зміні професії (спеціальності, спеціалізації), кваліфікації, посади, місця роботи. Тому можна погодитися з тими дослідниками, які приділяють значну увагу проблемі її класифікації [5]. Вихідним поняттям при класифікації процесів мобільності є вид мобільності, в основі якого лежить такий критерій, як зміни у змісті та умовах професійної діяльності. Класифікація цих процесів дає можливість упорядкувати різноманітні переміщення з єдиних позицій, представити їх як окремі прояви загального процесу професійної мобільності. Додатковими критеріями можуть виступати: часові ознаки, суб'єкт професійної мобільності, її спрямування. Так, за першою ознакою є можливість порівнювати фактичний професійний статус дітей і батьків, оцінювати професійні перспективи дітей тощо. За суб'єктом професійну мобільність можна поділяти на індивідуальну та групову, за спрямуванням – внутрішню і зовнішню [5].

Внутрішня професійна мобільність пов'язана з рішенням фахівців високої кваліфікації змінювати професійний статус, спеціалізацію, кваліфікацію, місце роботи в рамках національного ринку праці. Зовнішня професійна мобільність проявляється в інтелектуальній міграції – одній із форм міграційної поведінки, пов'язаної з рішенням представників висококваліфікованої розумової праці переміщуватися з однієї країни до іншої або залишитися в ній. Це односторонній процес відтоку (реального чи віртуального) працівника інтелектуальної праці з країни-донора, що означатиме для останньої невідомі втрати здійснених інвестицій в інтелектуальний капітал і втрату потенційних доходів. Зовнішня інтелектуальна міграція зумовлена незадоволеністю особи заробітками та можливостями творчого самовираження в країні походження і прагненням вирішення даних проблем в країні-реципієнті.

Категорія «інтелектуальна міграція» може трактуватися в широкому розумінні – як виїзд з країни фахівців, що займаються кваліфікованою, інтелектуальною або творчою працею, а також потенційних фахівців (студентів і стажерів), і у вузькому розумінні – як одна із складових міжнародної інтелектуальної міграції (потік наукових і викладацьких кадрів вищої і високої

кваліфікації – працівників, які реально або потенційно зайняті науковими дослідженнями і розробками, а також обслуговуванням даної галузі) [9].

Останніми десятиліттями міграційний процес в Україні набув досить великих масштабів, чисельність висококваліфікованих фахівців, які виїжджають працювати за кордон, збільшується з кожним роком. Так, тільки за 10 місяців 2021 р. чисельність трудових емігрантів склала 660 тис. осіб. Україна стала країною – донором інтелектуальних ресурсів. Традиційними країнами міграційного вибору продовжують залишатися Німеччина, Ізраїль і США.

У розвинених країнах існують офіційні державні програми запрошення зарубіжних фахівців, орієнтовані на залучення осіб порівняно молодого віку, які зарекомендували себе як успішні професіонали. Найбільш популярними серед них уже кілька десятиліть залишаються фахівці в галузі інформаційних технологій, однак представники природничих і точних дисциплін також широко затребувані. У результаті на початку XXI ст. кожен третій науковець у США народився і виріс за межами країни, 23% членів Національної академії наук США, 33% лауреатів Нобелівської премії країни є іммігрантами [9].

Типовими причинами міжнародної інтелектуальної міграції виступають: низький життєвий рівень, що змушує шукати можливостей доброго заробітку там, де інтелектуальна праця високо оплачується; незахищеність прав власності на продукти інтелектуальної праці, матеріальні, інформаційні та інші перешкоди спілкуванню із зарубіжними колегами; обмеженість доступу для талановитих молодих учених з периферії до великих наукових центрів; розпад наукових колективів; низький і такий, що продовжує знижуватися, престиж науки, недооцінка суспільством соціальної значущості інтелектуальної праці.

Інтелектуальна міграція має як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних для нашої країни відносяться: сприяння інтеграції України в міжнародний ринок праці через міждержавний обмін робочою силою; надання можливості реалізувати свої здібності за кордоном, підвищити кваліфікацію, ознайомитися зі світовим досвідом, поліпшити матеріальне становище як самих мігрантів, так і членів їхніх родин; стимулювання до більш продуктивної діяльності українських наукових працівників через виникнення конкуренції із закордонними фахівцями; підвищення світового рейтингу України як демократичної, вільної та відкритої держави [11, с. 45–46]. Разом із тим не можна недооцінювати певні ризики, які створює посилення інтелектуальної міграції. Така ситуація загрожує не лише збереженням кадрового дисбалансу в Україні, але й вимиває з науки найбільш здібних і перспективних дослідників, дає підстави стверджувати про ознаки руйнування її інтелектуального потенціалу. Втрата країною конкурентоспроможної частини власних трудових

ресурсів призводить до вповільнення темпів розвитку науково-технічного прогресу [15].

Інтелектуальна міграція має специфічні особливості. По-перше, інтелектуальні мігранти, як правило, володіють досконалою інформацією про місце майбутньої роботи. Для них характерний більш зважений вибір місця майбутньої роботи. По-друге, значна частина цієї категорії мігрантів має заздалегідь встановлені зв'язки з колегами. По-третє, інтелектуальні мігранти більшою мірою, ніж інші категорії мігрантів «живуть на дві домівки»: включаються в коло відносин країни перебування і при цьому підтримують колишні відносини. Це пов'язано з тим, що їхні доходи вищі за середні доходи інших мігрантів, у результаті чого вони мають можливість частіше відвідувати батьківщину. Нарешті, по-четверте, конфлікти, які притаманні емігрантському середовищу, найменшою мірою зачіпають інтелектуальну міграцію. Високий рівень освіти, знання мови тощо дозволяють інтелектуальним мігрантам легше інтегруватися в новому середовищі, уникати кримінальних зон і конфліктів [9].

Поява та розвиток принципово нових систем отримання, передачі та обробки інформації дозволили створити глобальні мережі, які об'єднали не тільки фінансові й товарні ринки, але й ринки праці, включаючи ринки професійних послуг. Умовою і наслідком становлення глобального ринку праці стала його віртуалізація, відносини купівлі-продажу робочої сили відбуваються у віртуальному середовищі. У межах віртуального ринку праці продаються не реальні здібності працівника, а сукупність статусів і символів, які також мають віртуальний характер. Завдяки комп'ютерним технологіям змінюється і зміст поняття «робоче місце», формується особливий професійний сегмент ринку праці – «віртуальні комірці» [16].

Віртуалізація зачепила й міграційні процеси. Становлячись глобальним явищем, вона відкриває перед висококваліфікованими фахівцями нові можливості для професійного самовизначення, реалізації свого професійного потенціалу. Формування глобальних інформаційних мереж забезпечує широкий доступ до міжнародної інформації щодо можливостей зарубіжного працевлаштування, отримання освіти тощо. Тому впевно можна стверджувати, що широке використання інформаційно-комунікативних технологій стало каталізатором зовнішніх професійних переміщень. У зв'язку з цим суттєвих обсягів набувають технології використання знань і навичок спеціалістів без їх фізичного переміщення – аутсорсинг. При цьому компанії, які використовують працю таких працівників, можуть знаходитися за кордоном, що фактично формує своєрідну міграцію робочих місць. Глобальний аутсорсинг призводить до «віртуального відпливу умів» [16].

Поняття аутсорсингу прийшло до нас із Заходу. Спочатку аутсорсинг здебільшого, використовувався в таких сферах послуг, як логістика, клінінгові послуги, кейтеринг, управління інфраструктурою, послуги в секторі дозвілля та готельному секторі. Новий виток розвитку аутсорсингу розпочався з 2009 р., коли в результаті світової фінансової кризи він активно почав використовуватися у сфері залучення людських ресурсів, високотехнологічної індустрії (ІТ), операційного функціонування «білих комірців», широкого спектра фінансових послуг. Аутсорсинг сьогодні набирає обертів, вносячи зміни до способу ведення бізнесу як на локальному рівні, так і на глобальному. Використання компаніями послуг зовнішніх підрядників – фахівців у тій чи іншій галузі допомагає одночасно підвищити конкурентоспроможність своєї компанії в галузях, що динамічно розвиваються, а також отримати доступ до необхідних професійних ресурсів при певному зниженні власних витрат для вирішення поставлених завдань. Використання людського ресурсу – це основа успішної роботи аутсорсингу у світі. Серед країн-виконавців лідирують Індія, Китай, до яких надходять замовлення з країн Європи, США, Японії. На аутсорсингу замовників з європейських країн частіше працюють виконавці в країнах Східної та Центральної Європи, Китаї, Індії. Світові тенденції приходять і в Україну. Як країна, орієнтована на експорт своїх послуг, вона постачає свої послуги переважно до США, країн Євросоюзу та Ізраїлю [19].

Приймаючи рішення про залучення аутсорсингу, компанії зазвичай орієнтуються на переваги, які він надає. По-перше, виникає можливість залучення додаткових трудових ресурсів. По-друге, знижуються витрати компанії через скорочення виплат, на відміну від виплат, які роботодавець надає своїм штатним співробітникам (наприклад, через додатковий соціальний пільговий пакет). По-третє, має місце гнучкість при розподілі витрат компанії за рахунок скорочення постійного штату співробітників, залучення тимчасової робочої сили залежно від необхідності. По-четверте, з'являється можливість доступу до найкращих професійних знань, вмій та навичок, що може досягатися шляхом заміщення існуючих співробітників більш ефективними, талановитими, успішними, тобто забезпечується доступ до міжнародного резерву робочої сили. По-п'яте, концентрація капіталу, професійних навичок, технологій, посилення внутрішньої взаємодії для вирішення поставлених завдань зменшує бізнес-ризик. Передбачуваними, стандартизованими стають організаційні процеси, що впливає на якість контрактних робіт. Як результат, спостерігається більш ефективний розподіл ресурсів, що відповідає природі вільної ринкової економіки у світі.

З'являється цілий ряд переваг для фахівця: розширення глобальної мережі корисних зв'язків та контактів, оперативність та широта доступу до необхідної інформації, розширення можливостей працевлаштування, гнуч-

кість робочого часу тощо. Водночас практика застосування аутсорсингу іноді викликає негативне ставлення до себе, яке пов'язано з втратою робочих місць через віддалену дислокацію виробничих процесів, правовою незахищеністю результатів інтелектуальної праці у віртуальному середовищі, виникненням необхідності регулювання віртуальних міграційних процесів, зокрема оподаткуванням доходів, правовим оформленням трудових відносин тощо.

З розвитком технологій одним із сучасних видів аутсорсингу можна назвати краудсорсинг (англ. crowdsourcing: crowd – юрба і sourcing – використання ресурсів), коли до вирішення поставлених завдань може залучатися широке коло осіб за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій в усьому світі. Згідно з результатами останньої доповіді Staffing Industry Analysts обсяг витрат на краудсорсинг у світі коливається в межах 47–51 млрд доларів США. Віддалений доступ до виконання доручень, місцезнаходження підрядника без будь-якої прив'язки до місця надання послуг є однією з незаперечних його переваг. Простежується тенденція того, що з часом усе більше корпорацій упроваджуватимуть краудсорсинг для пошуку та рекрутингу талантів. У рейтингу компаній з річним обігом від 25 млн доларів США лідирує Китай, за ним ідуть США, Японія, Ізраїль та Австралія [19].

Попри наявність висококласних фахівців, багато компаній періодично стикаються з проблемами, для вирішення яких не вистачає власних ресурсів. Наприклад, для вироблення креативних рішень корпорації можуть розміщувати завдання на спеціально створених платформах або на своїх сайтах. Найбільш вдалі рішення поставлених завдань отримують право бути втіленими в життя, а їх автори можуть одержати можливість співпраці із замовником. Співробітники, що залучаються в межах краудсорсингу, не підкоряються вказівкам і розпорядженням замовника, вільні самостійно обирати місце та час роботи, не потребують постійного працевлаштування, але при цьому на вільних виконавців не поширюється соціальний захист. Представники профспілок інколи критикують краудсорсинг за неетичну конкуренцію між працівниками. Більшість же компаній, особливо тих, діяльність яких пов'язано з Інтернетом, навпаки, його підтримують як нову форму діяльності без обмежень, нав'язаних класичними формами працевлаштування. Без сумніву, зростання звернень до краудсорсингу спричиняє перегляд усталених договірних соціально-трудова відносин у світі.

Отже, у сучасній світовій економіці залученню висококваліфікованих фахівців приділяється особлива увага. Саме цей сегмент ринку праці є найбільш активним і гнучким, здатним легко адаптуватися до нових умов роботи і життя, тобто є більш професійно мобільним за рахунок розвинутої потреби в територіальній і професійній міграції. Така робоча сила отримує нову

якість – елемент глобальності, що формує здатність адаптуватися до інноваційних факторів у межах міжнародної праці.

Висновки. Глобалізація приводить до суттєвих змін у професійній сфері: з'являються нові професії, змінюється їх рейтинг, зростає інтелектуальна складова професійної діяльності фахівців. Відповідно до цього змінюються вимоги до працівника, а інтелекту, знанням, творчості, професійній мобільності сьогодні надається роль основного фактору економічного зростання. Професійна мобільність, її види та форми в умовах глобалізації відчувають суттєвих трансформацій. На світовому ринку праці на тлі зростання віртуалізації відносин між роботодавцем і працівником спостерігається звуження сфери класичної зайнятості. Новою формою використання світових інтелектуальних ресурсів сьогодні стає віртуальна зайнятість, яка передбачає гнучкі соціально-трудова відносини між суб'єктами ринку праці безпосередньо у віртуальному середовищі з використанням інформаційних і комунікаційних технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.
2. Иванченко Є. А. Формування професійної мобільності майбутніх економістів у процесі навчання у вищих навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Одеса, 2005. 181 с.
3. Кожемякіна Н. І. Соціально-педагогічні умови формування професійної мобільності майбутніх менеджерів-аграріїв : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Ізмаїл, 2006. 167 с.
4. Сушенцева Л., Сулима Т. Професійна мобільність як соціологічна категорія. *Actual questions and problems of development of social sciences: International Scientific-Practical Conference Proceedings. Kielce: Holy Cross University. P. 82–85. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/xmlui/handle/0564/532> (дата звернення: 08.01.2022).*
5. Пріма Р. М. Професійна мобільність фахівця як наукова проблема. URL: <http://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-01/08prmspp> (дата звернення: 08.01.2022)
6. Шпекторенко І. Підходи до професійної мобільності державного службовця в сучасних концепціях професіоналізації. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 3. С. 126–133.
7. Прохоренко Т. Г. Профессиональная мобильность как фактор профессиональной успешности. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Соціологія. 2017. №4 (35). С. 167–173.
8. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / пер. с англ. Москва : Весь мир, 2004. 116 с.

9. Давидюк Л. П. Інтелектуальна міграція трудових ресурсів в умовах глобалізації. *Ефективна економіка*. 2019. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7421> (дата звернення: 08.01.2022).
10. Новиков А. М. Постиндустриальное образование. Публицистическая полемическая монография. Москва : Эгвес. 2008. 135 с.
11. Слюсаревський М., Блинова О. Міграція як соціально-психологічне явище: види, функції, чинники та закономірності. *Світгляд*. 2015. № 5 (55). С.41–54.
12. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / пер. з англ. Київ : Академія, 2003. 252 с.
13. Требін М. П. Глобалізація як визначальний вектор розвитку сучасної цивілізації. *Проблеми державно-правового розвитку в умовах європейської інтеграції і глобалізації* : матеріали міжнар. наук. семінару, м. Харків, 16 трав. 2008 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. Харків : Право, 2008. С. 26–29.
14. Туроу Л. Будущее капитализма. Как сегодняшние экономические силы формируют завтрашний мир / Пер. с англ. А. И. Федорова. Новосибирск : Сибирский хронограф, 1999. 430 с.
15. Прохоренко Т. Г. Особливості професійної соціалізації молоді в умовах глобалізації. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Соціологія. 2019. №4 (43). С. 174–185.
16. Бараник З. П. Інтелектуальна міграція населення України: статистичний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Економічні науки. 2014. Вип. 6. С. 223–227.
17. Специфіка розвитку сучасного соціально-гуманітарного середовища: кол. моногр. / Березовська-Чміль О. Б., Кучин С. П., Чернишова Т. О. та ін. Харків : СГ НТМ «Новий курс», 2021. 124 с.
18. Соціологія права : енцикл. слов. / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2020. 984 с.
19. Стахурська О. Аутсорсинг в Україні й у світі: особливості, тенденції та перспективи. *Юрист & закон*. 2017. №38. URL: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA010850 (дата звернення: 08.01.2022).

REFERENCES

1. Sorokin, P. A. (1992). *Chelovek. Civilizacija. Obshhestvo* [Person. Civilization. Society]. Moskva: Politizdat [in Russian].
2. Ivanchenko, Ye. A. (2005). *Formuvannia profesiinoi mobilnosti maibutnikh ekonomistiv u protsesi navchannia u vyshchyykh navchalnykh zakladakh* [Formation of professional mobility of future economists in the process of studying in higher educational institutions]: candidate's thesis. Odesa [in Ukrainian].
3. Kozhemiakina, N. I. (2006). *Sotsialno-pedahohichni umovy formuvannia profesiinoi mobilnosti maibutnikh menedzheriv-ahraryiv* [Social and pedagogical conditions for the formation of professional mobility of future agricultural managers]:candidate's thesis. Izmail [in Ukrainian].

4. Sushentseva, L., & Sulyma, T. (2016). Profesiina mobilnist yak sotsiologichna katehoriia [Professional mobility as a sociological category]. *Actual questions and problems of development of social sciences: International Scientific-Practical Lu., June 28–30. Conference Proceedings*, Pp. 82–85. Kielce: Holy Cross University. Retrieved from <http://elibrary.kdpu.edu.ua/xmlui/handle/0564/532> [in Ukrainian].
5. Prima, R. M. *Profesiina mobilnist fakhivtsia yak naukova problema* [Professional mobility of a specialist as a scientific problem]. Retrieved from <http://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008–01/08prmsp> [in Ukrainian].
6. Shpektorenko, I. (2016). Pidkhody do profesiinoi mobilnosti derzhavnoho sluzhbovtisia v suchasnykh kontseptsiiakh profesionalizatsii [Approaches to professional mobility of civil servants in modern concepts of professionalization]. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia – Government and local self-government*, 3, 126–133 [in Ukrainian].
7. Prohorenko, T. G. (2017). Professional'naja mobil'nost' kak faktor professional'noj uspeshnosti [Professional mobility as a factor of professional success]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Ser. Sotsiologhiia – Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine». Ser. Sociology*, 4 (35), 167–173 [in Russian].
8. Giddens, Je. (2004). *Uskol'zajushhij mir: kak globalizacija menjaet nashu zhizn'* [The elusive world: how globalization is changing our lives] / Per. s angl. Moskva: Ves' mir [in Russian].
9. Davydiuk, L. P. (2019). Intelektualna mihratsiia trudovykh resursiv v umovakh hlobalizatsii [Intellectual migration of labor resources in the context of globalization]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, 11. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7421> [in Ukrainian].
10. Novikov, A. M. (2008). *Postindustrial'noe obrazovanie: publicisticheskaja polemicheskaja monografija* [Post-industrial education: publicistic polemical monograph]. Moskva: Jegves [in Russian].
11. Sliusarevskiy, M., & Blynova, O. (2015). Mihratsiia yak sotsialno-psykhologichne yavyshe: vydy, funktsii, chynnyky ta zakonomirnosti [Migration as a socio-psychological phenomenon: types, functions, factors and patterns]. *Svitohliad – Worldview*, 5 (55), 41–54 [in Ukrainian].
12. Stiglits, Dzh. (2003). *Hlobalizatsiia ta yii tiahar* [Globalization and its burden] / Per. z anhl. Kyiv: KM Akademiia [in Ukrainian].
13. Trebin, M. P. (2008). Hlobalizatsiia yak vyznachalnyy vektor rozvytku suchasnoi tsyvilizatsii [Globalization as a defining vector of development of modern civilization]. *Problemy derzhavno-pravovoho rozvytku v umovakh yevropeiskoi intehtratsii i hlobalizatsii: Materialy mizh nar. nauk. seminaru, m. Kharkiv, 16 trav. – Problems of state and legal development in the context of European integration and globalization: Proceedings of the international scientific seminar, Kharkiv, May 16*, Pp. 26–29 / Redkol.: Yu. P. Bytiak, I. V. Yakoviuk, H. V. Chapala. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
14. Turou, L. (1999). *Budushhee kapitalizma. Kak segodnjashnie jekonomicheskie sily formirujut zavtrashnij mir* [The future of capitalism. How today's economic forces are

- shaping tomorrow's world] / Per. s angl. A. I. Fedorova. Novosibirsk: Sibirskij hronograf [in Russian].
15. Prokhorenko, T. H. (2019). Osoblyvosti profesiinoi sotsializatsii molodi v umovakh hlobalizatsii [Features of professional socialization of youth in the context of globalization]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Ser. Sotsiologhiia – Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Ser. Sociology*, 4 (43), 174–185 [in Ukrainian].
 16. Baranyk, Z. P. (2014). Intelktualna mihratsiia naseleння Ukrainy: statystychnyi aspekt [Intellectual migration of the population of Ukraine: statistical aspect]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Ser. Ekonomichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Ser. Economic sciences*, 6, 223–227 [in Ukrainian].
 17. Berezovska-Chmil, O. B., Kuchyn, S. P., Chernyshova, T. O., et al. (2021). *Spetsyfika rozvytku suchasnoho sotsialno-humanitarnoho seredovyscha* [The specifics of the development of the modern social and humanitarian environment]: kol. monohr. Kharkiv: SH NTM «Novyi kurs» [in Ukrainian].
 18. Herasina, L. M., Panfilov, O. Yu., Pohribna, V. L., et al. (2020). *Sotsiologhiia prava: entsyklopedychnyi slovnyk* [Sociology of law: encyclopedic dictionary] / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
 19. Stakhurska, O. (2017). Outsorsynh v Ukraini y u sviti: osoblyvosti, tendentsii ta perspektyvy [Outsourcing in Ukraine and in the world: features, trends and prospects]. *Yuryst & zakon – Lawyer & Law*, 38. Retrieved from https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA010850 [in Ukrainian].

Прохоренко Татьяна Григорьевна, кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры философии и педагогики профессиональной подготовки, Харьковский национальный автомобильно-дорожный университет, Украина

ТРАНСФОРМАЦИЯ ФОРМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ МОБИЛЬНОСТИ СПЕЦИАЛИСТОВ ПОД ВЛИЯНИЕМ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Раскрывается содержание понятия «профессиональная мобильность» специалистов. Доказывается, что глобализация и использование современных информационно-коммуникационных технологий значительно расширило возможности для внутренней и внешней профессиональной мобильности. Рассматриваются новые формы профессиональной мобильности специалистов в глобализованном мире, анализируются их преимущества и недостатки.

Ключевые слова: глобализация, профессиональная мобильность, глобальный рынок труда, интеллектуальная миграция, аутсорсинг, краудсорсинг.

Prokhorenko Tatyana Grigorievna, PhD in Sociology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy and Pedagogy of
Professional Training, Kharkiv National Automobile and Highway University,
Ukraine

TRANSFORMATION OF THE SPECIALISTS PROFESSIONAL MOBILITY FORMS UNDER THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION

The content of the concept of «professional mobility» of specialists is revealed. It is proved that globalization and the use of modern information and communication technologies have significantly expanded the possibilities of their internal and external professional mobility. New forms of specialists professional mobility in the globalized world, their advantages and disadvantages are being.

Keywords: globalization, professional mobility, global labor market, intellectual migration, outsourcing, crowdsourcing.

UDK 316.347(8)

DOI 10.21564/2663-5704.53.259394

Pidkurkova Iryna Valeriivna, PhD in Sociology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Sociology and Political Sciences,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: i.v.pidkurkova@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-4797-3718

FACTOR OF IDENTITY IN THE PROCESS OF FORMATION OF THE LATIN AMERICAN REGION

The article considers the evolution of the concept of «region», which in the modern sense is no longer just a geographical entity. Prerequisites for its formation in a given area are historical, socio-cultural features, as well as the specifics of political organization. It is noted that in the process of regionalism (integration processes associated with the acquisition of subjectivity by regions), the actors of international relations form a certain degree of regional ability to articulate their interests. Based on the ideas of A. Harrell and A. Paasi on the formation of regions, the role of regional identity in this process is determined. The factors of identity of South American countries and the role of regional identity in the process of formation of the Latin American macroregion is considered. It is concluded that in the international arena, Latin American states are increasingly acting as an ideologically integrated entity due to the factor of identity and the formation of a common Latin American consciousness.

Keywords: *region, regionalism, identity, regional identity, Latin America.*

Problem setting The end of the Cold War, significant changes in the balance of power of leading states, redistribution of spheres of influence, struggle for resources and markets for goods actualized the emergence of new and strengthened the importance and influence of existing regions in international relations. Regionalization along with globalization is becoming one of the modern world trends, which is manifested primarily in localization, expanding borders between different communities, preserving cultural differences, strengthening the sense of exclusivity, the emergence of self-sufficient economic and political entities, including supranational ones.

One of the powerful political and economic macro-regions that began to develop actively in the world in the second half of the twentieth century is Latin America, for which the main foreign policy guideline is the concept of «open regionalism» based on collective action on a regional basis, development of cooperation with partners outside its regional formation. Along with this, Latin American countries

(despite the high level of heterogeneity and lack of a single worldview) usually appear on the world stage as an ideologically integrated entity that is connected with the phenomenon of identity, collective sense of belonging to a single historical, ethnic, sociocultural environment.

Recent research and publications analysis. Studies of regions, regionalism, regionalization are quite relevant. This issue is being developed by such scientists as M. J. Debre [1], D. Bailey [2], A. Paasi [3], H. Preusse [4], B. Hettne [5], A. Wallis [6], V. G. Vlasov [7], V. Ya. Zymoglyad [8], A. D. Voskresenskyi [9], and others. The works of A. H. Aguirresarobe [10], O. A. Stasevska [11], M. D. Voronina [12], M. A. Katkova [13], V. L. Pohribna [14], V. H. Kremen [15] and others are devoted to the problem of identity. Regionalization and identity problems of the Latin American continent have become the subject of research by E. Vivares [16], T. Ojeda Medina [17], A. Malamud [18], A. Hurrell [19], D. Ribeiro [20], and others.

Research aim is to show the influence of the identity factor on the formation of the Latin American region and the role of this factor in the creation of regional associations.

Paper main body. Regions as elements of global society have always existed. According to the British researcher Louise Fawcett, in the history of international relations, the regions are represented by empires, spheres of influence, alliances, even entire continents [21, p. 430]. In the modern sense, regions are part of an international system that function as independent units and has their own universal activity.

In general etymological sense, «region» (from the Latin regio – region, district) represents a certain territory, endowed with the integrity and interconnectedness of its constituent elements. The emergence of the concept of the region in scientific circulation is associated with the development of interest in territorial issues within geography. In geographical science, region is understood as a large area, part of the globe with certain physical and geographical parameters, where individual geographical elements are connected to each other by certain and permanent relationships. For example, there is a definition of American political scientists L. Cantori and S. Spiegel, who understood the region as a part of the world, encompassing geographically close states that form interconnected associations in international affairs [22].

But the region is not just a geographical category, the concept of «region» and «territory» cannot be equated. Of course, the territory is the basis for the formation and existence of any region, but it is not exhaustive. Necessary prerequisites for the formation of the region in a given area are socio-cultural, historical, ethnographic features, as well as the specific nature of the political organization of society.

That is why some scholars to analyze the term «region» offer a synthetic concept that combines different aspects. Thus, the American researcher E. Markusen defines

a region as a compact territorial community that historically evolves, endowed with physical content, socio-economic, political and cultural environment, as well as a spatial structure that differs from other regions and territorial units such as city or nation [23].

To better understand the evolution and modern processes of transforming international relations in their regional dimension into a popular science lexicon, Swedish scientists B. Hettne and F. Söderbaum introduced a new concept of «regionness», which is considered as a degree of regional ability to articulate the interests of a newly formed region [24]. According to B. Hettne and F. Söderbaum, regionness (process of regional development) consists of three stages: pre-regional stage, in which the potential region forms a social and geographical part; the stage of regionalization itself, within which formal and informal channels for regional cooperation are created; the stage at which the region forms a distinctive identity, legitimacy, institutional properties and abilities, etc., which transform the region into a reality and an active unit.

The region, like other social complexes, is characterized by growth and development, stagnation and decline, and its formation is directly related to the concepts of «regionalism» and «regionalization». The latter categories are considered as, respectively, a phenomenon and its practical manifestation in the process, i.e. the term «regionalism» rather describes the phenomenon itself (acquisition of subjectivity by regions, relevant policies and projects as such), while «regionalization» is, first of all, a process.

B. Hettne's conception explains regionalism in a broad sense as an ideology and a worldview, according to which the main subject of historical development is the region, which replaces the classical states [25]. More specifically, regionalism refers to a multipolar world order, the development of integration processes, and the economic connections of regional actors. According to H. Hänggi, R. Roloff and J. Rüländ, regionalism is understood as a conscious policy of the state, which is used to manage both regionalization and economic, social and other challenges, relating to a specific region [26].

Thus, regionalism is an interconnected political and economic system that provides a special status of regional entities in the political system, realizes the participation of regions in the exercise of political power, their certain independence within a consolidated entity; it is the ideology, theory and practice of regions gaining subjectivity, on the one hand, in the form of powers, spheres of responsibility and special role in the general context and, on the other hand, in the form of regional governance within the political power system.

According to A. Hurrell [27], the acquisition of regionalism is due to regionalization, the formation of regional self-awareness and identity, regional interstate cooperation, purposeful regional integration, regional consolidation.

Regionalization (or *soft regionalism*) is a process of informal integration within the region, the driving force of which is the social and economic interaction between various business structures, public organizations and individuals. **The formation of regional awareness and identity** is achieved by creating an idea of belonging to a certain community, created under the influence of internal (general culture, history, religious traditions) and external (the existence of the image of «other», opposing to which the regional community creates its own identity) factors and which is shared by the entire population of the region. **Regional interstate co-operation** involves the conclusion of interstate or intergovernmental agreements, the creation of appropriate international regimes. **State-promoted regional integration**, or regionalism in the narrow sense, is a policy that is consciously pursued by the states of the region, aimed at reducing or eliminating barriers to mutual exchange of goods, services, capital, labour, etc. Finally, **regional cohesion** is the formation of a consolidated regional space, which is the result of the parallel development of the four previous processes. Cohesion is understood, on the one hand, as the emergence of a special level of the countries in the region with the outside world, on the other – as the emergence of a special, regional policy in relation to a wide range of regional issues.

Regional identity is not the last place in the process of acquiring regionalism, the formation of a certain political and economic system, which provides a special status of regional entities, their uniqueness.

According to A. Paasi, in the process of formation of regions it is the category of identity that connects all the elements into a single whole. He identifies four shapes of the regional territorial formation and the acquisition of regional identity: constitution of the territorial shape (formation of «hard» or «soft» borders), the symbolic shape (appearance of the region's name and other symbols that identify it), the institutional shape (emergence of institutions, which create and reproduce territorial and symbolic forms), the establishment of the region as part of the regional system and social spatial consciousness (i.e. the emergence of a special regional identity) [28]. Accordingly, the phenomenon of identity in one sense or another accompanies all stages of formation of the region.

According to A. A. Goncharyk, regional identity should be considered as a sense of belonging to a certain community and space, which is constructed, consolidated and reproduced in a certain area, as well as expressed in symbols, images, myths about, first, significant others, secondly, the basics of consolidation of the regional community, and thirdly, the prospects and objectives of regional development [29].

One of the most interesting in the economic, political, socio-cultural sense is the Latin American region. In the XXI century it is becoming one of the most developed regions of the world with modern industry, high technology, qualified personnel, etc. Despite the fact that the South American continent is characterized

by a high level of historical ethnic diversity, significant levels of economic fragmentation, the presence of certain contradictions in political development, the region is formed under the influence of its inherent identity and originality.

Regional development takes place against the background of several concepts of regionalism. According to T. Ojeda Medina [17], in the last decade of the XX century – the beginning of the XXI century the region is dominated by the principle of open regionalism, which provided for the openness of economies under the influence of a wave of neoliberal reforms. Further, there is a gradual transition to the concept of post-liberal regionalism, which provided for cooperation not only in trade but also in security and response to common internal and external threats, with a focus on policy issues. Indeed, Latin American integration, which from the outset was based mainly on economic grounds, is no longer limited to economic aspects. The continent's ties are strengthened through other collective institutions, including political tasks.

The phenomenon of identity is one of the key in shaping the regionalism of South America. In the international arena, Latin American states are increasingly acting as an ideologically integrated entity, due to certain characteristics, which, in turn, are the cause of a sense of identity and the formation of a common Latin American consciousness. First, it is a common territory delineated by the South American continent. Secondly, – the similarity of historical origins and colonial past. Third, – linguistic unity or linguistic proximity in the main continent. Fourth, the dominant universal religion is Catholicism. Finally, – geopolitical status, which is characterized by peripheral inclusion in the world economy and politics.

The factor of Latin American countries identity is reinforced by a sense of belonging to the so-called «own» world, belonging to a particular socio-cultural environment with its norms and values, as well as confrontation with «another» world that can create external challenges and threats.

It was the identity factor that influenced the integration processes on the South American continent and the processes of regionalization. The dimension of such continental integration is certain regional entities, the most important of which is ALADI (Latin American Trade Integration Association, founded in 1980 to establish a common market for the economic and social development of the region); MERCOSUR (Latin American Economic Association, founded in 1991 to overcome the decline of Latin America's share in world trade and direct foreign investment, accelerate the free movement of goods and services); UNASUR (Union of South American Nations, established in 2004 for the regional and political organization of South America's countries). An attempt to create a single Latin American political and economic organization was the creation in 2011 of the Community of Latin America and the Caribbean (CELAC), which included all 33 countries in the region, but excluding the United States and Canada.

Conclusions. Thus, the identity factor plays a significant role in the formation of the Latin American region. We can observe two interconnected and complementary processes that take place in the South American continent. On the one hand, the acquisition of regionalism, which goes from informal integration within the region, interstate regional cooperation to purposeful regional integration and the formation of a consolidated regional space of Latin America in economic, political, socio-cultural spheres. On the other hand, it is the formation of regional self-consciousness and identity, the creation of an ideologically holistic formation, which becomes possible precisely due to the processes of regionalization.

The identity of Latin American countries, supported by the awareness of belonging to «their» unique community, is supported by the desire to create an economically and politically strong region capable of presenting itself with dignity in the international arena.

REFERENCES

1. Debre, M. J. (2021). The dark side of regionalism: how regional organizations help authoritarian regimes to boost survival. *Democratization*, 28 (2), 394–413. DOI:10.1080/13510347.2020.1823970.
2. Bailey, D., Clark, J., Colombelli, A., & Corradini, C., et al. (2020). Rethinking regions in turbulent times. *Regional Studies*, 54 (1), 1–4. DOI:10.1080/00343404.2019.1698837.
3. Paasi, A. (2009). The resurgence of the 'Region' and 'Regional Identity': Theoretical perspectives and empirical observations on regional dynamics in Europe. *Review of International Studies*, 35 (S1), 121–146. DOI:10.1017/S0260210509008456.
4. Preusse, H. G. (2004). *The New American Regionalism*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
5. Hettne, B., & Söderbaum, F. (2000). Theorising the Rise of Regionness. *New Political Economy*, 5 (3), 457–472. DOI:10.1080/713687778.
6. Wallis, A. D. (1994). Inventing regionalism: A two-phase approach. *National Civic Review*, 83 (4), 447–468. DOI:10.1002/ncr.4100830410.
7. Vlasov, V. H. (2015). Poniattia rehionu yak aktora suchasnykh mizhnarodnykh zv'iazkiv [The concept of the region as an actor in modern international relations]. *Hrani – Facets*, 3, 28–34 [in Ukrainian].
8. Zymohliad, V. Ya. (2014). Rehion u systemi mizhnarodnykh vidnosyn [The region in the system of international relations]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophies of Law, Political Science, Sociology*, 4 (23), 160–173 [in Ukrainian].
9. Voskresenskij, A. D. (2012). Konceptii regionalizacii, regional'nyh podsistem, regional'nyh kompleksov i regional'nyh transformacij v sovremennyh otnoshenijah

- [Concepts of regionalization, regional subsystems, regional complexes and regional transformations in modern relations]. *Sravnitel'naja politologija – Comparative Political Science*, 2 (8), 30–58 [in Russian].
10. Aguirresarobe, A. H. (2022). Is national identity in crisis? An assessment of national imaginations in the early 2020s. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 22 (1), 14–27. DOI:10.1111/sena.12359.
 11. Stasevska, O. A. (2021). Sotsiokulturna identychnist postmodernu: problema sotsialnoho konstruiuvannia [Sociocultural identity postmodern: problem of social construction]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophies of Law, Political Science, Sociology*, 2 (49), 215–233. DOI: 10.21564/2663–5704.49.229802 [in Ukrainian].
 12. Voronina, M. D. (2017). Faktory, vliyajushhie na formirovanie nacional'no-kul'turnoj identychnosti [Factors influencing the formation of national and cultural identity]. *Kommunikologija: jelektronnyj nauchnyj zhurnal – Communicology: electronic scientific journal*, 1 (2), 105–114 [in Russian].
 13. Katkova, M. A., & Korotin, V. O. (2016). Social'no-jekonomicheskie faktory formirovanija nacional'noj identychnosti v uslovijah globalizacii [Socio-economic factors of formation of national identity in the conditions of globalization]. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Marina-Katkova/publication/310837245_Socio-economic_Factors_of_Formation_of_National_Identity_in_the_Conditions_of_Globalization/links/59e61fafa6fdcc3dcd33e801/Socio-economic-Factors-of-Formation-of-National-Identity-in-the-Conditions-of-Globalization.pdf [in Russian].
 14. Pohribna, V. L. (2014). Kryza identychnosti i hlobalizatsiia suspilstva: pytannia chy vidpovidi? [Identity crisis and globalization of society: questions or answers?]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophies of Law, Political Science, Sociology*, 1 (20), 240–248 [in Ukrainian].
 15. Kremen, V. H., & Tkachenko, V. M. (2013). *Identychnist u dobu hlobalizatsii (nacherky metadystsyplinarneho doslidzhennia)* [Identity in the age of globalization (sketches of metadisciplinary research)]. Kyiv: T-vo «Znannia» Ukrainy [in Ukrainian].
 16. Vivares, E. (2021). Latin America. *Regions and Cohesion*, 11 (1), 126–139.
 17. Ojeda Medina, T. (2017). Regionalismos e integración en América Latina y el Caribe. In Jose Angel Sotillo y Bruno Ayllón (eds.) *Las transformaciones de América Latina cambios politicos, socioeconómicos y protagonismo internacional*, Pp. 149–174. Madrid, Spain: Catarata [in Spanish].
 18. Malamud, A., & Gardini G. L. (2012). Has Regionalism Peaked? The Latin American Quagmire and its Lessons. *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs*, 47 (1), 116–133.
 19. Hurrell, A. (2010). Brazil and the new global order. *Current History*, 109 (724), 60–66. DOI:10.1525/curh.2010.109.724.60.

20. Ribeiro, D., Bouzek, J., Burrige, K. O. L., Galvao, E., & Hicks F., et al. (1970). The Culture-Historical Configurations of the American Peoples [and Comments and and Reviews and Reply]. *Current Anthropology*, 11 (4/5), 403–434 Retrieved from www.jstor.org/stable/2740366.
21. Fawcett, L. (2004). Exploring regional domains: a comparative history of regionalism. *International Affairs*, 80 (3), 429–446. DOI: 10.1111/j.1468–2346.2004.00391.
22. Cantori, L. J., & Spiegel, S. L. (1970). *The international politics of regions: A Comparative Approach*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
23. Markusen, A. R. (1987). *Regions: The economics and politics of territory*. Totowa, N. J: Rowman & Littlefield.
24. Hettne, B. & Söderbaum, F. (1998). The New Regionalism Approach. *Politeia*, 17 (3), 6–21.
25. Hettne, B. (1994). *Regionalism between Politics and Economics*. London: Routledge.
26. Hänggi, H., Roloff, R., & Rüländ, J. (2006). *Interregionalism and International Relations. A Stepping Stone to Global Governance?* London and New York: Routledge.
27. Hurrell, A. (1995). Explaining the resurgence of regionalism in world politics. *Review of International Studies*, 21 (4), 331–358. DOI:10.1017/S0260210500117954.
28. Paasi, A. (2011). The Region, Identity, and Power. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 14 (10), 9–16. DOI:10.1016/j.sbspro.2011.03.011.
29. Goncharik, A. A. (2011). Regional'naja identichnost' v politicheskom analize processov regionalizacii i formirovaniya regionov [Regional identity in the political analysis of the processes of regionalization and the formation of regions]. *Politicheskaja nauka – Political Science*, 4, 175–186 [in Russian].

Підкуркова Ірина Валеріївна, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

ЧИННИК ІДЕНТИЧНОСТІ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКОГО РЕГІОНУ

У роботі розглядається еволюція поняття «регіон», який у сучасному розумінні вже не є лише географічним утворенням. Передумовами його формування на певній території є історичні, соціокультурні особливості, а також специфічний характер політичної організації. Зазначається, що у процесі регіоналізму (інтеграційних процесів, пов'язаних із набуттям регіонами суб'єктності) актори міжнародних відносин формують певний ступінь регіональної спроможності артикулювати свої інтереси. Спираючись на ідеї Е. Харрелла та А. Паасі щодо становлення регіонів, визначається роль регіональної ідентичності у цьому процесі. Розглядаються чинники ідентичності країн Південної Америки та роль регіональної ідентичності в процесі становлення Латиноамериканського макрорегіону. Робиться висновок, що на міжнародній арені Латиноамериканські держави все частіше виступають як

ідеологічно цілісне утворення завдяки чиннику ідентичності та становленню загальної латиноамериканської свідомості.

Ключові слова: регіон, регіоналізм, ідентичність, регіональна ідентичність, Латинська Америка.

Подкуркова Ірина Валерьевна, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології і політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна

ФАКТОР ИДЕНТИЧНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЛАТИНОАМЕРИКАНСКОГО РЕГИОНА

В статье рассматривается эволюция понятия «регион», который в современном понимании уже не является только географическим образованием. Предпосылками его формирования на определенной территории являются исторические социокультурные особенности, а также специфический характер политической организации. Отмечается, что в процессе регионализма (интеграционных процессов, связанных с приобретением регионами субъектности) акторы международных отношений формируют определенную степень региональной возможности артикулировать свои интересы. Опираясь на идеи Э. Харрелла и А. Пааси по поводу становления регионов, определяется роль региональной идентичности в этом процессе. Рассматриваются факторы идентичности стран Южной Америки и роль региональной идентичности в процессе становления Латинскоамериканского макрорегиона. Делается вывод о том, что на международной арене латиноамериканские государства все чаще выступают как идеологически целостное образование благодаря фактору идентичности и становлению общего латиноамериканского сознания.

Ключевые слова: регион, регионализм, идентичность, региональная идентичность, Латинская Америка.

НАШІ АВТОРИ

АНТОНОВ <i>Артур Олександрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, студент господарсько-правового факультету</i>
БАУЛІНА <i>Таміла Ельханівна</i>	<i>Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат філософських наук, доцент</i>
ВЛАДЛЕНОВА <i>Гліана Вікторівна</i>	<i>Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доктор філософських наук, професор</i>
ВОЛЯНСЬКА <i>Олена Володимирівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор</i>
ДИШКАНТ <i>Тетяна Миколаївна</i>	<i>Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат філософських наук, доцент</i>
КАРНАУШЕНКО <i>Софія Дмитрівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України, курсант групи 05-21-01</i>
КЛИМОВА <i>Галина Павлівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КРИКУН <i>Віталій Юрійович</i>	<i>Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат філософських наук, доцент</i>
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДЄЄВА <i>Олена Петрівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ПАВЛЕНКО <i>Жанна Олександрівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент</i>

ПІДКУРКОВА Ірина Валеріївна	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ПОЛІЩУК Ігор Олексійович	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор політичних наук, професор</i>
ПРОХОРЕНКО Тетяна Григорівна	<i>Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
СМОЛЯГА Марина Віталіївна	<i>Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат філософських наук, доцент</i>
ТРЕБІН Михайло Петрович	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ТРОФИМЕНКО Володимир Анатолійович	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент</i>
ЮРКЕВИЧ Олена Миколаївна	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

АНТОНОВ <i>Артур Олександрович</i>	
БАУЛІНА <i>Таміла Ельханівна</i>	
ВЛАДЛЕНОВА <i>Іліана Вікторівна</i>	
ВОЛЯНСЬКА <i>Олена Володимирівна</i>	
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	
ДИШКАНТ <i>Тетяна Миколаївна</i>	
КАРНАУШЕНКО <i>Софія Дмитрівна</i>	
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	
КРИКУН <i>Віталій Юрійович</i>	

МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	
НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДЄЄВА <i>Олена Петрівна</i>	
ПАВЛЕНКО <i>Жанна Олександрівна</i>	
ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валеріївна</i>	
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олексійович</i>	
ПРОХОРОНКО <i>Тетяна</i> <i>Григорівна</i>	
СМОЛЯГА <i>Марина Віталіївна</i>	
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	
ЮРКЕВИЧ <i>Олена Миколаївна</i>	

В И М О Г И
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ,
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

ПОДАННЯ РУКОПISУ СТАТТІ ДО РЕДКОЛЕГІЇ

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

– *електронний варіант статті*, надісланий на електронну адресу редколегії (для статей із філософії та філософії права – e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; для статей із політології та соціології – e-mail: kafedrasoc@ukr.net);

– *довідку про автора -(ів)* (українською, російською, англійською): прізвище, ім'я, по батькові повністю, посада та місце роботи, науковий ступінь, учене звання, контактна інформація (телефон, особистий e-mail автора, поштова адреса (з індексом) організації, де працює автор), ідентифікатор ORCID ID, розділ збірника, у якому доцільніше розмістити статтю;

– *рецензію* кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності або *витяг із протоколу* засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку, якщо автори не мають наукового ступеня;

– *ліцензійну згоду* автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на сайті Наукової бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (<http://library.nlu.edu.ua/>), сайтах збірника «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» (<http://fil.nlu.edu.ua>) та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://nbuv.gov.ua>) (див.: *додаток 2*);

– *квитанцію* (оригінал або електронну копію) про оплату публікації статті (після розгляду рукопису).

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Загальні правила подання статей

1. Мови статті – *українська, англійська, російська*; обсяг – від 12 до 24 сторінок, включаючи анотації, рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

У виняткових випадках за окремим узгодженням з редакційною колегією обсяг статті може бути збільшено.

2. Рукописи статей проходять обов'язкову процедуру подвійного «сліпого» рецензування. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, за погодженням з автором скорочувати й редагувати.

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі Word шрифтом Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,5, з абзацним відступом 1,25 см, з берегами: ліворуч – 2,5 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробірами, табуляцією тощо; не слід використовувати в тексті колонтитули, користуватися автоматичними та ручними переносами.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання в тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Якщо в тексті є необхідність виділити змістові блоки, то їх назви слід виділяти жирним шрифтом.

Вимоги до оформлення статті (зразок оформлення – див. *додаток 1*):

- у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;
- наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт – жирний курсив), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт – курсив);

- нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0, жирний, великими літерами).

Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виносці до заголовка статті. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

- далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7 слів) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, курсив, міжрядковий інтервал 1,0);

- далі – текст статті шрифт: Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5 (див. вимоги щодо структури тексту статті);

- далі – список використаної літератури мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);

- далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опису джерел;

– далі – відомості про автора (співавторів) *російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, жирний курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0) і *анотація* обсягом до 50 слів з *ключовими словами (5–7) російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0);

– далі – аналогічна за структурою і обсягом анотація *англійською мовою* з відомостями про автора (авторів), назвою статті та ключовими словами (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0).

Анотації входять до загального обсягу статті.

Вимоги щодо змісту статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний рівень, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7-05/1.

Структура тексту наукової статті:

– *постановка проблеми* в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

– *аналіз останніх досліджень і публікацій*, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю;

– *формулювання цілей* статті (постановка завдання);

– *виклад основного матеріалу* дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– *висновки* з цього дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури

Заголовок «**ЛІТЕРАТУРА**» (шрифт Time New Roman, кегль 14, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Київ, 2016) (див.: Зразок).

Відповідно до сучасних вимог для статей із списку літератури за наявності необхідно вказувати DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) або URL (універсальний покажчик місця розташування документа в мережі Інтернет).

Вимоги до транслітерації бібліографічного опису джерел (REFERENCES)

а) транслітерувати бібліографічний опис джерел, написаних українською мовою, необхідно з урахуванням ДСТУ 8302:2015 та наказу МОН від 12.01.2017 №40 (див.: Зразок);

б) бібліографічний опис джерел, написаних іншими мовами, що використовують кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <https://translit.ru> та <https://slovnyk.ua/services/translit.php>).

Слід уникати посилань на навчальну літературу.

При транслітерованому посиланні на «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» слід використовувати транслітеровану назву «Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya» або англійську «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology».

РОБОТА РЕДАКЦІЇ З АВТОРАМИ

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора (авторів).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються і не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Автор (співавтор) статті несе (несуть) відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто, за точність викладених у роботі фактів (даних) і якість перекладу цитат з іноземних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 141.316.3

Герасименко Олександр Юрійович, доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: abcdef1234@ukr.net
ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І КІБЕРПРОСТІР ЯК АТРИБУТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Анотація українською мовою

У статті зроблено спробу осмислення кіберпростору в його діалектичному взаємозв'язку з віртуальною реальністю...

Ключові слова: *віртуальна реальність, кіберпростір, інформаційні процеси, інтернет-простір, комп'ютерні технології.*

Постановка проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Формулювання цілей.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bytiak Y., Danilyan O., Dzeban A., Kalinovsky Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Issue 27. P. 217–226. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

2. Дзьобань О. П. Темпоральна складова у просторово-часовому континуумі віртуальної реальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. №2. С. 118–126. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> (дата звернення: 10.12.2020).

REFERENCES

1. Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzeban, A., Kalinovsky, Y., Chalapko, V. (2020). Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga. Vol. 9, issue 27, 217–226*. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>
2. Dzoban, O. P. (2018). Temporalna skladova u prostорово-chasovomu kontynuumi virtualnoi realnosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology, 2 (47), 118–126*. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> [in Ukrainian].

Герасименко Александр Юрьевич, доктор философских наук, доцент, профессор кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И КИБЕРПРОСТРАНСТВО КАК АТРИБУТЫ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Анотація російською мовою

В статье предпринята попытка осмысления киберпространства в его диалектической взаимосвязи с виртуальной реальностью...

Ключевые слова: виртуальная реальность, киберпространство, информационные процессы, интернет-пространство, компьютерные технологии.

Gerasimenko Alexander Yuriiovich, Doctor of Philosophical Sciences,
Professor, Assistant Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

**VIRTUAL REALITY AND CYBERSPACE AS ATTRIBUTE
OF MODERN SOCIETY**

Анотація англійською мовою

The article attempts to comprehend cyberspace in its dialectical relationship with virtual reality. It is shown that ever-changing cyberspace is the result of the virtualization process.

Keywords: *virtual reality, cyberspace, information processes, Internet space, computer technologies.*

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного юридичного універси-
тету імені Ярослава Мудрого». Серія: філосо-
фія, філософія права, політологія, соціологія»
від _____

П. І. Б.

_____ *місце роботи, посада, науковий ступінь, учене звання*

Телефон _____

e-mail _____

ЛІЦЕНЗІЙНА ЗГОДА НА ПУБЛІКАЦІЮ

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті
«_____ (назва) _____» у фахо-
вому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного юридич-
ного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, погоджу-
юсь.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті в паперовій формі та розміщення повного тексту
статті в електронній формі в мережі Інтернет на офіційних сайтах Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua)
та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (nbuv.gov.ua).

« » _____ 202__ р. _____ /підпис, прізвище, ініціали/

Відповідальна за випуск *І. І. Коваленко*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 23523-13363 ПР від 24.05.2018

Підписано до друку __.__.2022.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 17,3. Обл.-вид. арк. 14. Тираж 100 прим.
Вид. № 3032

Адреса редакції:
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, Україна
Тел.: (057) 704-92-38, (057) 704-92-84
E-mail: kafedra-filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net

Видавець – видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80-А, Харків, 61002, Україна
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Виготовлювач – ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 5748 від 06.11.2017

Для заметок
